

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO
ET

CIVILI,

*Cum Notis Gallicis, & indice
Geographico.*

PARISIIS,

Apud NYON, in foro Mazarinæo:

1802.

110 592

P R É F A C E.

LES Commentaires de César sont un des monuments les plus précieux qui nous restent de l'antiquité. Cet ouvrage a dans sa simplicité, des graces qui charment les oreilles les moins délicates. Le feu & la vivacité de la narration attachent & entraînent le Lecteur. On suit avec un plaisir singulier l'Auteur dans ses Marches, dans ses Campements, dans ses Sieges, dans ses Combats. Aussi ces Commentaires eurent-ils à Rome une approbation générale, dès qu'ils parurent : les plus habiles écrivains dirent alors que César avoit fait tomber la plume des mains à tous ceux qui entreprendroient après lui d'écrire la même Histoire (1).

César qui possédoit parfaitement sa langue a écrit dans le stile le plus pur, & en même temps le plus simple. Néanmoins comme il y a quelques endroits difficiles, nous avons cru devoir mettre de courtes notes au bas du texte, en faveur des jeunes gens.

1 V. Cicéron in *Bruto*, Cap. 75, & Hirtius in *proœmio lib. 8. de Bello Gallico*.

P R É F A C E.

Quant au texte on peut assurer qu'il a été revu avec soin sur les meilleures éditions. On a mis un sommaire à la tête de chaque livre, & l'on a divisé les livres en chapitres, ou articles, avec des chiffres romains. Ces articles sont ici plus multipliés que dans les éditions ordinaires; nous en avons ainsi usé pour la commodité des jeunes gens, qui n'aiment pas à voir cinq à six pages sans repos & sans alinea.

Nota. Ces quatre lettres majeures S. P. Q. R. sont mises quelquefois par abréviation dans le corps de l'Ouvrage, pour signifier *Senatus populusque romanus*.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO GALLICO,
LIBER PRIMUS.
ARGUMENTUM.

Cæsar bella quæ in Gallia gessit, narraturus, hoc primum libro Galliam describit, duo secunda adversus Helvetios prælia commemorat, & unum adversus Germanos.

I. GALLIA est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgæ, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum linguâ Celtæ, nostrâ Galli appellantur. Hi omnes linguâ 1, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona & Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgæ; propterea quod a cultu atque humanitate Provinciæ 2 longissimè absunt, minimèque ad eos mercatores sæpe commeant, atque ea, quæ ad effeminandos animos pertinent, important: proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. Qua de causa,

1 *Lingua.* Le langage. *Instituta, orum.* Les coutumes.

2 *Cultus.* L'éducation, la manière de vivre. *Humanitas.* La politesse. *Provincia.*

La Province Romaine. Elle comprenoit la Savoie, le Dauphiné, la Provence & le Languedoc. *La Provence* s'appelle ainsi du mot latin *Provincia.*

Helvetii quoque reliquos Gallos virtute præcedunt; quod fere quotidianis præliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit à flumine Rhodano, continetur Garumnâ flumine, Oceano, finibus Belgarum: attingit etiam a Sequanis & Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad Septentriones. Belgæ ab extremis Galliæ finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in Septentriones, & orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenæos montes, & eam partem Oceani, quæ est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis & Septentriones.

II. Apud Helvetios longè nobilissimus & ditissimus fuit Orgetorix. Is, M. Messalâ & M. Pisonè coss. regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit; & civitati 3 persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis 4 exirent: per facile esse, cum virtute omnibus præstarent, totius Galliæ imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci naturâ Helvetii continentur 5; una ex parte, flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetiam a Germanis dividit; altera ex parte, monte Jurâ altissimo, qui est inter Sequanos & Helvetios; tertiâ, lacu Lemano, & flumine Rhodano, qui Provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut & minus latè vagarentur, & minus facilè finitimis bellum inferre possent: quæ de causa, homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem homi-

3 Civitati. Le mot *civitas* dans César, signifie les habitants d'un pays. Avec toutes leurs forces, toutes leurs richesses.

4 Cum omnibus copiis. 5 Contineri. Être resserré.

num, & pro gloria belli atque fortitudinis, angustos se fines habere arbitrabantur: qui in longitudinem millia passuum C XL, in latitudinem CL patebant.

III. His rebus adducti, & auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quæ ad proficiscendum pertinerent, comparare, jumentorum & carrorum quàm maximum numerum coemere, sementes quàm maximas facere; ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus pacem & amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt; in tertium annum protectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur: is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico Catamantaledis filio, sequano, cujus pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, & a S. P. Q. R. amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque Dumnorigi, æduo, fratri Divitiaci, qui 6 eo tempore principatum in civitate sua obtinebat, ac maximè plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet; eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse illis probat, conata perficere; propterea quòd ipse suæ civitatis imperium 7 obtenturus esset: non esse dubium quin totius Galliæ plurimùm Helvetii possent; se, suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum, confirmat. Hâc oratione adducti, inter se fidem & jusjurandum dant; &, regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos, totius Galliæ sese potiri posse sperant.

IV. Ea res ut est Helvetiis per indicium enun-

6 Qui, se rapporte à Le commandement des troupes de son pays.

7 Suæ civitatis imperium.

ciata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis 8
causam dicere coegerunt : damnatum pœnam
sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die consti-
tutâ causæ dictionis, Orgetorix ad iudicium om-
nem suam familiam 9, ad hominum millia de-
cem, undique coegit; & omnes clientes obæ-
ratosque suos, quorum magnum numerum habe-
bat, eodem conduxit : per eos, ne causam di-
ceret, se eripuit. Cùm civitas, ob eam rem in-
citata, armis jus suum exequi conaretur, mul-
titudinemque hominum ex agris magistratus co-
gerent; Orgetorix mortuus est : neque abest sus-
picio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi
mortem consciverit.

V. Post ejus mortem nihilò minùs Helvetii id,
quod constituerant, facere conantur, ut e fini-
bus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos
esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero
ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua
privata ædificia incendunt : frumentum omne,
præter quod secum portaturi erant, comburunt;
ut, domum reditionis spe sublatâ, paratiores ad
omnia pericula subeunda essent : trium mensium
molita cibaria 1 sibi quemque domo efferre ju-
bent. Persuadent Rauracis, & Tulingis, & La-
tobrigis finitimis, uti eodem usi consilio, oppi-
dis suis vicisque exustis, unâ cum iis proficis-
cantur : Boiosque, qui trans Rhenum incolue-
rant, & in agrum Noricum transferant Noreiam-
que oppugnârant, receptos ad se socios sibi
adsciscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itine-
ribus domo 2 exire possent : unum per Se-

8 *Ex vinculis, &c. Se gneur.*
constituer prissonnier, pour
rendre compte de sa con- *1 Molita cibaria. Du pled*
duite. *mis en farine.*

9 *Familia. Les esclaves,*
les vassaux d'un grand sei- *2 Domus. De leur pays;*
de chez eux.

quanos, augustum & difficile inter montem Juram, & flumen Rhodanum, quo vix singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impen-
debat, ut faciliè perpauca prohibere; possent: alterum per Provinciam nostram, multò facilius atque expeditius; propterea quòd Helvetiorum inter fines, & Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fuit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus Geneva: ex eo oppido pons ad Helverios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectiorem comparatis, diem dicunt, quâ die ad ripam Rhodani omnes conveniant: is dies erat, a. d. v. k. Apr. 4 L. Fufone, A. Gabinio coss.

VII. Cæsari cum id nunciatum esset, eos per Provinciam nostram iter facere conari, maturat ab Urbe proficisci; &, quàm maximis itineribus potest, in Galliam ulteriorem contendit & ad Genevam pervenit. Provinciæ toti quàm maximum militum numerum imperat; erat omnino in Gallia ulteriore legio una: pontem qui erat ad Genevam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt, nobilissimos civitatis; cujus legationis Numeius & Veroductius principem locum obtinebant; qui dicerent, *sibi esse in animo, sine ullo maleficio, iter per Provinciam facere, propterea quòd aliud iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat.* Cæ-

3. *Prohibere.* Empêcher le passage.

4. *Ante diem quintum Kalendas Apr. les.* Avant le 5 des Calendes d'Avril, c. à d.

le 28 de Mars. Les Calendes étoient le premier jour de chaque mois.

5. *Sine ullo maleficio.* Sans faire aucun dégât.

far, quòd memoriâ tenebat L. Cassium confu-
 lem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pul-
 sum & sub jugum missum, concedendum non
 putabat: neque homines inimico animo, datâ fa-
 cultate per Provinciam itineris faciendi, tempe-
 raturos ab injuria 6 & maleficio existimabat.
 Tamen, ut spatium intercedere posset dum mi-
 lites, quos imperaverat, convenirent, legatis
 respondit, *diem se ad deliberandum sumptu-
 rum 7; si quid vellent, a. d. Idus Apr. 8 rever-*
terentur.

VIII. Interea eâ legione quam secum habebat,
 militibusque qui ex Provincia convenerant, a lacu
 Lemano, quem flumen Rhodanum influit, ad
 montem Juram, qui fines Sequanorum ab Hel-
 vetiis dividit, millia passuum decem novem, mu-
 rum, in altitudinem pedum sexdecim, fossamque
 perducit. Eo opere perfecto, præsidia disponit 9,
 castella communit; quòd facilius, si se invito tran-
 sire conarentur, prohiberi possent. Ubi ea dies,
 quam constituerat cum legatis, venit, & legati
 ad eum reverterunt; negat *se more & exemplo*
populi romani posse iter nulli per Provinciam da-
re; & si vim facere conentur, prohibeturum
ostendit. Helvetii eâ spe dejecti, navibus junc-
 tis 1 ratibusque 2 compluribus factis, alii va-
 dis Rhodani, quâ minima altitudo fluminis erat,
 nonnumquam interdum, sæpius noctu, si perum-
 pere possent conati, operis munitione, & mili-

6 *Temperatos ab injuriâ.* S'abstien-toient de com-
 mettre des désordres.

7 *Diem sumere.* Prendre
 du temps.

8 *Ante diem Idus Aprilis.*
 Avant le jour des Ides
 d'Avril, c. à d. le 13 d'Av-
 ril. Les Ides étoient le 15
 des mois de Mars, Mai,

Juillet, Octobre, & le 13
 dans les autres mois.

9 *Præsidia disponere.* Pla-
 cer des gardes.

1 *Navibus junctis.* Ayant
 attaché ensemble des ba-
 teaux

2 *Ratibus.* Des radeaux;
 des traits de bois.

tum concursu & telis repulsi , hoc conatu destiterunt.

I. Relinquebatur una per Sequanos via , quâ , Sequanis invitis , propter angustias ire non poterant. His cum suâ sponte ; persuadere non possent , legatos ad Dumnorigem ædum mittunt , ut eo deprecatore a Sequanis hoc impetrarent. Dumnorix gratiâ & largitione apud Sequanos plurimum poterat , & Helvetiis erat amicus , quod ex ea civitate Orgetoris filiam in matrimonium duxerat ; & cupiditate regni adductus novis rebus studebat , & quàm plurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit ; & a Sequanis impetrat , ut per fines suos Helvetios ire patiantur , obsidesque uti inter sese dent perficit : Sequani , ne itinere Helvetios prohibeant ; Helvetii , ut sine maleficio & injuria transeant.

X. Cæsari nunciatur , Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum & Aduorum iter in Santonum fines facere , qui non longè a Tolosatium finibus absunt : quæ civitas est in Provincia. Id si fieret , intelligebat magno cum Provinciæ periculo futurum , ut homines bellicosos , populi romani inimicos , locis patentibus maximèque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas , ei munitioni quam fecerat , T. Labienum legatum præfecit : ipse in Italiam magnis itineribus contendit , duasque ibi legiones conscribit ; & tres , quæ circum Aquilejam hiemabant , ex hibernis educit : & , quâ proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat , cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones , & Graiocelli , & Caturiges , locis superioribus occupatis , itinere exercitum prohibere conantur. Compluri-

3 *His cum suâ sponte , mêmes les persuader.*
&c. Ne pouvant par eux-

bus his præliis pulsus, ab Ocelo, quod est citerioris Provinciæ 4 extremum, in fines Vocon-
tiorum ulterioris Provinciæ die septimo pervenit:
inde in Allobrogum fines; ab Allobrogibus in
Segusianos exercitum ducit: hi sunt extra Pro-
vinciam trans Rhodanum primi.

XI. Helvetii jam per augustias & fines Se-
quanorum suas copias transduxerant, & in Æduo-
rum fines pervenerant, eorumque agros popula-
bantur. Ædui cum se suaque ab his defendere
non possent, legatos ad Cæsarem mittunt roga-
nt in auxilium. *Ita se omni tempore de populo ro-
mano meritos esse, ut pene in conspectu exercitus
nostri, agri vastari, liber eorum in servitutem ab-
ducti, oppida expugnari non debuerint.* Eodem
tempore quo Ædui, Ambarri quoque, necessarii
& consanguinei 5 duorum, Cæsarem certiorein
faciunt sese, depopulatis agris, non facile ab op-
pidis vim hostium prohibere. Item Allobroges,
qui trans Rhodanum vicos possessionesque habe-
bant, fugâ se ad Cæsarem recipiunt & demonst-
rant sibi, præter agri solum 5, nihil esse re-
liqui. Quibus rebus adductus Cæsar non expectan-
dum sibi statuit, dum, omnibus fortunis socio-
rum consumptis, in Santones Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Æduo-
rum & Sequanorum in Rhodanum influit incre-
dibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem
fluat, judicari non possit: id Helvetii ratibus ac
lintribus 6 junctis transibant. Ubi per explora-
tores Cæsar certior factus est, tres jam 7 co-

4 *Citerior Provincia.* C'est celle qui étoit en deçà des Alpes par rapport à Rome: *Ulterior Provincia*, celle qui étoit au delà,

5 *Agri solum.* Le sol de leur champ, leur campagne

toute nue.

6 *Lintribus.* Des bateaux.

7 *Tres jam*, &c. C'est comme s'il y avoit: *Helvetios jam auxisse trans id flumen tres partes copia- rum.*

piarum partes Helvetios id flumen traduxisse; quartam verò partem citra flumen Ararim reliquam esse; de tertia vigilia 8 cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quæ nondum flumen transierat. Eos impeditos & inopinantes aggressus, magnam partem eorum concidit: reliqui sese fugæ mandarunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus 9 appellabatur Tigurinus: nam omnis civitas helvetia 1 in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, cum domo exisset patrum nostrorum memoriâ, L. Cassium consulem interfecerat, & ejus exercitum sub jugum miserat. Ita, sive casu, sive consilio deorum immortalium, quæ pars civitatis helvetiæ insignem calamitatem populo rom. intulerat, ea princeps pœnas persolvit. Qua in re Cæsar non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est, quod ejus soceri L. Pisonis avum L. Pisonem legatum, Tigurini, eodem prælio quo Cassium, interfecerant.

XIII. Hoc prælio factò, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii, repentino ejus adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus xx. ægerrime confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse intelligerent, legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico princeps fuit, qui bello cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Cæsare egit 2. *Si pacem populus romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros, atque ibi futuros Helve-*

8 De tertia vigilia, Sur le minuit. Les Romains partageoient la nuit en quatre parties; la première commençoit à six heures du soir; la seconde à neuf; la troisième à minuit, & la

quatrième à trois heures du matin.

9 Is pagus. Ce Canton.

1 Omnis civitas helvetia. Tout l'Etat des Suisses.

2 Egir. Il traita; il parla.

tios, ubi Cæsar constituisset atque esse voluisset: sin be'lo persequi perseveraret, reminisceretur, & veteris incommodi 3 populi romani, & pristina virtutis Helvetiorum. Quòd improvisò unum pagum adortus esset, cùm ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent; ne ob eam rem, aut suæ magnopere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret. Se ita a patribus majoribusque suis didicisse, ut magis virtute quàm dolo contenderent 4, aut insidiis niterentur. Quare ne committeret 5, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi romani & internecione exercitus nomen caperet, ac memoriam proderet.

XIV. His Cæsar ita respondit: Eò sibi minùs dubitationis dari, quòd eas res, quas legati helvetii commemorassent, memoriâ teneret; atque eò graviùs ferre, quò minus merito populi romani accidisset: qui si alicujus injuriæ sibi consilius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quòd neque commissum a se intelligeret, quare timeret; neque sine causa timendum putaret. Quòd si veteris contumeliæ oblivisci vellet; num etiam recentium injuriarum; quòd, eo invito, iter per Provinciam per vim tenuissent; quòd Æduos, quòd Ambarros, quòd Allobroges vexassent, memoriam deponere posse? Quòd suâ victoriâ tam insolenter gloriarentur, quòdque tam diu se impunè tulisse injurias admirarentur, eòdem pertinere 6. Consueisse enim deos immortales, quò gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his

3 Veteris incommodi. De l'ancien échec, ou désavantage.

4 Contendere. Combattre, se défendre.

5 Ne committere. De prendre garde que.

6 Eodem loco pertinere. Se rapportoit à la même cause.

Secundiores interdum res, & diuturniorem impunitatem concedere. Cum ea ita sint, tamen si obsides ab iis sibi dentur, uti ea quæ polliceantur facturos intelligat; & si Æduis, de injuriis quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: *Ita Helvetios a majoribus suis institutos esse 7, uti obsides accipere, non dare, consueverint: ejus rei populum rom. esse testem.* Hoc responso dato, discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem Cæsar facit, equitatumque omnem, ad numerum quatuor millium, quem ex omni Provincia, & Æduis atque eorum sociis coactum habebat, præmittit, qui videant 8 quas in partes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti, alieno loco 9 cum equitatu Helvetiorum prælium committunt; & pauci de nostris cadunt. Quo prælio sublatis 1 Helveti, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnunquam ex novissimo agmine 2 prælio nostros laceßere ceperunt. Cæsar suos a prælio continebat, ac satis habebat in præsentia hostem rapinis, pabulationibus, populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti, inter novissimum hostium agmen & nostrum primum, non ampliùs quinis aut senis millibus passuum interellet.

XVI. Interim quotidie Cæsar Æduos frumentum, quod essent publicè polliciti, flagitare:

7 *Institutos esse.* Avoient été instruits par; avoient appris de.

8 *Qui videant.* Au pluriel, à cause du collectif equitatus.

9 *Alieno loco.* Lieu désa-

vantageux.

1 *Sublati.* Enlés, enorgueillis.

2 *Ex novissimo agmine nostros.* Les nôtres de l'arrière-garde. Notre arrière-garde.

nam propter frigora, quòd Gallia sub Septemtrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modò frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat; eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea minùs uti poterat quòd iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere volebat. Diem ex die ducere 3 Ædui; conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit & diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret; convocatis 4 eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco & Lisco, qui summo magistratui præerat 5, (quem Vergobretum appellant Ædui, qui creatur annuus, & vitæ necisque in suos habet potestatem,) graviter eos accusat quòd, cum neque emi neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur; præsertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit: multo etiam gravius, quòd sit destitutus, queritur.

XVII. Tum denuò Liscus oratione Cæsaris adductus 6, quod antea tacuerat, proponit: *Esse nonnullos quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat; qui, privati, plus possint quàm ipsi magistratus: hos seditiosâ etque improbâ oratione multitudinem detertere ne frumentum conferant; quòd prestare dicant, si jam principum Gallia obtinere non possint, Gallorum quàm Romanorum imperia perferre: neque dubitare debeant quin, si Helvetios superaverint Romani, unâ cum reliqua Gallia Æduis libera-*

3 *Diem ex die ducere.* Remettre d'un jour à l'autre.

4 *Courtoisis, &c.* Ayant assemblé les principaux des Autunois.

5 *Summo magistratui præfesse.* Avoir la souveraine magistrature.

6 *Adductus oratione.* Touché du discours.

tem sint erepturi. Ab iisdem nostra consilia, quæque in castris gerantur, hostibus enunciari: hos a se coerceri non posse. Quin etiam, quod necessario rem Cæsari enunciarit, intelligere sese quanto id cum periculo fecerit; & ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse.

XVIII. Cæsar hæc oratione Liscum Dumnorigem Divitiaci fratrem designari sentiebat: sed, quod pluribus præsentibus eas res jactari non lebat, celeriter concilium dimittit; Liscum retinet. Quærit ex solo ea quæ in conventu dixerat; dixit liberius atque audacius: eadem secretò ab aliis quærit; reperit esse vera: Ipsum esse Dumnorigem, summam audaciâ, magnam apud plebem propter liberalitatem gratiâ, cupidum rerum novarum: complures annos portoria, reliquaque omnia Æduorum velligalia parvo pretio redempta habere 8, propterea quod illo licente, contra liceri audeat nemo. His rebus, & suam rem familiarem auxisse, & facultates ad largiendum magnas comparasse: magnum numerum equitatus suo sumptu semper alere & circum se habere: neque solum omni, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse; atque hujus potentia causâ, matrem in Biturigibus, homini illic nobilissimo ac potentissimo, collocasse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere; sororem ex matre & propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse. Favere & cupere Helvetiis 9, propter eam affinitatem: odisse etiam suo nomine Cæsarem & Romanos; quod eorum adventu potentia ejus diminuta, & Divitiacus frater in antiquum locum gratiæ atque honoris sit restitutus. Si quid

7 *Eat res jactari.* Que ces affaires furent traitées.

8 *Complures annos portoria, &c.* Que depuis plusieurs années il tenoit à vil

prix les droits de péages & les autres fermes du pays.

9 *Cupere Helvetiis.* Être bien intentionné pour les Suisses, leur être dévoué.

accidat Romanis 1, summam in spem regni per Helvetios obtinendi venire : imperio populi romani non modò de regno, sed etiam de ea quam habeat gratiâ, desperare. Reperiebat etiam Cæsar, inquirendo, quòd prælium equestre adversum paucis ante diebus esset factum ; initium ejus fugæ a Dumnorige, atque ejus equitibus factum esse ; nam equitatu, quem auxilio Cæsari Ædui miserant, Dumnorix præerat ; eorumque fugâ reliquum esse equitatum perterritum.

XIX. Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimæ res 2 accederent ; quòd per fines Sequanorum Helvetios traduxisset ; quòd obsides inter eos dandos curâisset ; quòd ea omnia non modò injussu suo & civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset ; quòd a magistratu Æduorum accusaretur ; satis esse causæ arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Diviciaci fratris summum in populum rom. studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam cognoverat : nam, ne ejus supplicio 3 Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque, prius quàm quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet ; & quotidianis 4 interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum principem Galliæ provinciæ, familiarem suum, cui summam rerum omnium fidem habebat, cum eo colloquitur : simul commonefacit, quæ ipso præsentem in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, & ostendit quæ separatim quisque de eo apud se dixerit. Petit, atque hortatur, ut sine ejus of-

1 Si quid accidat Romanis. S'il arrivoit quelque échec aux Romains.

2 Certissima res. Des preuves certaines.

3 Ejus supplicio. Par la punition de Dumnorix.

4 Quotidianis. Ordinaires.

fensione animi, vel ipse de eo, causâ cognitâ, statuât, vel civitatem statuere jubeat.

XX. Divitiacus multis cum lacrymis Cæsarem complexus obsecrare cœpit, ne quid gravius *in fratrem statueret* : scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus, quàm se doloris capere ; propterea quòd, cum ipse gratiâ plurimùm domi atque in reliqua Gallia, ille minimùm propter adolescentiam posset, per se crevisset 5. Quibus opibus ac nervis, non solum ad minuendam gratiam, sed pene ad perniciem suam uteretur : sese tamen & amore fraterno, & existimatione vulgi commoveri. Quòd si quid ei a Cæsare gravius accidisset, cum ipse eum locum amicitie apud eum teneret, neminem existimaturum non suâ voluntate factum ; qua ex re futurum, uti totius Gallie animi a se averterentur. Hæc cum pluribus verbis flens a Cæsare peteret, Cæsar ejus dexteram prehendit : consolatus rogat finem orandi faciat ; tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, uti & reip. injuriam, & suum dolorem ejus voluntari ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet : quæ in eo reprehendat, ostendit ; quæ ipse intelligat, quæ civitas queratur, proponit : monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet ; præterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit ; ut quæ agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus hostes sub montem 6 confedisse, millia passuum ab ipsius castris octo ; qualis esset natura montis, & qualis in circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit. Renunciatum est facilem esse. De tertia vigilia 7 T. Labienum legatum pro

5 *Per se crevisset.* Il s'étoit élevé par son moyen.

d'une montagne.

7 *De tertia vigilia.* XV.

6 *Sub montem.* Au pied

page 13.

prætorum cum duabus legionibus, & iis ducibus qui iter cognoverant, summum jugum montis adscendere jubet: quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia & eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit; equitatumque omnem ante se mittit. P. Confidius, qui rei militaris peritissimus habebatur, & in exercitu L. Sullæ & postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus præmittitur.

XXII. Primâ luce 9, cum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille & quingentis passibus abesset: neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset; Confidius, equo admissio 1, ad eum accurrit: dicit montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri; id se a gallicis armis atque insignibus cognovisse. Cæsar suas copias in proximum collem subducit; aciem instruit. Labienus, ut erat ei præceptum a Cæsare, ne prælium committeret nisi ipsius copiarum prope hostium castra visæ essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato, nostros expectabat prælioque abstinebat. Multo denique die 2 per exploratores Cæsar cognovit, & montem a suis teneri, & hostes castra movere, & Confidium, timore perterritum, quod non vidisset pro viso sibi renunciâsse. Eo die, quo consuevit intervallo, hostes sequitur, & millia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

XXIII. Postridie ejus diei, quod omnino biduum supererat cum exercitui frumentum metiri oporteret, & quod a Bibracte, oppido Æduo-

8 De quarta vigilia. Ibid. poussé son cheval à toute
9 Primâ luce. Au point bride.
du jour.
2 Multo die. Le jour étant
1 Equo admissio. Ayant déjà grand.

rum longè maximo ac copiosissimo, non amplius millibus passuum XVIII aberat, rei frumentariæ prospiciendum existimavit; & iter ab Helvetiis avertit 3 ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Æmilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nunciatur. Helvetii, seu quòd timore perterritos Romanos discedere existimarent eò magis, quòd pridie, superioribus locis occupatis, prælium non commisissent: sive quòd re frumentariâ intercludi posse confiderent, commutato consilio, atque itinere converso, nostros a novissimo agmine 4 insequi ac laceßere cœperunt.

XXIV. Postquam id animum advertit, copias suas Cæsar in proximum collem subducit; equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita uti supra se in summo jugo, duas legiones quas in Gallia citeriore proximè conscripserat & omnia auxilia, collocaret, ac totum montem hominibus compleret. Interea sarcinas in unum locum conferri, & eum ab iis, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt: ipsi confertissimâ acie, rejecto nostro equitatu, phalange factâ 5, sub primam 6 nostram aciem successerunt.

XXV. Cæsar, primùm suo 7 deinde omnium e conspectu remotis equis, ut æquato pe-

3 *Iter ab Helvetiis avertit.* Il prend une autre route que les Suisses.

4 *Nostros a novissimo agmine.* Notre arrière-garde.

5 *Rejecto equitatu, phalange factâ.* Ayant repoussé la cavalerie & formé une

phalange, c. à d. un bataillon carré.

6 *Sub primam, &c.* Ils pénétrèrent jusqu'à notre première ligne.

7 *Suo,* on l'ous-entend equo.

riculo spem fugæ tolleret, cohortatus suos, prælium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis 8, facile hostium phalangem perfregerunt 9 : eâ disjectâ, gladiis districtis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis & colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere neque, sinistrâ impeditâ, satis commodè pugnare poterant; multi ut, diu jactato brachio 1, præoptarent scutum manu emittere, & nudo corpore pugnare. Tandem, vulneribus defessi, & pedem referre, & quod mons suberat circiter M. passuum, eò se recipere cœperunt. Capto montē & succedentibus nostris 2, Boji & Tulingi, qui hominum millibus circiter xv agmen hostium claudebant, & novissimis præsidio erant 3, ex itinere nostros latere aperto aggressi, circumvenere : & id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare, & prælium redintegrare cœperunt. Romani conversa signa tripartito intulerunt : prima ac secunda acies, ut victis ac submotis resisteret; tertia, ut venientes exciperet.

XXVI. Ita, ancipiti prælio, diu atque acriter pugnatum est. Diutius cum nostrorum impetum sustinere non possent, alteri se, ut cœperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta & carros suos se contulerunt : nam hoc toto prælio, cum ab hora septima ad vesperam pugnatum sit 4,

8 *Pilis missis.* Ayant lancé leurs javelots.

9 *Perfregerunt.* Rompirent.

1 *Diu jactato brachio,* Après avoir long-temps secoué le bras.

2 *Succedentibus nostris.* Les nôtres allant à eux.

3 *Novissimis præsidio erant.* Qui faisoient les derniers bataillons, qui servoient de corps de réserve.

4 *Cum pugnatum sit, &c.* Quoiqu'on ait combattu depuis une heure après midi. Les Romains commençoient à compter les heures du

aversum hostem & videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est : propterea quod pro vallo carros objecerant, & e loco superiore in nostros venientes tela conjiciebant, & nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri positi sunt : ibi Orgetorigis filia, atque unus e filiis captus est. Ex eo prælio circiter millia hominum cxxx superfuerunt ; eaque totâ nocte continenter ierunt : nullam partem 6 noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die iv pervenerunt, cum, & propter vulnera militum & propter sepulturam occisorum, nostri triduum morati eos sequi non potuissent. Cæsar ad Lingones litteras nunciosque misit, ne eos frumento neve aliâ re juvarent : qui si juvissent, se eodem loco illos, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi cepit.

XXVII. Helvetii omnium rerum inopiâ adducti, legatos de deditioe ad eum miserunt. Qui, cum eum in itinere convenissent seque ad pedes projecissent, suppliciterque locuti fientes pacem petissent, atque eos in loco, quo tum essent, suum advenum expectare jussisset, paruerunt. Eò postquam Cæsar parvenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur & conferuntur, nocte intermissâ, circiter hominum millia vi, ejus pagi 7 qui Urbigenus appellatur, sive timore perterriti ne, armis traditis, supplicio afficeren-

jour à six heures du matin, & ils divisoient la nuit en quatre parties V. pag. 13. & *Aversum hostem*. L'ennemi le dos tourné, par derrière.

6 *Nullam partem*, &c. N'ayant point du tout interrompu leur marche pendant la nuit.

7 *Ejus pagi*. Du canton.

tur, five spe salutis inducti, quòd, in tanta multitudi-
ne deditiorum 8, suam fugam aut occultari aut omnino ignorari posse, existimarent; primâ nocte ex castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod ubi Cæsar rescivit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent & reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit; reductos in hostium numero habuit: reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos in fines suos, unda erant profecti, reverti iussit; & quòd, omnibus frugibus amissis, domi 1 nihil erat quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent; ipsos, oppida, vicosque, quos incenderant, restituere 2 iussit. Id eâ maximè ratione fecit, quòd noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare 3; ne propter bonitatem agrorum, Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent, & finitimi Galliæ provinciæ Allobrogibusque essent. Boios, petentibus Æduis, quòd egregiâ virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit: quibus illi agros dederunt, quosque postea in parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXIX. In castris Helvetiorum tabulæ 4 repertæ sunt litteris græcis confectæ, & ad Cæsarem perlatae; quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat 5, qui numerus domo exisset co-

8 *Deditiorum.* De ceux qui s'étoient soumis.

9 *Primâ nocte.* Au commencement de la nuit.

1 *Domini.* Chez eux; en leur pays.

2 *Restituere.* Rétablir.

3 *Vacare.* Être sans habitants.

4 *Tabulæ.* Des rôles, des registres.

5 *Ratio confecta erat.* On avoit fait l'état, la liste.

rum, qui arma ferre possent, & item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa 5 erat, capitum Helvetiorum millia cclxiii, Tulingorum millia xxxv, Latobrigorum xiv, Rauracorum xxiii, Boiorum xxxii, ex his, qui arma ferre possent, ad millia xcii. Summa omnium fuerat ad millia cccix. Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Cæsar imperaverat, repertus est numerus millium c & x.

xxx. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Gallie 6 legati, principes civitatum, ad Cæsarem gratulatum convenerunt. Intelligere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum injuriis populi rom. ab iis pernas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terræ Gallie, quam populi rom. accidisse 7, propterea quod eo consilio, florentissimis rebus, domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Gallie bellum inferrent imperioque potirentur, locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum judicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius Gallie in diem certam indicere, idque Cæsaris voluntate facere, liceret: sese habere quasdam res, quas e communi consensu ab eo petere vellent. Eâ re permissâ, diem concilio constituerunt, & jurejurando, ne quis enunciaret nisi quibus communi concilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso: idem principes civitatum, qui ante fuerant ad Cæsarem, reverterunt petieruntque, uti sibi secretò de sua omniumque salute cum ego agere liceret. Eâ re im-

5 Summa. Le total.

6 Gallie. De la Gaule
Celtique.

7 Non minus usu, &c.
N'étoit pas moins utile à la
Gaule, &c.

petratâ, sese omnes flentes Cæsari ad pedes pro-
 jecerunt : Non minus se id contendere & Tabo-
 rare 8 ; ne ea, quæ dixissent, enunciarentur,
 quàm uti ea, quæ vellent, impetrarent ; prop-
 terea quòd, si enunciatum esset, summum in cru-
 ciatum se venturos viderent. Locutus est pro his
 Divitiacus æduus : Gallie totius factiones esse
 duas ; harum alterius principatum tenere Æduos,
 alterius Arvernos. Hi cum tantopere de poten-
 tati inter se multos annos contenderent, factum
 esse, uti ab Arvernīs Sequanisque Germani mer-
 cede accerferentur. Horum primò circiter millia
 xv Rhenum transisse : posteaquam agros, & cul-
 tum, & copias 9 Gallorum homines feri ac
 barbari adamassent, transductos plures : nunc esse
 in Gallia ad c & xx milium numerum : cum his
 Æduos eorumque clientes semel atque iterum ar-
 mis contendisse : magnam calamitatem pulsos
 accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum,
 omnem equitatum amisisse. Quibus præliis ca-
 lamitatibusque fractos, qui, & suâ virtuti & po-
 puli rom. hospitio atque amicitia, plurimum ante
 in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis ob-
 sides dare nobilissimos civitatis, & jurejurando
 civitatem obstringere, sese neque obsides repetitu-
 ros, neque auxilium a populo rom. imploratu-
 ros, neque recusaturos quò minus perpetuò sub il-
 lorum ditione atque imperio essent : unum se esse,
 ex omni civitate Æduorum, qui adduci non po-
 tuerit ut juraret, aut suos liberos obsides daret ;
 ob eam rem se ex civitate profugisse, & Romam
 ad senatum venisse auxilium postulatam, quòd
 solus neque jurejurando, neque obsidibus tenere-

8 Non minus se id, &c. copias, &c. La fertilité, la
 Qu'ils ne souhaitoient & ne bonté & les richesses du
 desiroient pas moins, &c. pays.

9 Agros, & cultum, &

tur. Sed pejus victoribus Sequanis quàm Æduis victis accidisse, propterea quòd Ariovistus rex Germanorum in eorum finibus consedisset, tertiamque partem agri sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset, & nunc de altera parte tertia Sequanos decedere juberet, propterea quod, paucis mensibus ante, Harudum milia hominum XXIV ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur: futurum esse paucis annis, uti omnes e Galliae finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent; neque enim conferendum esse gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias pralio vicerit, quod pralium factum sit Amagetobria, superbè & crudeliter imperare, obsides nobilissimi cujusque liberos poscere, & in eos omnia exempla cruciatûs edere 1, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem ejus facta sit: hominem esse barbarum, iracundum, temerarium; non posse ejus imperia diutius sustineri: nisi quid in Casare populoque rom. sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum 2 quod Helvetii fecerunt, ut domo emigrent; aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant, fortunamque, quacumque accadat, experiantur. Hæc si enunciata Ariovisto sint, non dubitare quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat: Casarem vel auctoritate suâ atque exercitûs, vel recenti victoriâ, vel nomine populi rom. detertere 3 posse, ne major multitudo Germanorum

1 In eos omnia exempla cruciatûs edere. Exercer sur eux toutes sortes de cruautés.

esse faciendum. Et que tous les Gaulois seroient obligés de faire. &c.

3 Detertere, Empêcher.

2 Omnibus Gallis idem

Rhenum transducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti injuria posse defendere.

XXXII. Hac oratione a Divitiaco habitâ, omnes qui aderant, magno fletu auxilium a Cæsare petere cœperunt. Animadvertit Cæsar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere quas cæteri facerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei quæ causa esset, miratus, ex ipsis quæsit. Nihil sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Cum ab iis sæpius quæreretur, neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus æduus respondit, *Hoc esse miseriores gravioresque fortunam Sequanorum quàm reliquorum, quod soli nec in occulto quidem queri nec auxilium implorare auderent, absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent: propterea quod reliquis tamen fugæ facultas daretur; Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate ejus essent, omnes cruciatus essent perferendi.*

XXXIII. His rebus cognitis, Cæsar Gallorum animos verbis confirmavit, pollicitusque est sibi eam rem curæ futuram: magnam se habere spem, & beneficio suo & auctoritate adductum Ariovistum finem injuriis facturum. Hac oratione habitâ, concilium dimisit. Et secundum ea 5 multæ res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam & suscipiendam putaret: imprimis, quod Æduos, fratres consanguineosque sæpe numero ab senatu appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri; eorumque obsides esse

4 Et beneficio suo, &c.
Que par ses bienfaits & son autorité il obligerait Arioviste à mettre fin à ses injustices.

5 Et secundum ea, &c.
Outre cela, plusieurs raisons l'engageoient à examiner & à entreprendre cette affaire.

apud Ariovistum ac Sequanos intelligebat : quod in tanto imperio populi rom. turpissimum sibi & reip. esse arbitrabatur. Paulatim autem Germanos consuefcere Rheum transire, & in Galliam magnam eorum multitudinem venire, populo rom. periculosum videbat; neque sibi homines feroces ac barbaros temparaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupassent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in Provinciam exirent atque inde in Italiam contenderent : præsertim cum Sequanos a Provincia nostra Rhodanus divideret; quibus rebus quàm maturrimè occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat 6, ut ferendus non videretur.

XXXIV. Quamobrem placuit ei 7 ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, ut aliquem locum medium utriusque colloquio deligeret : velle sese de rep. & summis utriusque rebus cum eo agere 8. Ei legationi Ariovistus respondit : Si quid ipsi a Casare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. Præterea se neque sine exercitu in eas partes Gallie venire audere, quas Casar possideret; neque exercitum sine magno comœatu atque emolumento in unum locum contrahere posse : sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia quàm bello vicisset, aut Casari aut omnino populo rom. negotii esset.

XXXV. His responsis ad Casarem relatis, iterum ad eum Casar legatos cum his mandatis mittit : Quoniam tanto suo populique rom.

6 *Tantos sibi spiritus, &c.*
Avoir tant d'orgueil & tant d'arrogance

7 *Placuit ei. il jugea à propos.*

8 *De re publica, &c.* Traiter des affaires de la république & de choses qui les intéressoient. fort tous deux.

beneficio affectus, cum in consulatu suo rex atque amicus a senatu appellatus esset, hanc sibi populoque rom. gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum sibi & cognoscendum putaret? hæc esse quæ ab eo postularer: primum, ne quam multitudinem hominum amplius trans Rhenum in Galliam transduceret; deinde obsides quos haberet ab Æduis redderet, Sequanisque permitteret ut, quos illi haberent, voluntate ejus reddere illis liceret: neve Æduos injuriâ lacefferet, neve his sociisque eorum bellum inferret. Si id fecisset, sibi populoque rom. perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, quoniam M. Messalâ, M. Pisone cons. senatus censuisset 9 uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod commodo reip. facere posset 1, Æduos ceterosque amicos populi rom. defenderet, se Æduorum injurias non neglecturum

XXXVI. Ad hæc Ariovistus respondit: Jus esse belli ut qui vicissent, iis quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item populum rom. victis non ad alterius præscriptum, sed ad suum arbitrium imperare consueisse. Si ipse populo rom. non præscriberet, quemadmodum suo jure uteretur, non oportere se a populo rom. in suo jure impediri. Æduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent & armis congressi ac superati essent, stipendarios 2 esse factos: magnam Cæsarem injuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi 3 deteriora faceret. Æduis se obsides redditurum non esse; neque iis neque eorum sociis injuriâ

9 Senatus censuisset. Le sénat avoit réglé. Le publique.

2 Stipendarios. Tributaires.

3 Vectigalia sibi, &c. Autant que cela seroit possible sans faire tort à la ré- lui diminuoit ses revenus

bellum illaturum, si in eo manerent quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent : si id non fecissent, longè ab his 4 fraternum nomen populi rom. absuturum. Quod sibi Cæsar denunciaret, se Æduum injurias non neglecturum, non enim secum sine sua perniciè contendisse. Cum vellet congredereur : intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui intra annos XIV ceciderunt non subissent, virtute possent.

XXXVII. Hæc eodem tempore Cæsari mandatâ referebantur : & legati ab Æduis & Trevis veniebant : Ædúi questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur ; sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse : Trevis autem, pagos centum Suevorum ad ripam Rheni consedisse qui Rhenum transire conarentur ; iis præesse Nasuam & Cimberium fratres. Quibus rebus Cæsar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit ne, si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese junxisset, minis facile resisti posset. Itaque, refrumentariâ quàm celestimmè potuit comparatâ, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

XXXVIII. Cum tridui viam processisset & nunciatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandam Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus processisse. Id ne accideret, magnopere præcavendum sibi Cæsar existimabat : namque omnium rerum, quæ ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido faculta ; idque naturâ loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem :

4 Longè ab his. &c. Le dire d'ailleurs du P. R. ne leur serviroit de rien.

5 Cum tridui viam processisset. Après trois jours de marche.

propterea quòd flumen Dubis, ut circino circumductum 6 pene totum oppidum cingit, reliquum spatium quod est non amplius pedum 20, quàm flumen intermittit 7, mons continet magnà altitudinē, ita ut radices ejus montis ex utraque parte ripæ fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit, & cum oppido conjungit. Huc Cæsar magnis diurnis nocturnisque itineribus contendit; occupatoque oppido, ibi præsidium collocat.

XXIX. Dum paucos dies ad Vefontionem rei frumentariæ comitatûsque causâ moratur, ex percundatione nostrorum, vocibusque 8 Gallorum mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute, atque exercitatione in armis esse prædicabant, sæpe numero sese cum iis congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum ferre potuisse, tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primùm ortus est a tribunis militum ac præfectis, reliquisque qui, ex urbe amicitiae causâ Cæsarem secuti, magnum periculum miserabantur 9, quòd non magnum in re militari usum habebant. Quorum alius aliâ causâ illatâ, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut ejus voluntate discedere liceret; nonnulli pudore adducti 1, ut timoris suspensionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere neque interdum lacrymas tenere poterant: abditæ in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum mise-

6 *Ut circino circumductum.*
Comme tracé au compas.

7 *Quòd flumen intermittit.*
Par où le fleuve ne passe point.

8 *Vocibus.* Le rapport.

9 *Magnum periculum miserabantur.* Ils se lamentoient croyant être en grand danger.

1 *Pudore adducti.* Retenus par la honte.

rabantur : vulgò totis castris testamenta obfignabantur. Horum vocibus ac timore paulatim etiam illi, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatus præerant, perturbabantur. Qui se ex his minùs timidos existimari volebant non se hostem vereri, sed angustias itineris : & magnitudinem silvarum, quæ inter eos atque Ariovistum intercederent, aut rem frumentariam, ut satis commodè supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Cæsari renuntiabant, cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites, neque propter timorem signa laturos.

L. Hæc cum animadvertisset Cæsar, convocato concilio, omniumque ordinum ad id concilium adhibitis centurionibus, vehementer eos inculpavit : *Primum, quod aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi querendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissimè populi rom. amicitiam appetisse : cur hunc tam temerè quisquam ab officio discessurum judicaret ? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis, atque æquitatè conditionum perspectâ, cum neque suam neque populi rom. gratiam repudiaturam. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur, aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent ? Factum ejus hostis periculum ; partem nostrarum memoriâ, cum, Cimbris & Teutonis à C. Mario pulsis, non minorem laudem exercitus quàm ipse imperator meritis videbatur. Factum etiam nuper in Italia, servili tumultu ; quos tamen atiquid usus ac disciplina, quam a nobis acceperant, sublevarent ; ex quo judicari*

2 Augustus itineris. La
difficulté des chemins.

3 Factum ejus hostis peri-

culum. Qu'on s'étoit déjà
essayé contre cet ennemi.

posset, quantum haberet in se boni constantia 4, propterea quod, quos aliquandiu inermes sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. Denique hos esse Germanos quibuscum sæpenumero Helvetii congressi, non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum prælium & juga Gallorum commoveret, hos, si quærerent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, cum multos menses castris ac paludibus se continuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna, & dispersos subito adortum, magis ratione ac consilio, quam virtute, vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse 5. Qui suum timorem in rei frumentaria simulationem angustiasque itinerum conferrent, facere arroganter, cum aut de officio imperatoris desperare 6 aut ei præscribere viderentur. Hæc sibi esse curæ, frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare: jamque esse in agris frumenta matura: de itinere ipsos brevi tempore judicatuuros. Quod non fore dicto audientes milites, neque signa laturi dicantur, nihil se eâ re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut malè re gestâ fortunam defuisse, aut aliquo facinore comperto avaritiam esse convictam: suam innocentiam perpetuâ vitâ, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se 7,

4 Quantum haberet, &c. Combien la fermeté, la résolution étoit utile.

5 Qui suum timorem, &c. Ceux qui couvroient leur crainte sous le prétexte du manque de vivres.

6 De officio, &c. Avoir mauvaise opinion de la conduite du général.

7 Se, quod in longiorem, &c. Qu'il feroit au plutôt ce qu'il avoit différé.

quod in longiorem diem collocaturus esset, repræsentaturum; & proximâ nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quamprimum intelligere posset, utrum apud eos pudor atque officium an timor valeret. Quod si præterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iurum, de qua non dubitaret; sibi que eam prætoriam cohortem futuram. Huic legioni Cæsar & indulserat præcipuè 8 & propter virtutem confidebat maximè.

XLII. Hac oratione habitâ, mirum in modum conversæ sunt omnium mentes, summaque alacritas & cupiditas belli gerendi innata est; princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset; seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Inde reliquæ legiones per tribunos militum & primorum ordinum centuriones egerunt, uti Cæsari satisfacerent 9: se neque unquam dubitasse neque timuisse, neque de summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse, existimavisse. Eorum satisfactione acceptâ, & itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam fidem habebat, ut millium amplius quadraginta circuitu locis apertis exercitum duceret 1, de quarta vigilia, uti dixerat, profectus est. Septimo die, cum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris millibus passuum IV & XX abesse.

XLIII. Cognito Cæsaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit, quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere quoniam propius accessisset, seque id sine periculo facere posse

8 Huic legioni. &c. Cæsar avoit sur tout affectionné cette légion.

9 Satisfacere. Faire des excuses.

1 Ut millium amplius, &c.

Afin qu'en prenant un détour de plus de 40 mille pas (13 à 14 lieues) il conduisit son armée par un terrain découvert.

existimaret. Non respuit conditionem Cæsar; jamque cum ad sanitatem reverti ² arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur: magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populique rom. in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore uti pertinaciâ desisteret. Dies colloquio dictus est ex eo die quintus. Interim, cum sæpe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Cæsar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: aliâ ratione se non esse venturum. Cæsar, quod nec colloquium, interpositâ causâ, tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatu committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis gallis equitibus detractis, legionarios eo milites legionis decimæ, cui quàm maximè confidebat, imponere; ut præsidium quàm amicissimum, si quid opus factum esset, haberet. Quod cum fieret, non irridiculè quidam ex militibus decimæ legionis dixit, *Plus quàm pollicitus esset Cæsarem facere: pollicitum in cohortis prætoris loco decimam legionem habiturum, nunc ad equum rescribere* 3.

XLIII. Planities erat magna, & in ea tumulus ⁴ terreus satis grandis. Hic locus æquo tere spatio ab castris utrisque aberat: eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt Legionem Cæsar, quam equis devexerat, passibus 60 ab eo tumulo constituit: item equites Ariovisti pari intervallo constituerunt Ariovistus, ut ex equis colloquerentur, & præter se denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum

² Ad sanitatem reverti. Se Faire chevalier.
 2. e. tre à la raison.

⁴ Tumulus. Une hauteur.

3 Ad equum rescribere.

est ; Cæsar initio orationis sua senatûsque in eum beneficia commemoravit : quod rex appellatus esset a senatu , quod amicus , quod munera amplissima missa ; quam rem & paucis contigisse , & a Romanis pro maximis hominum officiis consuevisse tribui docebat : illum , cum neque aditum neque causam postulandi justam haberet , beneficio ac liberalitate suâ ac senatûs ea præmia consecutum. Docebat etiam , quàm veteres quamque justæ causæ necessitudinis ipsis cum Æduis intercederent ; quæ senatus consulta , quoties , quamque honorifica in eos facta essent : ut omni tempore totius Galliæ principatum Ædvi tenuissent , prius etiam , quam nostram amicitiam appetissent. Populi rom. hanc esse consuetudinem , ut socios atque amicos , non modò nihil sui perdere , sed gratiâ , dignitate , honore auctos velit esse. Quod verò ad amicitiam populi rom. attulissent , id iis eripi , quis pati posset ? Postulavit deinde eadem , quæ legatis in mandatis dederat , ne aut Æduis , aut eorum sociis bellum inferret ; obsides redderet ; si ullam partem Germanorum domum remittere posset , at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

XLIV. Ariovistus ad postulata Cæsaris pauca respondit ; de suis virtutibus multa prædicavit : *Trarsi se sese Rhenum non sua sponte , sed rogatum & accessum a Gallis ; non sine magna spe magnisque præmiis domum propinquosque reliquisse : sedes habere in Gallia ab ipsis concessas , obsides ipsorum voluntate datos ; stipendium capere 6 jure belli , quod v. flores v. vis imponere consueverint : non sese Gallos , sed Gallos sibi bellum intulisse : omnes Galliæ civitates ad se oppugnantes*

5 Ubi est ventum est. Quod
on fut arrivé au rendez-
vous.

6 Stipendium capere Le-
ver des impôts.

dum venisse, ac contra se castra habuisse; eas omnes copias uno abs se prælio fusas ac superatas esse: si iterum experiri velint, paratum se decertare; sin pace uti malint, iniquum esse de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerit; amicitiam populi rom. sibi ornamento & præsidio, non detrimento esse oportere; idque se eâ spe petisse: si per populum rom. stipendium remittatur & dedititii subtrahantur, non minùs libenter sese recusaturum populi rom. amicitiam, quàm appetierit. Quod multitudinem Germanotum in Galliam transducatur, id se saluti muniendi, non Galliæ impugnandæ, causâ facere; ejus rei testimonium esse, quod nisi rogatus non venerit & quod bellum non intulerit, sed defenderit 7; Se priùs in Galliam venisse quàm populum romanum; numquam ante hoc tempus exercitum populi rom. Galliæ provinciæ fines egressum. Quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? Provinciæ suam esse hanc Galliæ, sicuti illam nostram. Ut sibi concedi non opporueret, si in nostros fines impetum faceret: sic iterum non esse iniquos, quod in suo jure se interpellaremus. Quod ex S. C. Æduos appellatos amicos diceret, non se tam barbarum neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Æduos romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentioneibus quas Ædui secum & cum Sequanis habuissent, auxilio populi rom. usos esse. Debere se suspicari, simulatâ Casarem amicitiam, quod exercitum in Galliæ habeat, sui opprimendi causâ habere. Qui nisi decedat aut exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro

7 Et quid d. bellum, &c. Et défensive: que loit d'attaquer il n'avoit pas attaqué; quer, il s'étoit, &c. mais qu'il s'étoit tenu sur la

hoste habiturum; quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi rom. gratum sese facturum. Id se ab ipsis per eorum nuncios comperit habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam ejus morte redimere posset. Quod si discessisset ac liberam sibi possessionem Galliae iradidisset, magno se illum præmio remuneraturum, & quæcumque bella geri vellet, sine ullo ejus labore & periculo confecturum.

XLV. Multa a Cæsare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, & neque suam, neque populi rom. consuetudinem pati, uti optimè meritos; socios desereret; neque se judicare Galliam potius esse Ariovisti quam populi romani. Bello superatos esse Arvernos & Rutenos a Q. Fabio Maximo, quibus populus rom. ignovisset, neque in provinciam redeisset, neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oportet, populi rom. justissimum esse in Gallia imperium: si judicium senatûs servari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

XLVI. Dum hæc in colloquio geruntur, Cæsari nunciatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere, & ad nostros adequitare; lapides telaque in nostros conjicere. Cæsar loquendi finem fecit seque ad suos recepit; suisque imperavit, ne quod omnino reum in hostes rejicerent: nam etsi sine ullo periculo legionis delectæ cum equitatu prælium fore videbat; tamen committendum non putabat, ut i pulsus

8 Optimè meritos. Qui avoient rendu de grands services.

9 Ad nostros adequitare. S'avançant vers les nôtres.

i Committendum non putabat ut, &c. Il ne crut devoir rien entreprendre: qui pût lui faire reprocher, &c.

hostibus dici posset eos a se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam ² in vulgus militum elatum est, quâ arrogantiam in colloquio Ariovistus usus, omni Galliâ romanis interdixisset, impetumque in nostros ejus equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset; multò major alacritas studiumque pugnandi majus exercitui injectum est.

XLVII. Biduo post Ariovistus legatos ad Cæsarem mittit, velle se de his rebus, quæ inter eos agi cœptæ neque perfectæ essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquij diem constitueret, aut, si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Cæsari causa visa non est, & eò magis quod pridie ejus diei Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magnò cum periculo ad eum missurum, & hominibus feris obiecturum existimabat. Cominodissimum visum est, C. Valerium Procillum C. Valerii Caburi filium, summa virtute & humanitate adolescentem (cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat) & propter fidem, & propter lingue gallicæ scientiam, quâ multa jam Ariovistus, longinquâ consuetudine, utebatur; & quod in eo peccandi Germanis causa non esset ³, ad eum mittere; & M. Mettium, qui hospitio Ariovisti usus erat. His mandavit, ut quæ diceret Ariovistus, cognoscerent & ad se referrent. Quos cum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo præsentem conclamavit: Quid ad se venirent? an speculandi causâ? Conantes dicere prohibuit, & in catenas conjecit.

² Posteaquam, &c. Quand il se fut répandu parmi les soldats, &c. Quand les soldats eurent appris.

³ In eo peccandi Germanis causa non esset. Les Allemands n'avoient aucun sujet de les maltraiter.

XLVIII. Eodem die castra promovit, & millibus passuum vi a Cæsaris castris sub monte confedit. Postridie ejus diei, præter castra Cæsaris suas copias transduxit, & millibus passuum ii ultra eum castra fecit; eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis & Æduis supportaretur, Cæsarem intercluderet. Ex eo die dies continuos v, Cæsar pro castris 4 suas copias produxit, & aciem instructam habuit; ut, si vellet Ariovistus prælio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit: equestri prælio quotidie contendit. Cæsar hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant vi, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos, suæ salutis causâ, delegerant: cum his in præliis versabantur: ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui graviore vulnere accepto equo deciderant, circumstitebant: si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut júbis equorum sublevati 6 cursum adæquarent.

XLIX. Ubi eum castris sese tenere Cæsar, intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani confederant, circiter passus dec ab his castris idoneum locum delegit; acieque triplici instructâ 7, ad eum locum venit. Primam & secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire jussit. Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est,

4 Pro castris. A la tête du camp.

5 Equestri prælio, &c. Il se carmouchoit tous les jours avec la cavalerie.

6 Júbis equorum sublevati,

S'accrochant aux crins des chevaux.

7 Acieque triplici instructâ, Et ayant formé trois lignes.

aberat : eo circiter hominum numerum XVI milia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit ; quæ copiæ nostras perterrerent & munitione prohiberent 8. Nihilo secius Cæsar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere jussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit, & partem auxiliorum : quatuor reliquas in castra majora reduxit.

L. Proximo die, instituto suo 9 Cæsar ex castris utrisque copias suas eduxit ; paulumque a majoribus 1 progressus aciem instruxit, hostibusque pugnandi potestatem fecit : ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quæ castra minora oppugnaret, misit. Acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est : solis occasu suas copias Ariovistus, multis & illatis & acceptis vulneribus, in castra reduxit. Cum ex captivis quæreretur Cæsar, quamobrem Ariovistus prælio non decertaret, hanc reperiebat causam : quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matresfamilias eorum fortibus & vaticinationibus 2 declararent, utrum prælium committi ex usu esset 3 nec ne : eas ita dicere, *Non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam prælio contendissent.*

LI. Postridie ejus diei Cæsar præsidio utrisque castris, quod satis esse visum est, relicto, omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat,

8 *Munitione prohibere.* — camp : de l'ancien camp.

Empêcher de se fortifier.

9 *Instituto suo.* A son ordinaire.

2 *Ex um fortibus & vaticinationibus.* Par leurs fortileges & leurs divinations.

3 *Ex usu esset.* Être utile.

1 *A majoribus.* On sous-entend *castris.* Du grand

ut ad speciem alarum uteretur. Ipse, triplici instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias e castris eduxerunt generatimque constituerunt 4; paribusque intervallis 5; Harudes, Marcomanni, Tribocci, Vangiones, Neinetes, Sedusii, Suevos : omnemque aciem suam rhedis & carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eò mulieres imposuerunt, quæ in prælium proficiscentes milites passis crinibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

LII. Cæsar singulis legionibus singulos legatos & questorem præfecit; uti eos testes suæ quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu 6, quod eam partem minime firmam hostium esse animadvertenterat, prælium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut sparium pila in hostes corjiciendi non daretur: rejectis pilis, cominus gladiis pugnatum est. At Germani celeriter, ex consuetudine sua, phalange facta, impetus gladiatorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalanges insilirent, & scuta manibus revellerent, & desuper vulnerarent. Cum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id cum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatui præerat, quod expeditior erat 7 quam hi qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

4 Generatim constituere.
Ranger par nations.

5 Paribus intervallis. A
égale distance.

6 Dextrum cornu. L'aile
droite.

7 Expeditior erat. Il étoit
moins embarrassé que ceux
qui étoient dans la mêlée.

8 Tertiam aciem. La troisième ligne.

LIII. Ita prælium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt; neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerunt. Ibi perpauci, aut viribus consili transnatare contenderunt; aut, lincibus inventis, salutem sibi petierunt. In his fuit Ariovistus qui naviculam deligatam ad ripam nactus, eâ profugit: reliquos omnes equites consecuti nostri interfecerunt. Duæ fuerunt Ariovisti uxores; una Sueva natione quam domo secum adduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraque in ea fuga periit. Duæ filiæ harum; altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, cum a custodibus in fuga trinis catenis victus traheretur, in ipsum Cæsarem hostium equitatum persequentem incidit: quæ quidem res Cæsari non minorem, quam ipsa victoria, voluptatem attulit; quod hominem honestissimum provinciæ Galliæ, suum familiarem & hospitalem, ereptum & manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque ejus calamitate de tanta voluptate & gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, se præsentem, de se ter fortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur; fortium beneficio se esse incolumem: item M. Mettius repertus, & ad eum reductus est.

LIV. Hoc prælio trans Rhenum nunciato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti cœperunt: quos Ubii, qui proximè Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Cæsar unâ æstate 9 duobus maximis bellis confectis, maturiùs paulò, quam tempus anni postulabat, in hiberna in sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum præposuit;

9 *Unâ æstate. En une seule campagne.*

ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendas ¹ profectus est.

¹ *Ad conventus agendas.* Pour tenir les Etats.

LIBER II.

ARGUMENTUM.

Liber secundus expeditiones bellicas quatuor continet, nempe bellum contra Belgas: contra Nervios: contra Atuaticos: contra Armoricos, quos postremos sub ejus auspiciis debellavit P. Crassus ejus legatus. Gesta hæc anno ab Urbe condita DCCCXVII.

1. CUM esset Cæsar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliæ partem dixeramus, contra populum rom. conjurare obsidesque inter se dare. Conjurandi has esse causas: primum, quod vererentur ne, omni pacatâ Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi rom. exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia molestè ferebant; partim qui mobilitate & levitate animi, novis imperiis studebant ¹: ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus atque iis, qui ad conducendos homines facultates habebant ², vulgò regna occupabantur; qui minus facile eam rem imperio nostro consequi poterant.

¹ *Novis imperiis studere.*
Aimer une nouvelle domination; souhaiter quelque changement

² *Qui ad conducendos, &c. Qui avoient les moyens de lever des troupes.*

II. his nunciis litterisque commotus Cæsar, duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, &, in ita æstate; in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, cum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea quæ apud eos gerantur cognoscant; seque de his rebus certiores faciant. Hi constanter omnes nuntiaverunt, manus cogi 4, exercitum in unum locum conduci. Tum verò dubitandum non existimavit, quin ad eos duodecimo die proficisceretur. Re frumentaria provisâ, castra mover, diebusque circiter xv ad fines Belgarum pervenit.

III. Eò cum de improvise, celeriusque omnium opinione venisset, Rhemi, qui proximi Galliæ ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium & Ambrogium primos civitatis suæ miserunt, qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque potestatem populi rom. permittere 5, neque se cum reliquis Belgis consensisse, neque contra populum rom. omnino conjurasse: paratosque esse & obsides dare, & imperata facere, & oppidis recipere, & frumento ceterisque rebus juvare: reliquos omnes Belgas in armis esse; Germanosque, qui cis Rhenum incolunt sese cum his conjunxisse: tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Sueffiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem jure, iisdem legibus utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent 6.

3 *In ita æstate.* Au commencement de l'été.

4 *Manus cogi.* Qu'on levoit des troupes.

5 *Se suaque omnia, &c.*

Qu'ils mettoient & leurs personnes & leurs biens sous la protection & la puissance, &c.

6 *Cum his consentire.*

IV. Cùm ab his quæreretur, quæ civitates, quantæque in armis essent, & quid in bello possent; sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos a Germanis, Rhenumque antiquitus transducentes, propter loci fertilitatem ibi confedisse; Gallosque, qui ea loca incoherent, expulisse; solosque esse, qui patrum nostrorum memoriâ, omni Galliâ vexatâ, Teutones Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerunt: qua ex re fieri, uti earum rerum memoriâ magnam sibi auctoritatem, magnosque spiritus 7 in re militari fumerent. De numero eorum omnia se habere explorata Rheimi dicebant; propterea quod propinquitatibus affinitatibusque conjuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos & virtute, & auctoritate, & hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum; pollicitos ex eo numero lecta millia LX, totiusque belli imperium sibi postulare. Sueffiones suose esse finitimos, latissimos, feracissimosque agros possidere: apud eos fuisse regem nostrâ etiam memoriâ Divitiacum totius Galliæ potentissimum; qui cùm magnæ partis harum regionum, tum etiam Britanniae, imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam; ad hunc, propter justitiam prudentiamque, summam totius belli omnium voluntate deferri: oppida habere numero XII, polliceri millia armata quinquaginta: totidem Nervios, qui maximè feri inter ipsos habeantur, longissimèque absint; XV millia Atrebatas: Ambianos X millia: Morinos XXV millia: Menapios IX millia: Caletes X millia: Ve-

Etre du même sentiment qu'eux; entrer dans leur parti.

Sec. Et qu'ils avoient grande opinion de leur capacité dans l'Art militaire.

7 *Magnosque spiritus,*

locasses & Veromanduos totidem : Atuaticos
xxix millia : Condrussos, Eburones, Caræfos,
Pæmanos, qui uno nomine Germani appellantur,
arbitrari ad xl millia.

V. Cæsar Rhemos cohortatus, liberaliterque
oratione prosecutus 8, omnem senatum ad se
convenire, principumque liberos obsides ad se
adduci jussit : quæ omnia ab his diligenter ad
diem facta sunt. Ipse Divitiacum ædium magno-
pere cohortatus, docet quantopere reipublicæ
communisque salutis inter sit, manus hostium disti-
neri 9 ne cum tanta multitudine uno tempore
confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias
Ædui in fines Bellovacorum introduxerint, &
eorum agros populari cœperint. His mandatis,
eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum
copias in unum coactas ad se venire, neque
jam longè abesse, ab his quos miserat explora-
toribus & ab Rhemis cognovit; flumen Axonam,
quod est in extremis Rhemorum finibus, exerci-
tum transducere maturavit, atque ibi castra po-
suit. Quæ res, & latus unum castrorum ripis
fluminis muniebat, & post eum quæ erant, tuta
ab hostibus reddebat; &, commeatus ab Rhemis
reliquisque civitatibus, ut sine periculo ad eum
portari posset, efficiebat. In eo flumine pons
erat : ibi præsidium ponit; & in altera parte flu-
minis Q. Titurium Sabinum legatum cum vi
cohortibus relinquit. Castra in altitudinem pedum
xii vallo, fossaque duodeviginti pedum munire
jubet.

VI. Ab ipsis castris oppidum Rhemorum, no-
mine Bibrax, aberat millia passuum 110. Id ex

8 Liberaliter oratione
prosecutus. Et leur ayant
parlé obligeamment.

9 Manus hostium distineri.

Que les forces des ennemis
fussent occupées en diffé-
rents endroits.

itinere magno impetu Belgæ oppugnare cœperunt. Ægrè eodîc sustentatum est 1. Gallorum eadem, atque Belgarum, oppugnatio est. Hi, ubi circumjectâ multitudine hominum totis mœnibus, undique in murum lapides jaci cœpti sunt, murusque defensoribus nudatus est, testudine factâ, portis succedunt, murumque subruunt. Quod tum facilè fiebat : nam tanta multitudo lapides ac tela conjiciebant, ut in muro consistendi potestas esset nulli. Cùm finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Rhemus, summâ nobilitate & gratiâ inter suos, qui tum oppido præerat, unus ex iis, qui legati de pace ad Cæsarem venerant, nuncios ad eum mittit, *Nisi subsidium sibi mittatur, se diutius sustinere non posse.*

VII. Eò de media nocte Cæsar, iisdem ducibus usus, qui nuncii ab Iccio venerant, Numidas & Cretas sagittarios, & funditores Baleares subsidio oppidanis mittit : quorum adventu, & Rhemis cum spe defensionis studium propugnandi accessit, & hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi decessit. Itaque paulisper apud oppidum morati, agrosque Rhemorum depopulati, omnibus vicis ædificiisque, quò adire poterant, incensis, ad castra Cæsaris cum omnibus copiis contenderunt 2, & a millibus passuum minus ii, castra posuerunt : quæ castra, ut fumo atque ignibus significabantur, amplius millibus passuum iix in latitudinem patebant 3.

VIII. Cæsar primò, & propter multitudinem hostium, & propter eximiam opinionem virtutis, prælio supersedere 4 statuit. Quotidie tamen

1. *Ægrè sustentatum est.*
On la défendit avec beaucoup de peine.

2. *Ad castra contendere.*
Marcher contre le camp.

3. *Amplius millibus pas-*

suum, &c. Avoit plus de huit milles d'étendue. c. à d. près de trois lieues.

4. *Supersedere prælio.* Surseoir le combat.

equestribus præliis, quid hostis virtute posset, & quid nostri auderent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit; loco pro castris ad aciem instruendam & naturâ opportuno atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita erant, paululum ex planicie editus, tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat; atque ex utraque parte lateris dejectus habebat *a*, & in fronte leniter fastigiatus paulatim ad planiciem redibat; ab utroque latere ejus collis transversam fossam obduxit circiter passuum *c v*, & ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta collocavit; ne, cum aciem instruxisset, hostes (quod tantum multitudine poterant) a lateribus suos pugnantes circumvenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas proximè conscripserat; in castris relictis, ut si quid opus esset subsidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris eductas instruxerant.

b. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum: hanc si nostri transirent, hostes expectabant; nostri autem, si ab illis initium transcundi fieret, ut impeditos aggrederebantur, parati in armis erant. Interim prælio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neutri transcundi initium faciunt, secundiore equitum nostrorum prælio, Cæsar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est: ibi vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt; eo consilio ut, si possent, castellum cui præerat Q. Titurius le-

a. Ad aciem instruendam.

Pour ranger l'armée en ba-

b. Dejectus habebat. Elle

avoit de la pente.

gatus expugnarent, pontemque interseinderent : si minus, agros Rhemorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatusque nostros sustinebant 7.

X. Cæsar certior factus a Titurio, omnem equitatum & levis armaturæ Numidas, funditores, sagittariosque pontem transduxit, atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine aggressi, magnum eorum numerum occiderunt, per eorum corpora 8 reliquos audacissimè transire conantes, multitudine telorum repulerunt : primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes ubi & de expugnando oppido, & de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi eausâ viderunt, atque eos res frumentaria deficere cœpit ; concilio convocato, constituerunt optimam esse domum suam quemque reverti ; & quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenire ; ut potius in suis quàm alienis finibus decertarent, & domesticis copiis rei frumentariæ 9 uterentur. Ad eam sententiam, cum reliquis causis, hæc quoque ratio eos deduxit ; quod Divitiacum atque Æduos finibus Bellovacorum appropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat.

XI. Eâ re constitutâ, secundâ vigiliâ 1, magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine neque imperio, cum sibi quis-

7 Commeatusque nostros sustinebant. Et nous fournisoient des vivres.

8 Per eorum corpora. Par dessus les corps morts de leurs compagnons.

9 Domesticis copiis rei frumentariæ, &c. Les vivres qu'ils avoient chez eux en abondance.

1 Secundâ vigiliâ. v. p. 13.

que primum itineris locum peteret, & domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugæ profectio videretur. Hâc re statim Cæsar per speculatores cognitâ, insidias veritus, quod qua causa discederent nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Primâ luce, confirmatâ re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, præmisit, eique Q. Pedium, & L. Aurunculeium Cottam, legatos præfecit. T. Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. Hi novissimos adorti, & multa millia passuum profecuti, magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt, cum ab extremo agmine hi ad quos ventum erat consisterent, fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent. Priores, quod abesse a periculo viderentur, neque ullâ necessitate neque imperio continerentur, exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi subsidium posuerunt. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium; sub occasumque solis sequi destiterunt, seque in castra, uti erat imperatum, receperunt.

XII. Postridie ejus diei Cæsar, prius quàm se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Sueffionum, quæ proximi Rhemis erant, exercitum duxit; & magnâ itinere confecto ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossæ murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis, vineas agere 3,

2 Expugnare. Emporter. telet un parapet portatif qui d'emblée. couvre les pionniers en-

3 Vineas agere. Faire des ployés aux travaux d'un mantelets; on appelle man-

quæque ad oppugnandum usui erant, comparare cœpit. Interim omnis ex fuga Sueffionum multitudo in oppidum proximâ nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere jacto turribusque constitutis, magnitudine operum, quæ neque viderant ante Galli neque audierant, & celeritate Romanorum permoti, legatos ad Cæsarem de deditioe mittunt; &, petentibus Rhemis, ut conservarentur, impetrant.

XIII. Cæsar, obsidibus acceptis, primis civitatis, atque ipsius Galbæ regis duobus filiis, armisque omnibus ex oppido traditis, in deditioem Sueffiones accepit, exercitumque in Bellovacos duxit: qui, cum se suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Cæsar cum exercitu circiter milia passuum v abesset, omnes majores natu ex oppido egressi, manus ad Cæsarem tendere & voce significare cœperunt, sese in ejus fidem ac potestatem venire; neque contra populum rom. armis contendere: item, cum ad oppidum accessisset castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro, passis manibus, suo more, pacem a romanis petierunt.

XIV. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Æduorum copiis, ad eum reverterat,) fecit verba. *Bellovacos omnitempore in fide atque amicitia civitatis aduæ fuisse: impulsos a suis principibus, qui dicerent Æduos a Cæsare in servitutem redactos, omnes indignitates contumeliasque perferre, & ab Æduis defecisse, & populo rom. bellum intulisse: qui hujus consilii principes & fuissent, quod intelligerent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non so-*

² Hujus consilii principes. cieux conseil.

Les auteurs de ce pern-

lūm Bellovacos ; sed etiam pro his Æduos , ut suā clementiā ac mansuetudine in eos utatur : quod si fecerit , Æduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum , quorum auxiliis atque opibus , si qua bella inciderint , sustentare consueverint.

AV. Cæsar , honoris Divitiaci atque Æduorum causā , sese eos in fidem recepturum , & conservaturum dixit ; & , quod erat civitas magna , & inter Belgas auctoritate ac hominum multitudine præstabat , de obsides poposcit. His traditis , omnibusque armis § ex oppido collatis , ab eo loco in fines Ambianorum pervenit , qui se suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant ; quorum de natura moribusque Cæsar cum quæreretur , sic reperiēbat : Nullum aditum esse ad eos mercatoribus : nihil pati vini & reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium , inferri ; quod his rebus relanguescere animos , eorumque remitti virtutem existimarent : esse homines feroces magnæque virtutis : increpitare atque incusare reliquos Belgas , qui se populo rom. dedidissent , & patriam virtutem projecissent : confirmare sese , neque legatos missuros ; neque ullam conditionem pacis accepturos.

VI. Cum per eorum fines triduo iter fecisset , inveniebat ex captivis , Sabin flumen ab castris suis non amplius millia passuum x abesse : trans id flumen omnes Nervios confedisse ; adventumque ibi Romanorum expectare , unā cum

§ Omnibusque armis , &c. Toutes les armes qui étoient dans la ville lui ayant été rapportées.

6 Nihil pati vini , &c. Qu'ils ne souffroient pas qu'on apportât chez eux ni

vin , ni aucune des autres choses , &c.

7 Et patriam virtutem projecissent , &c. qui avoient dégénéré de la valeur de leurs pères.

Atrebatibus & Veromanduis finitimis suis, nam his utrisque persuaserant, ut eandem belli fortunam experirentur : expectari etiam ab his Atuaticorum copias, atque esse in itinere : mulieres, quique per ætatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. Cæsar, his rebus cognitis, exploratores centurionesque præmittit, qui locum castris idoneum deligant. Cumque ex deditiis Belgis, reliquisque Gallis, complures Cæsarem secuti unâ iter facerent ; quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspectâ, nocte ad Nervios pervenerunt, atque his demonstrârunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quidquam negotii, cum prima legio in castra venisset, reliquæque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri & : quâ pulsâ, impedimentisque direptis futurum ut reliquæ contra consistere non auderent. Adjuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, cum equitatu nihil possent, (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possent, pedestribus valent copiis :) quò facilius finitimorum equitatum, si prædandi causâ ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis, crebrisque in latitudinem ramis enatis, & rubis sentibusque interjectis effecerant, ut, instar muri, hæ sepes munimenta præberent : quò non intrari, sed ne perspicui quidem posset. his rebus cum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii existimaverunt.

8 Hanc sub sarcinis adoriri. Attaquer cette légion avant qu'elle eût déposé ses bagages.

XVIII. Loci natura erat hæc, quem nostri castris delegerant: collis ab summo æqualiter declivis ad flumen Sabin, quod supra nominavimus, vergebat; ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur adversus huic & contrarius, passus circiter c c: infimus, apertus; ab superiore parte silvestris 9 ut non facilè introrsus perspicì posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant, in aperto loco, secundum flumen, paucae stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo circiter pedum iii.

XIX. Cæsar, equitatu præmisso, subsequebatur omnibus copiis: sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgæ ad Nervios detulerant; nam, quòd hostis appropinquabat, consuetudine sua Cæsar vi legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitus impedimenta collocabat; inde duæ legiones, quæ proximè conscriptæ erant, totum agmen claudebant, præsidioque impedimentis erant. Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu prælium committunt. Cum se illi identidem in silvas ad suos reciperent, ac rursus e silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius 1 quàm quem ad finem porrecta ac aperta loca pertinebant, cedentes insequi auderent, interim legiones sex, quæ primæ venerunt, opere dimisso, castra munire ceperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab iis, qui in silvis abditi latebant, visa sunt, quòd tempus inter eos committendi prælii convenerat, ut intra silvam aciem ordinesque constituerant atque ipsi sese confirmaverant.

9 Ab superiore parte silvestris. Couverte au sommet des bois tous les.

Sec. Nourgens n'ont point pu suivre les foyards au delà des arbres découverts.

1 Neque nostri longius,

subitò omnibus copiis provolaverunt, impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsas ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decurrerunt; ut pene uno tempore & ad silvas, & in flumine, & jam in manibus nostris hostes viderentur. Eâdem autem celeritate adverso colle ad nostra castra, atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Cæsari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum 2, quod erat insigne, cum ad arma concurrere oporteret: signum tubâ dandum: ab opere revocandi milites: qui paulò longius, aggeris petendi causâ 3, processerant, accersendi: acies instruenda: milites cohortandi: signum dandum. Quarum rerum magnam partem temporis brevitâs, & incursus hostium impediabat. His difficultatibus duæ res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod superioribus præliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commodè ipsi sibi præscribere, quam ab aliis doceri, poterant; & quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Cæsar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter celeritatem & propinquitatem hostium, nihil jam 4 Cæsaris imperium spectabant; sed per se, quæ videbantur, administrabant.

XXI. Cæsar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obrulit 5, decurrit, & ad legionem decimam venit. Milites non longiore oratione est cohortatus, quàm ut suæ pristinæ virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostium.

2 *Vexillum preponere.*
Planter l'étendard.

3 *Aggeris petendi causâ.*
Pour aller chercher du bois.

4 *Nihil jam, &c.* N'at-

tendaient plus l'ordre de Cæsar.

5 *Quam in partem, &c.*
Selon que le hazard le conduisoit.

que impetum fortiter sustinerent. Et, quod non longius hostes aberant, quàm quò telum adijci posset, prælii committendi signum dedit: atque item in alteram partem cohortandi causâ profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut, non modò ad insignia 6 accommodanda, sed etiam ad galeas induendas, scutisque tegmenta detrahenda, tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu devenit, quæque prima signa conspexit, ad hæc constitit; ne in quærendis suis, pugnandi tempus dimitteret.

XII. Instructo exercitu, magis ut loci natura dejectusque collis, & necessitas temporis, quàm ut rei militaris ratio atque ordo postulabat; cùm diversis locis legiones aliæ alia in parte hostibus resisterent, sepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interjectis, prospectus impediretur; neque certa subsidia collocari, neque quid in quaque parte opus esset, provideri; neque ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate 7, fortunæ quoque eventus varii sequebantur.

XVIII. Legionis nonæ & decimæ milites, ut in sinistra parte aciei constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos 8 vulneribusque confectos Atrebatas (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt; & transire conantes, insecuti gladiis, magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt; & in locum iniquum progressi, rursus regressos ac resistentes hostes, redintegrato prælio, in fugam

6 Insignia. Marques de te. Dans un si grand désordre.
distinction.

7 In tanta rerum iniquitate. 8 Exanimatos. Hors d'haleine.

dederunt. Item alia in parte diversæ duæ legiones, undecima & oitava; profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi; ex loco superiore in ipsius fluminis ripis præliabantur. At totis fere a fronte & a sinistra parte nudatis castris, cum in dextro cornu legio duodecima, & non magno ab ea intervallo septima constitisset; omnes Nervii confertissimo agmine, duce Boduognato, qui summum imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere cepit.

XIV. Eodem tempore equites nostri, levisque armaturæ pedites, qui cum his una fuerant: quos primo hostium impetu pulsos dixeram, cum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant 9, ac rursus aliam in partem fugam petebant: & calones 1, qui a decumana porta ac summo jugo collis nostros victores flumen transire conspexerant, prædandi causâ egressi, cum respexissent, & hostes in nostris castris versari vidissent, præcipites sese fugæ mandabant: simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur; alique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis; qui auxilii causâ a civitate missi, ad Cæsarem venerant, cum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi & pene circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt; Romanos pulsos superatosque, castris

9 *Adversis*, &c. Rencontrent de front les ennemis.

1 *Calones*. Les valets qui portent du bois, les goudiers de l'armée.

impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renuntiaverunt.

V. Cæsar ab decimæ legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri, signisque in unum locum collatis, duodecimæ legionis milites confectos 2 sibi ipsis ad pugnam esse impedimento, quartæ cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis aut occisis, in his, præmipilo P. Sextio Baculo fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset, reliquos esse tardiores, & nonnullos a novissimis desertos prælio excedere ac tela vitare; hostes neque a fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere, & ab utroque latere instare, & rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod submitti posset; scuto ab novissimis uni militi detracto, (quod ipse eò sine scuto venerat,) in primam aciem processit; centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus, milites signa inferre & manipulos laxare jussit; quod facilius gladiis uti possent. Hujus advento spe illatâ militibus, ac redintegrato animo, cum pro se quisque in conspectu imperatoris 4 etiam in extremis suis rebus operam navare cuperet, paulum hostium impetus tardatus est.

XXVI. Cæsar cum septimam legionem, quæ juxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribunos mil. monuit, ut paulatim sese legiones conjungerent, & conversa signa in hostes inferrent 5. Quo facto, cum aliis alii subsidium fer-

2 Confertos. Serrés.

3 Manipulos, &c. Et leur fait déserter les rangs.

4 Imperator. Général.

5 Et conversa signa, &c. Et de marcher réunis contre l'ennemi.

rent, neque timerent ne averti ab hoste circum, venirentur, audacius resistere, ac fortius pugnare ceperunt. Interim milites legionum duarum, quæ novissimo agmine præsidio impedimentis fuerant, prælio nunciato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciebantur: & T. Labienus castris hostium positus & ex loco superiore, quæ res in nostris castris gererentur, conspiciatus, decimam legionem subsidio nostris misit; qui, cum ex equitum & calorum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo & castra, & legiones, & imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt 6.

XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio est facta, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi, prælium redintegrent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent. Equites verò, ut turpitudinem fugæ virtute delerent, omnibus in locis pugnabant, quò se legionariis militibus præferrent 7. At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem præstiterunt, ut, cum primi eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus 8 pugnarent, his dejectis & coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo 9, tela in nostros conjicerent, pilaque intercepta remitterent: ut non nequidquam: tantæ virtutis homines judicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, adscendere altissimas

6 Nihil ad celeritatem, &c. Vellènt aussi tôt à leur secours.

7 Quid sit, &c. Pour l'emporter sur les légions.

8 Ex eorum corporibus, De dessus leurs corps.

9 Ut ex tumulo. Comme d'une éminence, d'un lieu élevé.

1 Ut non nequidquam, &c. De sorte qu'on ne devoit pas être surpris que des gens, &c.

ripas, subire iniquissimum locum, quæ facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat 2.

XXVIII. Hoc prælio facto, & propè ad interuersionem gente ac nomine Nerviorum reducto, majores natu, quos unà cum pueris mulieribusque in æstuaria ac paludes collectos dixeramus, hac pugna nunciata, cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium qui supererant consensu, legatos ad Cæsarem miserunt, seque ei dediderunt: & in commemorando civitatis calamitate, ex decem, ad tria senatores, ex hominum millibus LX, vix ad decem, qui arma ferre possent, sese reductos esse dixerunt. Quos Cæsar, ut in miseros ac supplices usus misericordiâ videretur, diligentissimè conservavit: suisque finibus atque oppidis uti iussit, & finitimis imperavit, ut ab injuria & maleficio se suosque prohiberent.

XXIX. Atuatici, de quibus supra scripsimus, cum omnibus copiis auxilio Nervii venirent, hac pugna nunciata, ex itinere domum revertuntur: cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum egregiè naturâ munitum contulerunt: quod cum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque 3 haberet, una ex parte leniter acclivis aditus 4, in altitudinem non ampliùs centum pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant; tum magni ponderis saxa, & præcutas trabes in muro collocarant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati; qui, cum iter in Provinciam nostram atque Italiam facerent, his impedimentis, quæ secum agere ac portare non

2 *Redegetur*, c. à d. *reddebat*.

3 *Despectusque*. Et des précipices.

4 *Leniter acclivis aditus*. Une entrée, une avenue en pente douce.

poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiae ex suis ac praesidio vi millia hominum una reliquerunt. Hi, post eorum obitum, multos annos a finitimis exagitati, cum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex oppido excursions faciebant, parvulisque praелиis cum nostris contendebant: postea, vallo pedum xii, in circuitu xv millium, crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Ubi, vineis actis, aggere instructo, turrim constitui procul viderunt, primum irridere ex muro, atque increpitare vocibus, quod tanta machinatio ab tanto spatio instrueretur; quibusnam manibus aut quibus viribus, praesertim homines tantulae staturae (nam plerisque hominibus gallis, praemagnitudine corporum suorum, brevis nostra 6 contemtu est,) tanti oneris turrim in muros sese collocare considerent.

XLI. Ubi vero moveri, & appropinquare mœnibus viderunt, novam atque inusitatam specie commoti, legatos ad Caesarem de pace miserunt; qui ad hunc modum locuti: *Non se existimare Romanos sine ore decorum bellum gerere, qui tantae altitudinis machinationes tantâ celeritate promovere, & ex propinquitate pugnare possent: se suaeque omnia eorum potestati vermittere dixerunt: unum petere ac deprecari, si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audissent, statuisset Atuaticos esse conservandos, ne se armis despoliaret: sibi omnes fere finitimos esse inimicos, ac suae virtuti in-*

5 Quod... instrueretur. A 6 Brevis nostra. Notre quel dessein on dressoit, petite taille.
&c.

videre; a quibus se defendere, traditis armis, non possent: sibi prastare, si in eum casum deducerentur, quamvis 7 fortunam a populo rom. pati, quàm ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consueissent.

XXII. Ad hæc Cæsar respondit: Se magis consuetudine suâ, quàm merito eorum, civitatem conservaturum, si prius quam aries murum attingisset, se dedidissent; sed deditiōis nullam esse conditionem, nisi armis traditis: se id, quod in Nervios fecisset, facturum; finitimisque imperaturum, ne quam 8 deditiōis populi rom. injuriam inferrent. Re nunciatâ ad suos, illi se, quæ imperarentur, facere dixerunt. Armorum magnâ multitudine de muro in fossam, quæ erat ante oppidum, jactâ, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adæquarent; & tamen circiter parte tertiâ (ut postea perspectum est) celatâ atque in oppido retentâ, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

XXIII. Sub vesperum Cæsar portas claudi, militesque ex oppido exire jussit, ne quam noctu oppidani a militibus injuriam acciperent. Illi, ante inito (ut intellectum est) consilio, quod, deditiōe factâ, nostros præsidia non inducturos, aut denique indiligentiùs servaturos crediderant, partim cum his quæ retinuerant & celaverant armis, partim scutis & cortice factis aut viminibus intextis, quæ subito ut temporis exiguitas postulabat pellibus induxerant, tertiâ vigiliâ, quâ minimè arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Cæsar imperaverat, ignibus significatione factâ 9,

7 Quamvis de quavis, quævis, &c.

8 Quan pour aliquam.

9 Ignibus, &c. L'alarme ayant été donnée par de grands feux.

ex proximis castellis eò concursus est : pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus in extrema spe salutis, iniquo loco, contra eos qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit, cum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad 1 hominum millibus IV, reliqui in oppidum rejecti sunt. Postridie ejus diei, re fractis portis, cum jam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem 2 ejus oppidi universam Cæsar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium LIII.

XXXIV. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Cariosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quæ sunt maritimæ civitates, Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque populi rom. esse redactas.

XXXV. His rebus gestis, omni Galliâ pacatâ, tanta hujus belli ad Barbaros opinio 3 perlata est, ut ab nationibus quæ trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Cæsarem, quæ se obsides daturas, imperata facturæ pollicerentur. Quas legationes Cæsar, quod in Italiam Illyricumque properabat, initâ proximâ estate, ad se reverti jussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turones, quæ civitates propinquæ his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est. Ob eas res, ex litteris 4 Cæsaris, dies xv supplicatio decreta est : quod ante id tempus acciderat nulli.

1 Ad, hic circiter. Environ. grande idée.

2 Sectionem universam. &c. Ob ces res, ex litteris, Tout le butin. &c. Pour ces expéditions dont Cæsar envoya le récit,

3 Tanta opinio. Une si la relation.

LIBER III.

A R G U M E N T U M.

Quinque bella adversus varias Gallie gentes gesta hoc Libro describuntur : primum adversus Veragros & Sedunos, quod ipso quidem absente, sed ejus auspiciis a legato Galba fuit gestum : secundum, quod ipse contra Venetos prælio navali confecit : tertium, quod a legato Titurio Sabino contra Unellos, Aulercos, Eburovices, & Lexovios : quartum, quo debellati sunt a P. Crasso Sontares, & ceteri Aquitani : quintum, adversus Morinos & Menapios, quod propter anni tempus, infectam relinquere coactus est. Quæ omnia tertio gallici belli anno sunt peracta, qui fuit ab Urbe condita MDCXCVIII, Cneio Lentulo Marcellino, L. Marcello Philippo consulibus.

I. **C**UM in Italiam proficisceretur Cæsar, Ser. Galbam cum legione duodecima & parte equitatus in Nantuates, Veragros, Sedunosque misit, qui a finibus Allobrogum, & lacu Lemano, & flumine Rhodano, ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque portoriis ¹ mercatores ire consueverant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esset arbitraretur, uti in iis locis legionem, hiemandi causâ, collocaret. Galba secundis aliquot præliis factis ², castellisque

¹ Magnis portoriis. En faitis. A très quelques heu-
payant de grands impôts. reux combats.

² Secundis aliquot præliis

compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis obsidibusque datis, & pace factâ, constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare; ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare: qui vicus positus in valle, non magnâ adjectâ planicie, altissimis montibus undique continetur. Cum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis concessit; alteram vacuum illis relictam cohortibus ad hiemandum attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

II. Cum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eò comportari jussisset; subito per exploratores certior factus est, ex eâ parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum & Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi, legionisque opprimendæ consilium caperent. Primum, quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus; & compluribus sigillatim, qui com meatûs petendi causâ missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant: tum etiam, quod propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent & tela conjicerent, ne primum quidem posse impetum sustineri existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant; & Romanos, non solum itinerum causâ, sed etiam perpetuæ possessionis, & cùlmina Alpium occupare conari, & ea loca finitimæ Provinciæ adjungere, sibi persuasum habebant.

III. His nunciis acceptis, Galba, cum neque opus hibernorum, munitionesque plenè essent

perfectæ, neque de frumento reliquoque com-
 meatu satis esset provifum; quòd, deditio-
 factâ obsidibusque acceptis, nihil de bello ti-
 mendum existimaverat; consilio celeriter con-
 vocato, sententias exquirere cœpit: quo in con-
 silio, cum tantum repentini periculi præter opi-
 nionem accidisset ⁴, ac jam omnia fere superiora
 loca multitudine armatorum completa conspice-
 rentur, neque subsidio veniri neque commeatus
 supportari, interclusis itineribus, posset; prope
 jam desperatâ salute, nonnullæ hujusmodi sen-
 tentiæ dicebantur, ut, impedimentis relictis, erup-
 tione factâ, iisdem itineribus quibus eò pervenis-
 sent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti
 placuit, hoc reservato ad extremum consilio, in-
 terim rei eventum experiri; & castra defendere.

IV. Brevis spatio interjecto, vix ut his rebus
 quas constituissent, collocandis atque adminis-
 trandis tempus daretur, hostes ex omnibus par-
 tibus, signo dato, decurrere, lapides gæsaquæ in
 vallum conjicere. Nostri, primò integris viribus
 fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex
 loco superiore mittere: ut quæquæ pars castro-
 rum nudata defensoribus premi videbatur, eò oc-
 currere, & auxilium ferre; sed hoc superari, quòd
 diuturnitate pugnæ hostes defessi prælio excede-
 bant, alii integris viribus succedebant: quantum
 rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil po-
 terat, ac non modò defesso ex pugna excedendi,
 sed ne saucio quidem ejus loci, ubi constiterat,
 relinquendi ac suū recipiendi facultas dabatur.

V. Cum jam ampliùs horis vi continenter pu-
 gnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela nos-
 tris deficerent, atque hostes acriùs instarent, lan-

⁴ Cum tantum repentini,
 &c. Un péril si grand &
 si soudain étant arrivé con-

tre leur attente.

& Rei eventum experiri.
 Tenter le sort des armes.

guidiorisque nostris, vallum scindere & fossas complere cœpissent, resque esset jam ad extremum deducta casum, P. Sextius Baculus, primipili centurio, quem nervico prælio compluribus confectum vulneribus diximus, & item C. Volusenus tribunus mil. vir & consilii magni & virtutis, ad Galbam accurrunt, atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione factâ, extremum auxilium experirentur 6. Itaque, convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit, paulisper intermitterent prælium, ac tantummodo tela missa exciperent 7, seque ex labore reficerent; post signo dato, e castris erumperent, atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

VI. Quod jussi sunt faciunt; ac subito omnibus portis eruptione factâ, neque cognoscendi quid fieret, neque sui colligendi 8 hostibus facultatem relinquunt. Ita commutatâ fortunâ, eos qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt, & ex hominum millibus amplius xxx, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertiâ parte interfectâ, reliquos perterritos in fugam conjiciunt, ac, ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fuis, armisque exutis, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo prælio factô, quod plus fortunam tentare Galba nolebat, atque alio sese in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus videbat, maximè frumenti com meatûsque inopiâ permotus, postero die omni-

6 *Eruptione factâ*, &c. voir les traits lancés, c. En faisant une sortie, ils à d. parer les coups. tentoient le dernier moyen 8 *Sui colligendi*. De se de pourvoir à leur salut. rallier.

7 *Tela missa excipere*. Re-

bus ejus vici ædificiis incensis, in Provinciam reverti contendit; ac nullo hoste prohibente aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobrogas, perduxit, ibique hiemavit.

VII. His rebus gestis, cum omnibus de causis Cæsar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis; atque, ita initâ hieme, in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire & regiones cognoscere volebat; subitum bellum in Gallia coortum est. Ejus belli hæc fuit causa. P. Crassus adolescens cum legione vii proximus mare Oceanum Andibus hiemabat; is, quod in his locis inopia frumenti erat, præfectos, tribunosque mil. complures in finitimas civitates, frumenti commeatusque petendi causâ, dimisit; quo in numero erat T. Terrasidius missus in Eusubios, M. Trebius Gallus in Curiosolitas, Q. Velanius cum T. Silio in Venetos.

VIII. *Hujus civitatis est longè amplissima auctoritas omnis oræ maritimæ regionum earum; quod & naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consueverunt, & scientiâ atque usu nauticarum rerum ceteros antecedunt; & in magno impetu maris atque aperto, paucis portibus interjectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eodem mari uti consueverunt, habent vedigates. Ab his fit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita & repentina consilia) eadem de*

9. *Et scientiâ atque usu, marine.*

&c. Ils l'emportent sur tous les autres par leur habileté & leur expérience dans la marine. 1. *Et in magno, &c. Dans une mer vaste & orageuse, &c.*

causa Trebium Terrasidiumque retinent: & celeriter missis legatis, per suos principes inter se conjurant, nihil, nisi communi consilio, acturos, eundemque omnis 2 fortunæ exitum esse laturos; reliquasque civitates sollicitant, ut, in ea libertate quam a majoribus acceperant permanere, quàm Romanorum servitutem perferre, mallent. Omni orâ maritimâ celeriter ad suam sententiam perductâ, communem legationem ad P. Crassum mittunt, *si velit suos recipere, obsides sibi remittat.*

IX. Quibus de rebus Cæsar a Crasso certior factus, quod ipse aberat longiùs, naves interim longas 3 ædificari in flumine Ligeri, quod influit Oceanum 4, remiges ex Provincia institui 5, nautas gubernatoresque comparari jubet. His rebus celeriter administratis, ipse, cum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquæque item civitates, cognito Cæsaris adventu, simul, quod quantum in se facinus admisissent intelligebant, legatos, quod nomen apud omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos abs se & in vincula coniectos; pro magnitudine periculi bellum parare, & maximè ea quæ ad usum navium pertinent providere instituunt, hoc majore spe, quod multum naturâ loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa æstuariis 6; navigationem impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum sciebant; neque nostros exercitus, propter frumenti inopiam, diutius apud se morari posse, confidebant: ac jam, ut 7 omnia

2 Omnis, acc. plur. pour omnes.

3 Naves longas. Des vaisseaux longs, des galères.

4 Influit Oceanum. Se décharger dans l'Océan.

5 Institui remiges. Qu'on dresse des rameurs.

6 Æstuaria. Lieux aquatiques, inondés par les marées.

7 Ut. Quand même.

contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse; Romanos, neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada & portus insulasque novisse, ac longè aliam esse navigationem in concluso mari, atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant: naves in Venetiam, ubi Cæsarem primum bellum gesturum constabat, quàm plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexobios, Nannetes, Ambianos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt: auxilia ex Britannia, quæ contra eas regiones posita est, accersunt.

X. Erant hæc difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus: sed tamen multa Cæsarem ad id bellum incitabant; *injurie retentorum equitum romanorum, rebellio facta post deditionem, defectio datis obsidibus, tot civitatum conjuratio:* in primis, *ne, hac parte neglectâ, reliquæ nationes idem sibi licere arbitrantur.* Itaque cum intelligeret omnes fere Gallos novis rebus studere, & ad bellum mobiliter celeriterque excitari; omnes autem homines naturâ libertati studere, & conditionem servitutis odisse; prius quàm plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Rhemos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat; Germanosque, qui auxilio a Belgis accersiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum, cum cohortibus legionariis XII & magno numero equitatus, in Aquita-

niam proficisci jubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantæ nationes conjungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus LII in Unellos, Curiosolitas, Lexoviosque mittit, qui eam manum distingendam curet. D. Brutum adolescentem classi gallicisq; navibus, quas ex Pictonibus & Santonis, reliquisque pacatis regionibus convenire jusserat, præficit; &, cum primum posset, in Venetos proficisci jubet. Ipse eò pedestribus copiis contendit.

XII. Erant ejusmodi fere situs oppidorum, ut posita in extremis lingulis 2 promontoriisque, neque pedibus aditum haberent 3; cum ex alto se æstus incitavisset 4, quod bis semper accidit horarum XII spatio; neque navibus, quod rursus minuente æstu naves in vadis affligerentur. Ita utrâque re oppidorum oppugnatio impediabatur; ac, si quando magnitudine operis fortè superati extruso mari aggere ac molibus atque his ferme incensibus adæquatis, suis fortunis desperare cœperant, magno numero navium appulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua omnia deportabant, seque in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Hoc eò facilius magnam partem æstatis faciebant, quod nostræ naves tempestatibus detinebantur; summaque erat vasto atque aperto mari, magnis æstibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi.

9 In Galliam. Dans la Gaule Celtique.

1 Qui eam manum, &c. Pour avoir soin d'occuper ou de tenir en respect cette poignée d'ennemis.

2 Lingulis. Sur des langues de terre.

3 Neque pedibus, &c. On ne pouvoit y aller à pied.

4 Cum ex alto, &c. Quand la mer étoit haute.

5 Minuente æstu. La marée diminuant. quand la marée se retiroit.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum factæ armatæque erant. *Carinæ* 6 aliquantò planiores quàm nostratum navium, quò facilius vada ac decessum æstus excipere possent : prora admodum erectæ : atque item puppes ad magnitudinem 7 fluctuum tempestatumque accommodatæ : naves totæ factæ ex robore 8, ad quamvis vim & contumeliam, perferendam : transtra ex pedibus in latitudinem trabibus confixa clavibus ferreis, digiti pollicis crassitudine, anchoræ, pro funibus, ferreis catenis revinctæ : pelles pro velis, alutæque tenuiter confectæ, sive propter lini inopiam, atque ejus usus insipientiam, sive, quod est magis verisimile, quòd tantas tempestates Oceani, tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis non satis commodè posse arbitrabantur. Cum his navibus nostræ classi ejusmodi congressus erat, ut unâ celeritate, & pulsu remorum præstarent; reliqua, pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora & accommodatiora : neque enim his nostræ rostro nocere poterant, tanta in his erat firmitudo; neque, propter altitudinem, facile telum adjiciebatur, & eadem de causa minus incommodè scopulis continebantur. Accedebat, ut, cum sævire ventus cœpisset & se vento dedissent, & tempestatem ferrent facillius, & in vadis consisterent tutius, & ab æstu derelictæ nihil saxæ & cautes timerent : quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

XIV. Compluribus expugnatis oppidis, Cæsar,

6 *Carinæ*, &c. Le fond de leurs vaisseaux est plus plat que celui des nôtres.

7 *Ad magnitudinem*, &c. Faites pour résister aux gran-

des vagues & aux tempêtes.

8 *Ex robore*. De bois de chêne.

9 *Contumeliam*. Attaque.

1 *Rostrum*. Eperon.

ubi intellexit frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse, statuit expectandam classem: quæ ubi convenit ac primum ab hostibus visa est, circiter cxxx naves eorum paratissimæ atque omni genere armorum ornatissimæ, e portu profectæ, nostris adversæ constiterunt: neque satis Bruto, qui classi præerat, neque tribunis mil. centurionibusque, quibus singulæ naves erant attributæ 2, constabat quid agerent, aut quam rationem pugnæ insisterent: rostro enim noceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis, tantum tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commodè tela adjici possent, & missa a Gallis gravius acciderent. Una erat magno usui res præparata a nostris, falces præacutæ, infertæ affixæque longuriis 3, non absumili formâ muralium falcium. His cum funes, qui antenas ad malos desinabant, comprehensæ adductæque erant, navigio remis incitato prærumpebantur: quibus abscissis, antennæ necessario concidebant; ut, cum omnis gallicis navibus spes in velis armamentisque 4 consisteret, his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute; quâ nostri milites faciliè superabant, atque eò magis, quòd in conspectu Cæsaris atque omnis exercitus, res gerebatur; ut nullum paulo fortius factum latere posset: omnes enim colles & loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Disiectis, ut diximus, antennis, cum sin-

2 Quibus singulæ, &c. A qui l'on avoit donné le commandement de chaque vaisseau.

3 Falces, &c. Des saix tranchantes enmanchées au bout d'une longue perche.

4 Armamenti. Les agrès.

gulas binæ aut ternæ naves circumfisterent 5, milites summâ vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, cum ei rei nullum reperiretur auxilium, fugâ salutem petere contenderunt. Ac, jam converfis in eam partem navibus, quò ventus ferebat, tanta subito malacia 6 ac tranquillitas exstitit, ut se loco movere non possent. Quæ quidem res ad negotium conficiendum maximè fuit opportuna: nam singulas nostri confectari expugnaverunt; ut perpaucæ ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint, cum 7 ab hora IV usque ad solis occasum pugnaretur.

XVI. Quo prælio bellum Venetorum totiusque oræ maritimæ confectum est: nam cum omnis juvenus, omnes etiam gravioris ætatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit 8, eò convenerant; tum, navium quod ubique fuerat, unum in locum coegerant, quibus amissis, reliqui neque quò se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque, se suæque omnia Cæsari dediderunt: in quos eò gravius Cæsar vindicandum statuit, quò diligentius in reliquum tempus a barbaris jus legatorum conservaretur: itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.

XVII. Dum hæc in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum his copiis, quos a Cæsare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His præerat Viridovix, ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum quæ defecerant, ex quibus

5 *Circumfistere.* Environner.

6 *Malacia.* Un si grand calme.

7 *Cum.* Vû que.

8 *Gravioris ætatis, &c.* D'on age mur, qui avoient quelque prudence, & quelque distinction.

exercitum magnasque copias coegerat. Atque his paucis diebus Aulerci, Ebuovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauferunt, seque cum Viridovice junxerunt; magnaque præterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerat, quos spes prædandi studiumque bellandi, ab agricultura & quotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat, cum Viridovix contra eum duum millium spatio confisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret; ut jam non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur: tantamque opinionem timoris præbuit, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere audent. Id eâ causâ faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, præsertim eo absente, qui summam imperii tenere, nisi æquo loco aut opportunitate aliquâ datâ, legato dimicandum non existimabat.

XVI I. Hâc confirmata opinione timoris, idoneum quemdam hominem & callidum delegit Gallum, ex iis quos auxilii causâ secum habebat. Huic magnis præmiis pollicitationibusque persuadet uti ad hostes transeat, quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, *timorem Romanorum proponit; quibus angustius ipse Caesar a Venetis prematur, docet: neque longius abesse, quin proximâ nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat. & ad Casarem, auxilii ferendi causâ, profisciscatur* Quod ubi auditum est, conclamant omnes occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse: ad castra iri oportere. Multæ res ad hoc consilium Gallos hortabantur:

9 Nostrorum, &c. Il étoit blâmé par nos propres soldats.

superiorum dierum Sabini cunctatio ; perfugæ confirmatio , inopia cibariorum , cui rei parum diligenter ab his erat provisum ; spes venetici belli 1 ; & quòd fere libenter homines , id quod volunt , credunt. his rebus adducti , non prius Viridovicem reliquosque duces , ex consilio dimittunt , quàm ab iis sit concessum , arma uti capiant & ad castra contendant. Quà re concessà læti , velut exploratà victoria 2 farmentis virgultisque collectis quibus fossas Romanorum compleant , ad castra pergunt.

XI. . Locus erat castrorum editus , & paulatim ab imo acclivis circiter passus M. Huc magno cursu contenderunt , ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur ; exanimatique 3 pervenerunt. Sabinus suos hortatus , cupientibus signum dat : impeditis hostibus propter ea , quæ ferebant , onera , subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci , hostium inscientiâ ac defatigatione , virtute militum , ac superiorum pugnarum exercitatione , ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent , ac statim terga vterent : quos impeditos , integris viribus milites nostri consecuti , magnum numerum eorum occiderunt ; reliquos equites consecrati , paucos , qui ex fuga evaserant , reliquerunt. Sic uno tempore , & de navali pugna Sabinos , & de Sabini victoria Cæsar certior factus est ; civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt : nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus ; sic mollis ac minimè resistens ad calamitates perferendos mens eorum est.

1 *Spes*, &c. L'espérance d'un heureux succès du côté de Vannes.

2 *Velut*, &c. Comme si

la victoire eut été assurée.

3 *Exanimatique*. Et hors d'haleine.

XX. Eodem fere tempore, P. Crassus cum in Aquitaniam pervenisset, quæ pars ut ante dictum est, & regionum latitudinē & multitudine hominum, ex tertia parte 4 Galliæ est æstimanda, cum intelligeret in illis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Præconinus legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius proconsul, impedimentis amissis, profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat. Itaque, re frumentariâ provisâ, auxiliis equitatuque comparato, multis præterea viris fortibus Tolosâ, Carcasone & Narbone, quæ sunt civitates Galliæ provinciæ finitimæ, & his regionibus nominatim evocatis, in Sotiatium fines exercitum introduxit. Cujus adventu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre prælium commiserunt: deinde, equitatu suo pulso, atque insequentibus, subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi nostros disiectos 5 adorti, prælium renovaverunt.

X. I. Pugnatum est diu atque acriter; cum Sotiates, superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitanie salutem positam putarent; nostri autem, quid sine imperatore & sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspicere cuperent: tandem tamen confecti vulneribus hostes terga vertere; quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatium oppugnare coepit: quibus fortiter resistentibus, vineas turreſque egit 6. Illi,

4 Ex tertia parte, &c.
D'oit être estimée le tiers
de la Gaule.

5 Disiectos. Dispersés.

6 Vineas turreſque egit.
Il employa contre eux les
mantels & les tours.

aliàs eruptione tentatâ , aliàs cuniculis ad aggerem vineasque actis , cujus rei sunt longè peritissimi Aquitani , propterea quod multis locis apud eos ærariæ secturæ sunt 7 ; ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt , legatos ad Crassum mittunt , seque in deditionem ut recipiat , petunt. Quâ re impetratâ , arma tradere jussi , faciunt.

XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis , alia ex parte oppidi Adcantuannus , qui summam imperii tenebat , cum de devotis , quos illi Soldurios appellant 8 ; quorum hæc est conditio , ut omnibus in vita commodis undè cum his fruantur , quorum se amicitia dediderint : si quid iis per vim accadat , aut eundem casum undè ferant aut sibi mortem consciscant ; neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam , qui eo interfecto , cujus se amicitia devovisset , mori recusaret ; cum iis Adcantuannus eruptionem facere conatus , clamore ab ea parte munitionis sublato , cum ad arma milites concurrissent vehementerque ibi pugnatum esset , repulsus in oppidum est : uti tamen eadem deditionis conditione uteretur , a Crasso impetravit.

XXIII. Armis obsidibusque acceptis , Crassus in fines Vocatium & Tarusatum profectus est. Tum verò barbari commoti , quòd oppidum , & naturâ loci & manu munitum , paucis diebus quibus eò ventum erat , expugnatum cognoverant , legatos quoque versus dimittere 9 , conjurare 1 , obsides inter se dare , copias parare cœperunt :

7 *Ærariæ secturæ sunt.* Il y a des mines de cuivre.
 8 *Cum sexcentis , &c.* Avec 600 braves qui lui étoient dévoués , qu'ils appelloient solduriens , c. à d. braves , dévoués au service d'un grand seigneur.
 9 *Legatos , &c.* Envoyer des députés de tous côtés.
 1 *Conjurare.* A se liquer ensemble.

mittuntur etiam ad eas civitates legati, quæ sunt citerioris Hispaniæ, finitimæ Aquitaniæ: inde auxilia ducesque accersuntur; quorum adventu magna cum auctoritate, & magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces verò illos deliguntur, qui unâ cum Q. Sertorio omnes annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine populi romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci 2, hostem & vagari & vias obsidere, & castris satis præsidii relinquere; ob eam causam minus commodè frumentum, commeatumque sibi supportari; in dies hostium numerum augeri; non cunctandum existimavit quin pugnam decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

§ XIV. Primâ luce productis omnibus copiis, duplici acie institutâ 3, auxiliis 4 in mediam aciem coniectis, quid hostes consilii caperent, expectabat. Illi, etsi propter multitudinem, & veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum, se tutò dimicaturos existimabant; tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoriâ potiri: & si propter inopiam rei frumentariæ Romani sese recipere cœpissent, impeditos agmine, & subsarcinis inferiores animo adoriri cogitabant. Hoc consilio probato abducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re pers-

2. *Suas copias*, &c. Qu'il pes, & les ayant rangées ne lui étoit pas aisé de faire sur deux lignes.

3. *Productis*, &c. Ayant fait sortir toutes les trou-

4. *Auxiliis*. Les troupes auxiliaires; les alliés.

pectâ, Crassus, cum sua cunctatione atque opinionione timidiore hostes, nostros milites alacriores ad pugnandum effecisset, atque omnium voces audirentur, expectari diutius non oportere quin ad castra iretur; cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

XXV. Ibi, cum alii fossas complerent, alii multis telis coniectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis, & ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium præberent; cum item ab hostibus constanter, ac non timide pugnaretur, telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent; equites, circuitis hostium castris, Crasso renunciaverunt, non eadem esse diligentiam ab Decumana porta castra munita, facilemque aditum habere.

XXVI. Crassus, equitum præfectos cohortatus, ut magnis præmiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus quæ, prælidio castris relictæ, integræ ab labore erant 6, & longiore itinere circumductis: ne ex hostium castris conspici possent; omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt; atque his perruptis, prius in hostium castris constiterunt quam planè ab his videri, aut quid rei gereretur cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriæ accidere consuevit, acrius impugnare cœperunt.

5 *Constanter*, &c. Avec fermeté & avec courage.

6 *Integræ*, &c. Etoient

encore toutes fraîches, n'étoient pas encore fatiguées.

Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones dejicere, & fugâ salutem petere contenderunt; quos equitatus apertissimis campis consecutus, ex millium & numero, quæ ex Aquitania Cantabrisque venisse constabat, vix quartâ parte relictâ, multâ nocte se in castra recepit.

XXVII. Hac audita pugna, maxima pars Aquitanix sese Crasso dedit, obsidesque ultromisit quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Siburzates, Cocofatesque. Pauca ultimæ 7 nationes anni tempore confisæ, quod hiems suberat, id facere neglexerunt.

XXVIII. Eodem fere tempore Cæsar, etsi prope exacta jam æstas erat, tamen quod omni Galliâ pacatâ, Morini Menapiique supererant qui in armis essent, neque ad eum unquam legatos de pace misissent; arbitratus id bellum celeriter confici posse, exercitum adduxit: qui longè alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam, quod intelligebant, maximas nationes, quæ prælio contendissent, pulsas superatasque esse; continentesque silvas ac paludes habebant; eò se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum cum pervenisset Cæsar, castraque munire instituisset; neque hostis interim visus esset; dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvæ evolaverunt, & in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt, eosque in silvas repulerunt; & compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti paucos ex suis deperdiderunt.

XXIX. Reliquis deinceps diebus Cæsar silvas cedere instituit; & ne quis inermibus impru-

dentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam 8, quæ erat cæsa, conversam ad hostem collocabat, & pro vallo ad utrumque latus extruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, cum jam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent; ejusmodi tempestates sunt consecutæ uti opus necessario intermitteretur, & continuatione imbrium, diutius sub pellibus 9 milites contineri non possent. itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis ædificiisque incensis, Cæsar exercitum reduxit, & in Aulercis Lexoviiisque, reliquis item civitatibus, quæ proximè i bellum fecerant, in hibernis collocavit.

8 *Materiam.* Tout le bois de peaux.

9 *Sub pellibus.* Sous leurs tentes : elles étoient faites de peaux. *Proximè.* En dernier lieu.

LIBER IV.

ARGUMENTUM.

Hoc Libro continetur bellum contra Usipetes & Tenchtheros, atque obiter mores Suevorum Germanorumque generatim describuntur : deinde trajectus Rheni, ut in Germaniam transiret : & trajectus in Britanniam ; quem utrumque ante illum nemo romanus ausus fuerat.

I. **E**A, quæ secuta est, hieme : quæ fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso, Coss. Usipetes Germani, & item Tenchtheri, magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longè a mari, quo Rhenus influit. Causa tran-

seundi fuit, quòd ab Suevis complures annos exagitati, bello premebantur, & agriculturâ prohibebantur. Suevorum gens est longè maximâ, & bellicosissima Germanorum omnium. *Li* centum pagos habere dicuntur; ex quibus quorannis singula millia armatorum, bellandi causâ, suis ex finibus educunt; reliqui domi manent, pro se atque illis colunt. Hi rursus invicem anno post in armis sunt: illi domi remanent. Sic neque agricultura; neque ratio atque usus belli intermutatur: sed privati ac separati agri apud eos nihil est ¹; neque longius anno remanere uno in loco, incolendi causâ, licet. Neque multum frumento, sed maximam partem ² lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus: quæ res & cibi genere, & quotidiana exercitatione, & libertate vitæ (quod a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti nihil omnino contra voluntatem faciant & vires alit, & immani corporum magnitudine efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus præter pelles habeant quidquam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, & laventur in fluminibus.

II. Mercatoribus est ad eos aditus eò magis, ut quæ bello ceperint, quibus vendant habeant, quàm quò ullam rem ad se importari desiderent. Quin etiam jumentis, quibus maximè Gallia delebat, quæque impenso parat pretio, Germani importatis ³ non utuntur; sed, quæ sunt apud eos nata prava atque deformia, hæc quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt.

¹ Sed privati, &c. Mais personne n'a chez eux de terres en propre & en particulier.

² Maximam partem pour

maximè ex parte.

³ Jumentis importatis. Chevaux étrangers, qu'on a fait passer d'un pays dans un autre.

Equestribus præliis sæpe ex equis desiliunt, ac pedibus præliantur; equosque eodem remanere vestigio assuescunt, ad quos se celeriter, cum usus est, recipiunt: neque eorum moribus turpius quidquam aut inertius habetur, quam ephippiis 4 vii. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum 5, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quòd ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

III. Publicè maximam putant esse laudem, quàm latissimè a suis finibus vacare agros 6, hac re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non potuisse. Itaque una ex parte a Suevis circiter millia passuum DC agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens 7, ut est captus Germanorum, & paulò, qui sunt ejusdem generis, etiam ceteris humaniores; propterea quod Rhenum attingunt, multique ad eos mercatores ventitant & ipsi propter propinquitatem gallicis sunt moribus assuesciti. Hos cum Suevi, multis sæpe bellis experti, propter amplitudinem, gravitatemque 8 civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vestigales sibi fecerunt, ac multò humiliores infirmioresque redegerunt.

IV. In eadem causa fuerunt Usipetes & Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt, ad extremum tamen agris expulsi & multis locis Germaniæ

4 Ephippiis. Harnois.

5 Ephippiatorum equitum.

De cavaliers bien équipés.

6 Quàm latissimè, &c. De ce que les campagnes sont fort éloignées de leur territoire, c. à d. de ce qu'ils

ne sont bornés que par de vastes déserts.

7 Civitas. &c. Peuple nombreux & puissant.

8 Gravitatem. Le nombre, la multitude.

triennium vagatis, ad Rhenum pervenerunt : quas regiones Menapii incolebant, & ad utramque ripam fluminis agros ædificia vicofque habebant. Sed tantæ multitudinis adventu perterriti, ex his ædificiis quæ trans flumen habuerant, demigraverunt; & cis Rhenum dispositis præliis, Germanos transire prohibebant. Illi omnia experti 9, cum neque vi contendere propter inopiam navium, neque clam transire propter custodias Menapiorum possent : reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt; & tridui viam progressi, rursus reverterunt : atque omni hoc itinere, una nocte, equitatu coniecto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quæ citra Rhenum erat, certior fieret, flumen transierunt; atque omnibus eorum ædificiis occupatis, reliquam partem hiemis se eorum copiis 1 aluerunt.

V. His de rebus Cæsar certior factus, & infirmitatem 2 Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, & novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. *Est autem hoc gallicæ consuetudinis, ut, & victores etiam invitos consistere cogant; & quod quisque eorum de quaque re audierit, aut cognoverit, querant; & mercatores in oppidis vulgus circumfistat; quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronunciare cogant. His rumoribus atque auditionibus permoti, de summis sæpe rebus consilia ineunt :*

9 Omnia experti Ayant provisions.
employé tous les moyens.

2 Infirmitatem. L'inconstance, la légèreté.

1 Eorum copiis. Avec leurs

quorum eos e vestigio 3; pœnitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant 4, & plerique ad voluntatem eorum facta respondeant.

VI. Quâ consuetudine cognitâ Cæsar, ne graviore 5 bello occurreret, maturius quàm consueverat, ad exercitum proficiscitur. Eò cùm venisset, ea, quæ fore suspicatus erat, facta cognovit: missas legationes a nonnullis civitatibus ad Germanos, invitatosque eos uti ab Rheno discederent; omniaque, quæ postularent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius jam vagabantur, & in fines Eburonum & Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliæ evocatis Cæsar, ea, quæ cognoverat, dissimulanda sibi existimavit; eorumque animis permulsis & confirmatis, equitatuque imperato 6 bellum cum Germanis gerere constituit.

VII. Re frumentaria comparata equitibusque delectis, iter in ea loca facere cœpit, quibus in locis Germanos esse audiebat; a quibus cùm paucorum dierum iter abesset, legati ab iis venerunt, quorum hæc fuit oratio: Germanos neque priores populo rom. bellum inferre; neque tamen recusare, si laceffantur, quin armis contendant: quòd Germanorum consuetudo hæc sit a majoribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari; hoc tamen dicere 7, venisse invitos, ejectos domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere

3 E vestigio. Blentôt.

4 Servire. Se fier à

5 Ne graviore. &c. Pour ne pas s'engager sans nécessité dans une guerre, &c. Pour prévenir une guerre, &c.

6 Equitatu, &c. Leur ayant ordonné de fournir de la cavalerie.

7 Hoc tamen dicere. Que cependant ils lui représentaient.

quos armis possederint : sese unis Suevis concedere, quibus ne dii quidem immortales pares esse possint; reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.

VIII. Ad hæc Cæsar quæ visum est respondit; sed exitus fuit orationis : sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent; neque verum esse 8 qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare : neque ullos in Gallia vacare agros qui dari, tantæ præsertim multitudini, sine injuria possint; sed licere, si velint, in Ubiorum finibus considerare, quorum sint legati apud se, & de Suevorum injuriis querantur & a se auxilium petant. Hoc se ab Ubiis impetraturum.

IX. Legati hæc se ad suos relatueros dixerunt; &, re deliberata, post diem tertium ad Cæsarem reversuros : interea, ne propius se castra moveret, petierunt. Ne id quidem Cæsar, ab se impetrari posse dixit : cognoverat enim magnam partem equitatûs ab iis aliquot diebus ante, prædandi frumentantique causâ, ad Ambivaritos trans Mosam missam. Hos expectari equites, atque ejus rei causâ moram interponi arbitrabatur.

X. Mosa profluit ex monte Vosgo qui est in finibus Lingonum : &, parte quadam ex Rhe-
no recepta quæ appellatur Walis 9, insulam efficit Batavorum : neque longiùs ab ea millibus passuum lxxx in Oceanum transiit. Rhenu autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, & longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Triboccorum, Trevirorum citatus fertur; & ubi

Neque verum esse. Et Et après avoir reçu une
qui n'étoit pas juste. partie du Rhin, nommée le
9 Et parte quadam, &c. Walal.

Oceano appropinquavit, in plures diffluit partes, multis ingentibusque insulis effectis 1, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur; multisque capitibus 2 in Oceanum insluit.

XI. Cæsar, cum ab hoste non amplius passuum xii millibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui in itinere congressi, magnopere, ne longius progrediretur, orabant. Cum id impetrassent, petebant uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, præmitteret eosque pugnam prohiberet; sibi que uti potestatem faceret in Ubios legatos mittendi. Quorum si principes ac senatus sibi jurejurando fidem fecissent 3, eâ conditione, quæ a Cæsare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Hæc omnia Cæsar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui morâ interpositâ, equites eorum qui abessent reverterentur: tamen sese non longius millibus passuum iv aquationis causâ 4 processurum eo die dixit; huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad præfectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit qui nunciarent. ne hostes prælio lacefferent; & , si ipsi lacefferentur, sustinerent quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

XII. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat v millium numeros,

1 Il s'agit ici de la Zélande divisée en plusieurs îles.

2 *Multis capitibus.* Par plusieurs embouchures.

3 *Sibi, &c.* Leur promettoient avec serment de

les recevoir; ils se soumettoient aux conditions qu'imposeroit Cæsar.

4 *Aquationis causâ.* Pour avoir plus facilement de l'eau.

cum ipsi non amplius mille equites haberent, quod ii, qui frumentandi causâ ierant trans Mosam, nondum redierant; nihil nostris timentibus, quod legati eorum paulo ante a Cæsare discesserant atque is dies induciis erat ab iis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbaverunt; rursus, resistentibus nostris, consuetudine suâ, ad pedes desilierunt; suffossisque equis, compluribusque nostris dejectis, reliquos in fugam coniecerunt; atque ita perterritos egerunt, ut non prius fugâ desisterent quàm in conspectum agminis nostri venissent. In eo prælio ex equitibus nostris interficiuntur IV & LXX. In his vir fortissimus Piso aquitanus, amplissimo genere natus, cujus avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appellatus. Hic cum fratri intercluso 6 ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit; ipse, equo vulnerato, dejectus, quoad potuit fortissimè restitit. Cum circumventus, multis vulneribus acceptis cecidisset, atque id frater qui jam prælio excesserat procul animadvertisset, incitato equo, sese hostibus obtulit atque interfectus est.

XIII. Hoc facto prælio, Cæsar neque jam sibi legatos audiendos, neque condiciones accipiendas arbitrabatur ab iis, qui per dolum atque insidias, petitâ pace, ultro bellum intulissent. Expectare verò dum hostium copiæ auferentur, equitatusque reverteretur, summæ dementiæ esse judicabat; & cognitâ Gallorum infirmitate 7, quantum jam apud eos hostes uno prælio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus, & consilio cum lega-

5 Ad pedes, &c. Mirent veloppé.
pied à terre.

6 Intercluso. Enfermé, en- 7 Infirmitate. L'inconstance.

tis & quæstore communicato, ne quem diem pugnae prætermitteret; opportunissima res accidit, quod postridie ejus diei manè, eadem & perfidiâ & simulatione usi Germani frequentes, omnibus principibus majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt, simul, ut dicebatur, sui purgandi causâ, quod contra atque esset dictum & ipsi petissent prælium pridie commisissent; simul ut si quid possent, de induciis fallendo impetrarent. Quos sibi Cæsar oblatos gavisus retineri jussit: ipse omnes copias castris eduxit; equitatumque, quod recenti prælio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

XIV. Acie triplici institutâ & celeriter novem millium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam quid ageretur Germani sentire possent: qui omnibus rebus subito perterriti, & celeritate adventûs nostri & discessu suorum, neque consilii habendi neque arma capiendi spatio dato perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fugâ salutem petere, præstaret. Quorum timor cum fremitu & concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidiâ incitati, in castra irruerunt: quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper nostris restiterunt, atque inter carros impedimenta que prælium commiserunt; at reliqua multitudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant, Rhenumque transierant) passim fugere coepit: ad quos confectandos Cæsar equitatum misit.

XV. Germani post tergum clamore audito, cum suos interfici viderent, armis abjectis signisque militaribus relictis, se ex castris ejecerunt; & cum ad confluentem Mosæ & Rheni perve-

nissent, reliquâ fugâ desperatâ, magno numero interfecto, reliqui se in flumen præcipitaverunt, atque ibi timore, lassitudine & vi fluminis oppressi, perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, cum hostium numerus capitum CDXXX millium 1 fuisset, se in castra receperunt. Cæsar iis, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. Illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. His Cæsar libertatem concessit.

XVI. Germanico bello confecto, multis de causis Cæsar statuit sibi Rhenum esse transeundum: quatum illa fuit iustissima, quòd cum videret Germanos tam facilè impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum intelligerent, & posse, & audere populi rom. exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quòd illa pars equitatus Usipetum & Tenchtherorum, quam supra commemoravi prædandi frumentandique causâ Mosam transisse, neque prælio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat, seque cum iis conjunxerat. Ad quos cum Cæsar nuncios misisset, qui postularent eos, qui sibi Galliæque bellum intulissent, uti sibi dederent, responderunt: *Populi rom. imperium Rhenum finire: si, se invito, Germanos in Galliam transire non æquum existimaret, cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postulare?* Ubii autem, qui uni ex transrhenanis ad Cæsarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magno-

9 Reliquâ, &c. Désespér-
rant de pouvoir échapper à
l'ennemi.

1 Numerus capitum, &c.
Quatre cent trente mille
ames.

pere orabant, ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus reipubl. prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: ibi sibi ad auxilium, spemque reliqui temporis satis futurum: tantum esse nomen atque opinionem exercitus romani, Ariovisto pulso & hoc novissimo prælio facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione & amicitia populi rom. tuti esse possint: navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.

XVII. Cæsar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat: sed navibus transire, neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suæ, neque populi rom. dignitatis esse statuebat. Itaque etsi summa difficultas faciendi pontis proponebatur, propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum existimabat. Rationem igitur pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalibus paulum ab imo præacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se jungebat. Hæc cum machinatonibus demissa in flumen defixerat fistucisque adegerat, non sublimi modo directæ ad perpendicularum, sed prona ac fastigiata, ut secundum naturam fluminis procumberent. His item contrariæ duo ad eundem modum junctæ, intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis conversa statuebant: hæc utraque, bipedalibus trabibus immixtis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur, quibus disclusis atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo,

2. Exer. t. m. modò. Sec. son armée au-delà du Rhin. Qu'il passât également avec

atque ea rerum natura, ut, quò major vis aquæ se incitavisset, hoc arctius illigata tenerentur. Hæc directâ materia injectâ contexebantur, & longuriis cratibusque consternebantur. Ac nihilo secius sublicæ ad inferiorem partem fluminis oblique adigebantur; quæ, pro pariete subjectæ & cum omni opere conjunctæ, vim fluminis exciperent: & aliæ item supra pontem mediocri spatio; ut, si arborum trunci, sive naves, desiciendi operis causâ, essent a barbaris missæ, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

XVIII. Diebus x quibus materia cœpta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Cæsar ad utramque partem pontis firmo præsidio relicto, in fines Sigambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam petentibus, liberaliter respondit, obsidesque ad se adduci jubet. Sigambri, ex eo tempore quo pons institui cœptus est, fugâ comparatâ, hortantibus iis quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaque omnia asportaverant, seque in solitudinem ac silvas addiderant.

XIX. Cæsar paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis ædificiisque incensis, frumentisque succisis, se in fines Ubiorum recepit, atque his auxilium suum pollicitus, si a Suevis premerentur, hæc ab iis cognovit: Suevos, postquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo, consilio habito, nuncios in omnes partes dimisisse uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaque omnia in silvas deponerent, atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suevi obtinerent: ibi Romanorum adventum

exspectare, atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Cæsar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causâ exercitum transducere constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sigambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino XVIII trans Rhenum consumptis; fatis & ad laudem & ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit pontemque rescidit.

X. Exiguâ parte æstatis reliquâ, Cæsar, etsi in iis locis, quòd omnis Gallia ad Septentrionem vergit, maturæ sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quòd omnibus fere gallicis bellis, hostibus nostris inde subministrata auxilia intelligebat: &, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret; tamen magno sibi usui; fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset; quæ omnia fere Gallis erant incognita: neque enim temerè præter mercatores ad illos adit quisquam; neque iis ipsis quidquam, præter oram maritimam, atque eas regiones, quæ sunt contra Galliam, notum est. Itaque, convocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulæ magnitudo, neque quæ aut quantæ nationes incolerent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad hæc cognoscenda, prius quàm periculum faceret 4, idoneum esse arbitratus, C. Volusenum cum navi longa præmittit. Huic mandat ut, exploratis omnibus rebus, ad se quàm primùm revertatur. Ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur; quòd inde erat brevissimus

3 *Magno usui.* D'une grande utilité.

4 *Periculum facere.* Tenter une entreprise

in Britanniam transiectus : huc naves undique ex finitimis regionibus , & quam superiore æstate ad veneticum bellum fecerat, classem jubet convenire. Interim , consilio ejus cognito , & per mercatores perlato ad Britannos , a compluribus ejus insulæ civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare , atque imperio populi rom. obtemperare ꝑ. Quibus auditis , liberaliter pollicitus hortatusque , ut in ea sententiâ permanerent, eos domum remisit ; & cum his unâ Comnium , quem ipse , Atrebatibus superatis , regem ibi constituerat , cujus & virtutem & consilium probabat , & quem sibi fidelem arbitrabatur , cujusque auctoritas in his regionibus magna habebatur , mittit. Huic imperat , quas possit , adeat civitates ; horteturque , ut populi rom. fidem sequantur : seque celeriter eò venturum nunciet. Volusenus , perspectis regionibus , quantum ei facultatis dari potuit , qui navi egredi , ac se barbaris committere non auderet , v die ad Cæsarem revertitur ; quæque ibi perspexisset , renunciat.

XXII. Dum in his locis Cæsar navium parandarum causâ moratur , ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt , qui se de superioris temporis consilio excusarent ; quòd homines barbari , & nostræ consuetudinis imperiti , bellum populo rom. fecissent , seque ea , quæ imperasset , facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportunè Cæsar accidisse arbitrans , quod neque post tergum hostem relinquere volebat ; neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat ; neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas judicabat : magnum his numerum obsidum imperat ; quibus ad-

ꝑ Obsides dare atque... ob- daturos atque obtemperaturo
temperare : pour obsides se res.

ductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis contractisque, quod satis esse ad duas legiones transportandas existimabat: quidquid præterea navium longarum habebat, quæstori, legatis, præfectisque distribuit. Huc accedebant XVIII onerariæ naves, quæ ex eo loco millibus passuum VIII vento tenebantur, quo minùs in eundem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino, & L. Aurunculeio Cottæ, legatis, in Menapios atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpicium Rufum legatum cum eo præsidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere iussit.

XXIII. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem 6, tertiâ fere vigiliâ solvit, equitesque in ulteriorem portum progredi, & naves conscendere ac se sequi iussit: ab quibuscum id paulo tardius esset administratum, ipse horâ circiter diei IV cum primis navibus Britanniam attigit; atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas confexit. Cujus loci hæc erat natura: adeo montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in littus telum adjici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquæ naves eò convenirent, ad horam IX in anchoris exspectavit. Interim legatis tribunisque militum convocatis; & quæ ex Voluseno cognovisset, & quæ fieri vellet, ostendit: monuitque, ut rei militaris ratio, maximè ut res maritimæ postularent, ut quæ celerem atque instabilem motum haberent,) ad nutum & ad tempus omnes res ab iis administrarentur.

His dimissis, & ventum & æstum uno tempore nactus secundum 9, dato signo, & sublatis anchoris, circiter millia passuum viii ab eo loco progressus, aperto ac plano littore naves constituit.

XXIV. At barbari, consilio Romanorum cognito, præmisso equitatu & effedariis 8, quo plerumque genere in præliis uti consueverunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod naves, propter magnitudinem, nisi in alto constitui non poterant: militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus, magno & gravi onere armorum pressis, simul & de navibus desiliendum, & fluctibus consistendum, & cum hostibus erat pugnandum, cum illi aut ex arido, aut paululum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis, audacter tela conjicerent, & equos insuefactos 9 incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omnino generis pugnae imperiti, non omnes eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti præliis consueverant, utebantur.

XXV. Quod ubi Cæsar animadvertit, naves longas, quarum & species erat barbaris inusitatior, & motus ad usum expeditior, paululum removeri ab onerariis navibus, & remis incitari, & ad latus apertum hostium constitui; atque inde fundis, tormentis, sagittis, hostes propelli ac submoveri iussit: quæ res magno usui nostris fuit: nam & navium figurâ, & remorum motu, & inusitato genere tormentorum permoti barbari, constiterunt, ac paulum modo pedem retulerunt.

7 *Ventum & æstum secundum.* Le vent & la marée favorables.

8 *Effedariis.* Ceux qui

combattoient de dessus des chariots.

9 *Insuefactos.* Accoutumés à ce genre de combat.

Atque nostris militibus cunctantibus, maximè propter altitudinem maris; qui x legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: *Desilite*, inquit, *milites, nisi vultis aquilam hostibus prodere; ego certè meum reipub. atque imperatori officium prestitero.* Hoc cum magnâ voce dixisset, se ex navi projecit, atque in hostes aquilam ferre cœpit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desilierunt: hos item alii, ex proximis primis navibus cum conspexissent, subsecuti, hostibus appropinquant.

XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant; atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggregabat, magnopere perturbabantur. Hostes verò, notis omnibus vadis, ubi ex littore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis, impeditos adoriebantur: plures paucos circumfistebant; alii ab latere aperto, in universos tela coniciebant. Quod cum animadvertisset Cæsar, scaphas longarum navium; item speculatoria navigia militibus compleri iussit; & quos laborantes conspexerat, iis subsidia summittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt, atque eos in fugam dederunt; neque longius prosequi potuerunt, quòd equites cursum tenere, atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Cæsari defuit.

XXVII. Hostes prælio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Cæsarem legatos de pace miserunt: obfides daturos, quæque

1 Simul in arido constite- barqués.
runt. Des qu'ils furent dé-

imperasset sese facturos, polliciti sunt. Unà cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Cæsare in Britanniam præmissum. Hunc illi e navi egressum, cum ad eos imperatoris mandata perferret, comprehendebant, atque in vincula conjecerant: tunc, facto prælio remiserunt; & in petenda pace, ejus rei culpam in multitudinem contulerunt; & propter imprudentiam, ut ignosceretur, petiverunt. Cæsar questus, quòd cum ultro in continentem² legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiæ dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem ex longinquiore locis accersitam paucis diebus sese daturus dixerunt. Interea suos remigrare in agros jusserunt; principesque undique convenere, & se civitatesque suas Cæsari commendarunt.

XVIII. His rebus pace firmatâ, post diem IV quàm est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quæ equites sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt: quæ cum appropinquarent Britannia & ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset; sed aliæ eodem unde erat profectæ referrentur, aliæ ad inferiorem partem insulæ, quæ est propius solis occasum, magno sui cum periculo dejicerentur: quæ tamen, anchoris jactis cum fluctibus complerentur, necessariò, adversâ nocte in altum provectæ, continentem petiverunt³.

XXIX. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena: quæ dies maritimos æstus maximos in

² In continentem. Dans le continent, c. à d. dans les Gaules.

³ In altum provecta. For-

cés de gagner la haute mer, ils reprirent la route du continent, c. à d. des Gaules.

Oceano efficere consuevit; nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore & longas naves, quibus Cæsar exercitum transportandum curaverat, quæque in aridum subduxerat 4, æstus complebat; & onerarias, quæ ad anchoras erant deligatæ, tempestas afflictabat: neque ulla nostris facultas, aut administrandi, aut auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquæ cum essent, funibus, anchoris, reliquisque armamenti amissis, ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est: neque enim naves erant aliæ, quibus reportari possent; & omnia deerant, quæ ad reficiendas eas usui sunt; &, quod omnibus constabat hiemare in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis, principes Britannæ qui post prælium ad ea, quæ jusserat Cæsar, facienda convenerant, inter se collocti, cum equites, & naves, & frumentum Romanis deesse intelligerent, & paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent; quæ hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Cæsar legiones transportaverat: optimum factu esse duxerunt, rebellionem factâ, frumento commeatuque nostros prohibere, & rem in hiemem producere; quod, his superatis aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi causâ in Britanniam transiturum confidebant.

XXXI. Itaque, rursus conjuratione factâ, paulatim ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere cœperunt. At Cæsar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen & ex eventu navium suarum, & ex eo quod obsides dare in-

4. In aridum subduceret.
Mettre à sec.

5 Rem in hiemem produ-

cere. Tirer l'affaire en longueur jusqu'à l'hiver.

termiserant, fore id quod accidit suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat : nam & frumentum ex agris in castra quotidie conferebat, & , quæ gravissimè afflicte erant naves, earum materiâ atque ære ad reliquas reficiendas utebatur ; & , quæ ad eas res erant usui, ex continenti comportare jubebat. Itaque cum id summo studio a militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut navigari commodè posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione, ex consuetudine, unâ frumentatum missâ 6, quæ appellabatur VII, neque ullâ ad id tempus belli suspicione interpositâ, cum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant 7, Cæsari renunciaverunt pulverem majorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Cæsar, id quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quæ in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas in stationem succedere, reliquas armari & confestim se subsequi, jussit. Cum paulo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi atque ægrè sustinere, & confertâ legione ex omnibus partibus tela conjici animadvertit : nam quòd, omni ex reliquis partibus demesso frumento, una pars erat reliqua, suspicati hostes huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant ; tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant : simul equitatu atque essedis circumdederant.

6 *Missâ frumentatum.*
Ayant été envoyée au fourrage.

7 *Qui pro portis, &c.* Ceux qui étoient de garde aux entrées du camp.

XXVIII. Genus hoc est ex effedis pugna: primo per omnes partes perequitant & tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum & strepitu rotarum, ordines plerumque perturbant; & cum se inter equitum turmas insinuavêre, ex effedis desiliunt & pedibus præliantur. Aurigæ interim paulum e prælio excedunt &, atque ita se collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem & equitum, stabilitatem pedium in præliis præstant; ac tantum usu quotidiano & exercitatione efficiunt, ut in declivi ac præcipiti loco incitatos equos sustinere, & brevi moderari ac flectere, & per temonem percurrere, & in jugo insistere, & inde se in currus citissime recipere, consueverint.

XXXIV. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore opportunissime Cæsar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes confiterunt. Nostri ex timore se receperunt. Quo facto, ad laceffendum hostem & committendum prælium, alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit; &, brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum hæc geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris reliqui discesserunt. Secutæ sunt continuos dies complures tempestates, quæ & nostros in castris continerent, & hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuncios in omnes partes dimiserunt; paucitatemque nostrorum militum suis prædicaverunt; &, quanta prædæ faciendæ atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magnâ

8 Aurigæ, &c. Les conducteurs des chariots s'écartent un peu de la mêlée.

9 Mobilitatem... præstare, Avoit l'agilité.

multitudine peditatûs equitatûsque coacta, ad castra venerunt.

XXXV. Cæsar etſi idem, quod ſuperioribus diebus acciderat, fore videbat; ut, ſi eſſent hoſtes pulſi, celeritate periculum eſſugerent: tamen naſtus equites circiter xxx, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum eſt, ſecum tranſportaverat, legiones in acie pro caſtris conſtituit i. Commiſſo prælio, diutius noſtrum militum impetum hoſtes ferre non potuerunt, ac terga venterunt: quos tanto ſpatio ſecuti, quantum curſu & viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longè latèque ædificiis afflictis incenſiſque, ſe in caſtra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati ab hoſtibus miſſi ad Cæſarem de pace venerunt. Hiſ Cæſar numerum obſidum, quem antea imperaverat, duplicavit; eoſque in continentem adduci juſſit; quòd propinquâ die æquinoctii, infirmis navibus, hiemi navigationem ſubjiciendam non exiſtimabat. Ipſe idoneam tempeſtatem naſtus, paulo poſt mediam noctem naves ſolvit: quæ omnes incolumes ad continentem pervenerunt: ex his onerariæ in eoſdem portus, quos reliquæ, capere non potuerunt, & paulo infra delatæ ſunt.

XXXVII. Quibus ex navibus cum eſſent compoſiti milites circiter ccc, atque in caſtra contenderent: Morini, quos Cæſar in Britanniam proficiſcens pacatos reliquerat, ſpe prædæ adducti, primo non ita magno ſuorum numero circumſteterunt 2; ac, ſi ſeſe interfici nollent, arma ponere juſſerunt. Cum illi, orbe facto 3,

1 *Legiones, &c.* Il rangea ſes légions en bataille à la tête du camp.

2 *Circumſtare.* Environ-

ner.

3 *Orbem facere.* Se ranger en rond.

sefe defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia vi convenerunt. Quâ re nunciâtâ, Cæsar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt : atque horis amplius iv fortissimè pugnauerunt ; & , paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea verò quàm equitatus noster in conspectum venit, hostes abjectis armis terga verterunt : magnusque eorum numerus est occisus.

XXXVIII. Cæsar postero die T. Labienum legatum, cum iis legionibus quas ex Britannia reducerat, in Morinos qui rebellionem fecerant, misit : qui cum propter siccitates paludum 4, quò se reciperent, non haberent, quo perfugio superiore anno fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius & L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, ædificiisque incensis, quòd Menapii omnes se in densissimas silvas abdiderant, ad Cæsarem se receperunt. Cæsar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eò duæ omnino civitates ex Britannia obsides miserunt 5 : reliquæ neglexerunt. His rebus gestis, ex litteris Cæsaris dierum xx supplicatio a senatu decreta est,

4 Propter siccitates paludum. Le mar n'estant à sec.
5 Reliquæ, &c. Il n'y eut

que deux nations de la grande Ile qui y envoyèrent des otages.

LIBER V.

ARGUMENTUM.

Hic liber continet aliquos Pirustarum motus a Casare coercitos : item Trevirorum de Principatu inter se contendentium dissidia : transfugum in Britanniam : bellum Ambiorigis : Induciomari mortem.

I. **L**UCIO Domitio, Ap. Claudio coff. discedens ab hibernis Cæsar in Italiam, ut quotannis facere instituerat, legatis imperat, quos legionibus præfecerat, uti quàm plurimas possent, hieme naves ædificandas, veteresque reficiendas curarent : earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi subductionsque 1, paulo facit humiliores 2 quàm quibus nostro mari uti consuevimus; atque id eò magis quòd propter crebras commutationes æstuum, minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat : ad onera & ad multitudinem jumentorum transportandam paulo latiores, quàm quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri : quam ad rem humilitas multum adjuvat. Ea, quæ sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari jubet. Ipse, conventibus Galliæ citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciæ incursionibus vastari audiebat. Eò cum venisset, civitatibus milites imperat 3, certumque in locum conve-

1 *Ad celeritatem*, &c. Pour les charger avec plus de promptitude & les tirer plus aisément à ses.

2 *Humiliores*. Plus bas.

3 *Civitatibus*, &c. Il ordonne des levées de troupes dans chaque canton.

nire jubet. Quâ re nunciatâ Pirustæ legatos ad eum mittunt, qui doceant, *nihil earum rerum publico factum consilio*; seseque paratos esse demonstrant, *omnibus rationibus de injuriis satisfacere*. Acceptâ oratione eorum, Cæsar obsides imperat, eosque ad certam diem adduci jubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. Iis ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui *litē* 4 æstiment pœnamque constituent 5.

II. His confectis rebus conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur, atque inde ad exercitum proficiscitur. Eò cum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari militum studio, in summa rerum omnium inopia, circiter de ejus generis, cujus supra demonstravimus, naves, & longas xxviii invenit constructas: neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci 6 possent. Collaudatis militibus, atque iis qui negotio præfuerant, quid fieri velit, ostendit: atque omnes ad portum Itium convenire jubet: quo ex portu commodissimum in Britanniam transjectum esse cognoverat, circiter millium passuum xxx a continenti. Huic rei quod satis esse visum est militum, relinquit: ipse, cum legionibus expeditis iv & equitibus decce, in fines Trevirorum proficiscitur: quod hi, neque ad concilia veniebant neque imperio parebant, Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. *Hæc civitas longè plurimum totius Galliæ equitatu valet, magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit.* In ea civitate duo de principatu inter se conten-

4 *Litem*. Le dommage.

être la réparation.

5 *Pœnamque*. &c. Et pour décider, qu'elle devoit en

6 *Deduci*. Être mis en mer.

debant, Induciomarus & Cingetorix : ex quibus alter, simul atque de Cæsaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suoque omnes in officio futuros, neque ab amicitia populi rom. defecturos, confirmavit : quæque in Treviris gererentur, ostendit. At Induciomarus equitatum peditatumque cogere : iisque, qui per ætatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quæ ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheo ad initium Rhemorum pertinet, bellum parare instituit. Sed postea quàm nonnulli principes ex ea civitate & familiaritate Cingetorigis adducti, & adventu nostri exercitus perterriti, ad Cæsarem venerunt & de suis privatim rebus ab eo petere cœperunt ⁷, quoniam civitati consulere non possent : veritus, ne ab omnibus defereretur, Induciomarus legatos ad Cæsarem mittit : sese idcirco a suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne, omnis nobilitatis discessu, plebs propter imprudentiam laberetur : itaque civitatem in sua potestate esse : seque, si Cæsar permetteret, ad eum in castra venturum, & suas civitatisque fortunas ejus fidei permissurum.

IV. Cæsar, etsi intelligebat qua de causa ea dicerentur, quæque eum res ab instituto consilio deterreret; tamen, ne ætatem in Treviris consumere cogeretur, omnibus rebus ad britannicum bellum comparatis, Induciomarum ad se cum eo obsidibus venire jussit. His adductis, & in iis filio propinquisque ejus omnibus quos nominatim evocaverat, consolatus Induciomarum hortatusque est, uti in officio permaneret : ni-

⁷ Et de suis privatim, particuliers, ou à faire avec
 &c. Et se mirent à traiter lui leur accord particulier.
 avec lui de leurs intérêts

hilo tamen secius principibus Trevirorum ad se convocatis, eos sigillatim Cingetorigi conciliavit: quod cum merito ejus a se fieri intelligebat: tum magni interesse arbitrabantur, ejus auctoritatem inter suos quàm plurimum valere, ejus tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Induciomarus, suam gratiam inter suos minui: &, qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multò gravius hoc dolore exarsit.

V. Iis rebus constitutis, Cæsar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit XL naves, quæ in Belgis factæ erant, tempestate rejectas, cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant profectæ, relatas: reliquas paratas ad navigandum, atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem totius Galliæ equitatus convenit, numero millium IV, principesque ex omnibus civitatibus: ex quibus perpauca, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat; quod cum ipse abesset, motum Galliæ verebatur.

VI. Erat unà cum ceteris Dumnorix æduus, de quo a nobis antea dictum est. Hunc secum ducere in primis constituerat: quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnæ inter Gallos auctoritatis, cognoverat. Accedebat huc, quod jam in concilio Æduorum Dumnorix dixerat, *Sibi a Cæsare regnum civitatis deferri*: quod dictum Ædui graviter ferebant; neque recusandi, neque deprecandi causâ 8, legatos ad Cæsarem mittere audebant: id factum ex suis hospitibus Cæsar cogno-

8 Neque deprecandi causâ. Deprecari, est precari ne
 Ni pouz le prier de ne leur
 pas donner un pareil malice. quid fiat.

verat. Ille primò omnibus precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur; partim, quòd insuetus navigandi mare timeret: partim, quòd religionibus q̄ sese diceret impediri. Posteaquam id obstinatè sibi negari vidit, omni spe impetrandi ademptâ, principes Galliaë sollicitare, sevocare singulos hortarique cœpit, ut in continenti remanerent: metu territare; non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur; id esse consilium Cæsaris, ut quos in conspectu Galliaë interficere veretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret: fidem reliquis interponere; iusjurandum poscere; ut, quòd esse ex usu Galliaë intellexissent, communi consilio administrarent.

V. 1. Hæc a compluribus ad Cæsarem deferabantur: quâ re cognitâ, Cæsar, quòd tantum civitati Æduæ dignitatis tribuebat, coercendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat: quòd longius ejus amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi, ac reip. nocere posset. Itaque dies circiter xxv in eo loco commoratus, quòd Corus ventus i navigationem impediēbat, qui magnam partem omnis temporis in his locis stare consuevit; dabat operam, ut Dumnorigem in officio contineret, nihilo tamen secius omnia ejus consilia cognosceret: tandem idoneam tempestatem nactus, milites equitesque conscendere naves jubet. Atque impeditis omnium animis, Dumnorix cum equitibus Æduorum a castris, insciente Cæsare, domum discedere cœpit. Quâ re nunciatâ, Cæsar, intermissâ profectioe, atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus

q̄ Religionibus. Des scrupules de religion. Les auspices apparemment étoient contraires.
i Corus ventus. Le vent du Nord-ouest.

ad eum insequendum mittit, retrahique imperat: si vim faciat neque pareat, interfici jubet: nihil hunc se absente, pro sano facturum arbitratus, qui præsentis imperium neglexisset. Ille autem revocatus resistere ac se manu defendere, suorumque fidem implorare cœpit: sæpe clamitans, *Liberum se, liberæque civitatis esse*. Illi, ut erat imperatum, circumstant, hominemque interficiunt: at ædui equites ad Cæsarem omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continente cum III legionibus & equitum millibus II relictis, ut portus tueretur & rei frumentariæ provideret: quæque in Gallia gererentur cognosceret, & consilium pro tempore & pro re caperet: ipse cum legionibus V, & pari numero equitum, quem in continente reliquerat, ad solis occasum naves solvit: & leni Africo 2 provectus, mediâ circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit: & longius delatus æstu, ortâ luce, sub sinistra Britanniam 3 relictam conspexit. Tum rursus æstus commutationem secutus, remis contendit, ut eam partem insulæ caperet 4, qua optimum esse egressum 5 superiore æstate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus 6 laudanda; qui vectoriis gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adæquaverunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore: neque in eo loco hostis est visus: sed, ut postea Cæsar ex captivis comperit, cum magnæ manus eò convenissent, multitudine navium perterritæ, quæ cum annotinis 7

2 *Leni Africo*. Par un petit vent de Sud ouest.

3 *Britanniam*. La grande Bretagne ou l'Angleterre.

4 *Ut eam*, &c. Pour regagner la partie de l'île.

5 *Egressum*. Débarquement.

6 *Virtus*. Le courage, la patience.

7 *Annotinis*. Les vaisseaux chargés de vivres.

privatisque, quas sui quisque commodi causâ fecerat, amplius decem una erant visæ, timore a littore discesserant ac se in superiora loca abdiderant.

IX. Cæsar, exposito exercitu ac loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit quo in loco hostium copię confederissent, cohortibus x ad mare relictis, & equitibus ccc. qui præsidio navibus essent, de iii vigilia ad hostes contendit, eò minus veritus navibus, quod in littore molli atque aperto 9 deligatas ad ancoras relinquebat; & præsidio navibus Q. Atrium præfecit. Ipse noctu progressus millia passuum circiter xii, hostium copias conspicatus est. Illi equitatu atque effedis ad flumen progressi, ex loco superiore nostros prohibere & prælium committere ceperunt. Repulsi ab equitatu, se in silvas abdiderunt, locum nacti, egregiè & naturâ & opere munitum; quem, domestici belli ut videbatur causâ, jam ante præparaverant: nam crebris arboribus succis omnes introitus erant præclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant: at milites legionis vii, testudine factâ & aggere ad munitiones adjecto, locum ceperunt eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Cæsar persequi vetuit; & quod loci naturam ignorabat, & quod, magnâ parte diei consumptâ, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

X. Postridie ejus diei, manè tripartito milites equitesque 9 in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. His aliquantum itineris progressis, cum jam extremi essent in prospectu, equites a Q. Atrio ad Cæsarem venerunt, qui nuntiarent, superiore nocte, maximâ

9 Mollis atque aperto. Un
& découvrit.

9 Milites equitesque. Son
infanterie & la cavalerie.

coortâ tempestate, prope omnes naves afflictas atque in littore ejectas esse: quod neque anchoræ funesque subsisterent: neque nautæ gubernatoresque vim tempestatis pati possent: itaque, ex eo concursu navium 1, magnum esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis, Cæsar legiones equitatumque revocari, atque itinere desistere jubet: ipse ad naves revertitur: eadem fere, quæ ex nunciis litterisque cognoverat, coram perspicit; sic, ut amissis circiter XL navibus, reliquæ tamen reficî posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros 2 deligit, & ex continenti alios accersiri jubet: Labieno scribit, ut quàm plurimas posset, iis legionibus quæ sunt apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multæ operæ ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes naves subduci 3, & cum castris unâ munitione conjungi. In his rebus circiter dies X consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus, castrisque egregiè munitis, easdem copias, quas ante, præsidio navibus relinquit; ipse eodem unde redierat proficiscitur. Eò cum venisset, majores jam undique in eum locum copiarum Britannorum convenerant: summa imperii bellicque administrandi, communi consilio, permixta est Cassivellauno; cujus fines a maritimis civitatibus flumen dividit quod appellatur Tamesis, a mari circiter millia passuum LXXX. Huic, superiori tempore, cum reliquis civitatibus continentia bella 4 intercesserant. Sed nostro ad-

1 Ex eo concursu navium.
De ce choc des vaisseaux
les uns contre les autres.

2 Fabros. Ceux qui faisoient & portoient les ma-

chines de guerre.

3 Naves subducere. Mettre les vaisseaux à sec.

4 Continentia bella. Des guerres continuelles.

ventu permoti Britanni, hunc toti bello impetioque præfecerant.

XII. *Britannia pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoriâ proditum dicunt. Maritima pars ab iis qui, prædæ ac belli inferendi causâ, ex Belgio transferant; qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt, & bello illato ibi remanserunt, atque agros colere ceperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimæque ædificia fere gallicis consimilia: pecoris magnus numerus. Utuntur, aut ære aut annulis ferreis ad certum pondus examinatis, pro nummo. Nasceitur ibi plumbum album & in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum; sed ejus exigua est copia: ære utuntur importato. Materia cujusque generis 6 ut in Gallia est, præter fagum atque abietem. Leporem & gallinam, & anserem gustare, fas non putant: hæc tamen alunt, animi voluptatisque causâ. Loca sunt temperatiora quàm in gallia, remissioribus frigoribus.*

XIII. *Insula naturâ triquetra 7; cujus unum latus est contra Galliam: hujus lateris alter angulus qui est ad Cantium, quo fere ex Gallia naves appellantur, a orientem solem; inferior, ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum D. Alterum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem: qua ex parte est Hibernia dimidio minor, ut existimatur, quàm Britannia, sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia, est in Britanniam 8. In hoc medio*

1 Nasceitur ibi, &c. Il y a des mines d'étain.

6 Materia cujusque generis. Toutes sortes d'arbres.

7 Triquetra. Triangulaire.

8 Sed pari spatio, &c. Mais elle est à la même distance de l'Angleterre, que celle-ci, est de la Gaule.

cursu est insula, quæ appellatur Mona; complures præterea minores objectæ insulæ existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos xxx sub bruma esse noctem: nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi, certis ex aqua mensuris 9, breviores esse noctes quàm in continente, videbamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, dcc millium passuum. Tertium est contra septentrionem: cui parti nulla est objectæ terra; sed ejus lateris angulus maximè ad Germaniam spectat. Huic millia passuum dccc in longitudinem esse existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centena millia passuum.

XIV. Ex his omnibus longè sunt humanissimè qui Cantium incolunt: quæ regio est maritima omnis; neque multum a gallicâ differunt consuetudine. Interiores 1 plerique frumenta non serunt; sed lacte & carne vivunt; pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro 2 inficiunt, quod caruleum efficit colorem, atque hoc horribiliore sunt in pugna aspectu: capilloque sunt promisso; atque omni parte corporis rasâ, præter caput & labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes, & maximè fratres cum fratribus, parentesque cum liberis; sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, a quibus primùm virgines quæque ductæ sunt.

XV. Equites hostium Eshedarii que acriter prælio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt; ita tamen, ut nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas collesque compulerint: sed, compluribus interfectis, cupidius in-

9 Mensuris ex aqua. Horloges d'eau.

2 Interiores. Ceux qui ha-

bitent l'intérieur du pays.
2 Vitæ. De pastel.

secuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis ejecerunt; impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnauerunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Casare atque his primis 3 legionum duarum, cum hæ, intermisso perexiguo loci spatio inter se, constitissent, novo genere pugnae perterritis nostris, per medios audacissimè proruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus tribunus mil. interficitur. Illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur.

XVI. *Toto hoc in genere pugnae, cum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros, propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minùs aptos esse ad hujus generis hostem: equites autem magno cum periculo dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent; & cum paululum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desili- rent, & pedibus dispari prælio contenderent. Equestris autem prælii ratio, & cedentibus & insequentibus, par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc ut, nunquam conferti, sed rari & magnisque intervallis prælarentur, stationesque & dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integri & recentes defatigatis succederent.*

XVII. *Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt, rarique se ostendere, &*

3 *His primi.* Ces Cohortes étoient les premières. Les premières cohortes des légions étoient composées des gens les plus braves.

4 *Nunquam conferti, sed rari* Jamais en corps, mais par peloton.

5 *Stationes.* Des corps de réserve.

lentiùs quam pridie nostros equites prælio laceſſere cœperunt. Sed meridie, cùm Cæſar pabulandi cauſâ iii legiones, atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato miſſiſſet, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, ſic, uti ab ſignis legionibusque non aſſiſterent. Noſtri, acriter in eos impetu factò, repulerunt: neque finem inſequendi fecerunt, quoad ſubſidio conſiſi equites, cùm poſt ſe legiones viderent, præcipites hoſtes egerunt; magnoque eorum numero interfecto, neque ſui colligendi neque conſiſtendi, aut ex eſſedis deſiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quæ undique convenerant, auxilia diſceſſerunt; neque poſt in tempus unquam ſummis nobiſcum copiis hoſtes contenderunt.

XVIII. Cæſar, cognito conſilio eorum, ad flumen Tameſin, in fines Caſſivellauni exercitum duxit. Quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc agrè, tranſiri poteſt. Eò cùm veniſſet, animum advertit, ad alteram fluminis ripam magnas eſſe copias hoſtium inſtructas: ripa autem erat acutis ſudibus præfixis munita: ejusdemque generis ſub aqua defixæ ſudes flumine tegebantur. Iſ rebus cognitis a captivis perfugiſque, Cæſar, præmiſſo equitatu, conſeſtim legiones ſubſequi juſſit. Sed eâ celeritate, atque eo impetu milites ierunt, cùm capite ſolo ex aqua exſtarent, ut hoſtes impetum legionum atque equitum ſuſtinere non poſſent, ripasque dimitterent, ac ſe fugæ mandarent.

XIX. Caſſivellaunus, ut ſupta demonſtraviſmus, omni ſpe depoſitâ contentionis 6, dimiſſis amplioribus copiis, millibus circiter iv eſſe da

6 *Omnis ſpe*, &c. Ayant pouvoir diſputer le ter-
perdu toute eſpérance de vain.

riorum 7 relictis, itinera nostra servabat 8 paululumque ex via excedebat, locisque impeditis atque Silvestribus sese occultabat iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat: & cum equitatus noster liberius, vastandi prædandique causâ, se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisque effedarios ex silvis emittebat; & magno cum periculo nostrorum equitum; cum iis confligebat, atque hoc metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Cæsar pateretur, & tantum in agris vastandis incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Cæsaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, cujus pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat, interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fugâ mortem vitaverat, legatos ad Cæsarem mittunt; pollicenturque sese ei dedituros & imperata facturos: petunt, ut Mandubratium ab injuria Cassivellauni defendat: atque in civitatem mittat qui præsit, imperiumque obtineat. His Cæsar imperat obsides XL, frumentumque exercitui, Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt: obsides ad numerum, frumentumque miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis, atque ab omni militum injuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi, legationibus missis, sese Cæsari dediderunt. Ab iis cognoscit non longè ex eo loco oppidum Cassivellauni

7 Effedariorum. De ceux qui se battoient sur des chariots. 8 Itinera, &c. Il observoit notre marche.

abesse, silvis paludibusque munitum, quò satis magnus hominum pecorisque numerus conveniret. Oppidum autem Britanni vocant, cum silvas impeditas vallo atque fossâ munierunt, quò incursionis hostium vitandæ causâ, convenire consueverunt. Eò profiscitur cum legionibus: locum reperit egregiè naturâ atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes paulisper morati 9, militum nostrorum impetum non tulerunt: seseque ex alia parte oppidi ejecerunt: magnus ibi numerus pecoris repertus: multique in fuga sunt comprehensi, atque interfecti.

XXII. Dum hæc in locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus IV reges præerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuncios mittit; atque his imperat ut, coactis omnibus copiis, castra navalia I de improvisò adoriantur atque oppugnent. Hi cum ad castra venissent, nostri, eruptione factâ, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc prælio nunciato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maximè etiam per motus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Commium de deditioe ad Cæsarem mittit. Cæsar, cum statuisset hiemem in continente propter repentinos Galliæ motus agere, neque multum ætatis superesset, atque id faciliè extrahi posse intelligeret, obsides imperat: & quid in annos singulos vestigalis populo rom. Britannia penderet, constituit: interdicat atque imperat

9 Morati. Après avoir résisté.

2 Castranavalie. Le camp

près de la mer & qui servoit de retraite aux vaisseaux.

Cassivellauno, ne Mandubratio, neu trinobantibus noceat.

XIII. Obsidibus acceptis, exercitum reduxit ad mare, naves invenit reſectas. His deductis 2, quod & captivorum magnum numerum habebat, & nonnullæ tempeſtate deperierant naves, duobus commeatibus 3 exercitum reportare conſtituit: ac ſic accidit ut, ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc neque ſuperiore anno, ulla omnino navis, quæ milites portaret, deſideraretur 4: at ex iis, quæ inanes 5 ex continente ad eum remitterentur, & prioris commeatûs expoſitis militibus, & quas poſtea Labienus, faciendas curaverat numero ix, perpaucæ locum ceperant 6, reliquæ ſere omnes rejicerentur. Quas cùm aliquandiu Cæſar fruſtra expectaſſet, ne anni tempore 7 navigatione excluderetur, quod æquinoctium ſuberat, neceſſariò anguſtius milites collocavit: ac ſummam tranquillitatem conſecutus, ſecundâ initâ cùm ſolviſſet vigiliâ, primâ luce terram attigit, omneſque incolumes naves perduxit.

XXIV. Subductis navibus, concilioque Gallorum Samarobriæ peracto, quod eo anno frumentum in Gallia, propter ſiccitates, anguſtius provenerat; coactus eſt aliter, ac ſuperioribus annis, exercitum in hibernis collocare, legionesque in plures civitates diſtribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit: alteram in Nervios Q. Ciceroni: tertiam in Eſſuos L. Roſcio: quartam in Rhemis cum T. Labieno, in confinio Trevirorum, hiemare juſſit:

2 *Hi deductis.* Les ayant fait mettre en mer.

3 *Duobus commeatibus.* En deux fois; à deux reprises.

4 *Neque deſideraretur.* Il ne manquoit.

5 *Inanes.* A vuides.

6 *Locum capere.* Arriver à bon port.

7 *Anni tempore.* Par la mauvaiſe ſaiſon.

tres in Belgio collocavit. His M. Crassum quæstorem, & L. Munatium Plancum & C. Trebonium legatos præfecit. Unam legionem, quam proximè trans Padum conscripserat 8, & cohortes v in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam & Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis & Cativulci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum & L. Aurunculeium Cotta, legatos præesse jussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillimè inopiæ frumentariæ sese mederi posse existimavit. Atque harum tamen omnium legionum hiberna (præter eam, quam L. Roscio in pacatissimam & quietissimam partem ducendam dederat) millibus passuum continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocatas munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cujus majores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Cæsar, pro ejus virtute atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari ejus operâ fuerat usus, majorum locum iresituerat. Tertium jam hunc annum regnantem inimici palam, multis etiam 9 ex civitate auctoribus, interfecerunt. Defertur ea res ad Cæsarem. Ille veritus, quod ad plures res pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci jubet, ibique hiemare; quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quæstoribusque, quibus legiones transfuderat, certior factus est, in hiberna perventum, locumque hibernis esse munitum.

8 *Conscribere.* Enrôler; concert avec plusieurs de lever des troupes.

sa nation.

9 *Multis etiam, &c.* De

XXVI. Diebus circiter xv, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige & Cativulco: qui, cum ad fines regni sui Sabino Cottæque præsto fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Induciomari treviri nunciis impulsî, suos concitaverunt; subitoque oppressis lignatoribus, magnâ manu castra oppugnatum venerunt. Cum celeriter nostri arma cepissent vallumque adscendissent, atque una ex parte hispanis equitibus emissis, equestri prælio superiores fuissent: desperatâ re, hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent: habere sese, quæ de re communi dicere velent, quibus controversias minui posse sperarent.

XVII. Mittitur ad eos colloquendi causâ C. Arpinus eques romanus, familiaris Q. Titurii, & Q. Junius ex Hispania quidam, qui jam ante, missu Cæsaris, ad Ambiorigem ventitare consueverat; apud quos Ambiorix in hunc modum locutus est: *Sese pro Cæsaris in se beneficiis, plurimum ei confiteri debere; quod ejus operâ stipendio liberatus esset, quod Atuatidis finitimis suis pendere consueffet; quodque ei & filius, & fratris filius, ab Cæsare remissi essent, quos Atuatici obsidum numero missos apud se in servitute & catenis tenuissent: æque id, quod fecerat, de oppugnatione castrorum, aut judicio aut voluntate suâ fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet in se juris multitudo, quàm ipse in multitudinem: civitati potro hanc fuisse belli causam, quod repentinæ Gallorum conjurationi resistere non poterit: id se facile ex humilitate sua probare posse; quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum rom. se superare posse confidat:*

sed esse Galliae commune consilium; omnibus hibernis Cæsaris oppugnandi hunc esse dictum diem: ne quæ legio alteri legioni subsidio venire posset, non facile Gallos Galliis negare potuisse; præsertim cum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur: quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere se nunc rationem officii pro beneficiis Cæsaris; monere, orare Titurium pro hospitio, ut suæ ac militum saluti consulat: magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc affore biduo: ipsorum esse consilium, velintne, prius quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem, aut ad Labienum deducere; quorum alter millia passuum circiter, alter paulò amplius absit: illud se polliceri, & iurejurando confirmare, tutum se iter per fines suos daturum; quod cum faciat & civitati sese consulere, quod hibernis leveretur, & Cæsari pro ejus meritis gratiam referre. Hac oratione habitâ, discedit Ambiorix.

XXVIII. C. Arpinus & Junius, quæ audierant, ad legatos deferunt. Illi repentinâ re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant; maximèque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum suâ sponte populo rom. bellum facere ausam vix erat credendum. Itaque ad concilium rem deferunt; magnaue inter eos existit controversia. L. Aurunculeius, compluresque tribuni mil. & primorum ordinum centuriones, nihil temere agendum, neque ex hibernis injussu Cæsaris discedendum existimabant: quantavis magnas copias etiam Germanorum sustineri posse, munitis hibernis, docebant: rem esse testimonio, quod primum hostium impetum, multis ultero vulneribus illatis, fortissime sustinerint; re frumentaria non premi; interea & cæ

proximis hibernis, & a Cesare conventura subsidia : postremò quid esse levius aut turpius quàm auctore hoste de summis rebus capere consilium ?

XXIV. Contra ea Titurius, sero facturos clamat, cum majores manus hostium, adjunctis Germanis, converissent ; aut cum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum, brevem consulendi esse occasionem : Caesar arbitrari profectum in Italiam ; nec aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos ; neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contumptione nostri ad castra venturos esse : non hostem auctorem, sed rem, speculare 1 : subesse Rhenum 2 : magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem, & superiores nostras victorias : ardere Galliam tot contumeliis acceptis sub populi rom. imperium redactam, superiore gloria rei militaris extinctâ. Postremò quis hoc sibi persuaderet, sine certa re 3 Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendisse ? suam sententiam in utramque partem esse tutam : si nil sit durius, nullo periculo ad proximam legionem perventuros : si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottæ quidem, atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum ? in quo, si non præsens periculum, at certe longinquâ obsidione fames esset pertimescenda.

XXV. Hac in utramque partem habitâ disputatione, cum a Cotta, primisque ordinibus acriter resisteretur, Vincite, inquit, si ita vultis, Sabinus : & id clariore voce, ut magna pars mi-

1 Non hostem, &c. Qu'il ne regardoit pas l'auteur de l'avis, mais l'avis en lui-même.

2 Subesse Rhenum. Que le Rhin étoit tout proche.

3 Sine certa re. Sans être certain du succès.

litum exaudiret : nequeis sum, inquit, qui gravissimè ex vobis mortis periculo terrear ; hi sapient, & , si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent : qui, si per te liceat, perendino die 4 cum proximis hibernis conjuncti, communem cum reliquis casum sustineant : nec rejecti & relegati longe ab cæteris, aut ferro aut fame intereant.

XXXI. Consurgitur ex consilio : comprehendunt utrumque 5, & orant ne suâ dissensione & pertinaciâ rem in summum periculum deducant : facilem esse rem 6, seu maneant seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant, ac probent : contra in dissensione nullum se salutem perspicere. Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus, superat sententia Sabini. Pronunciatur, primâ luce ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars noctis, cum sua quisque miles circumspiceret ; quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, & languore militum & vigiliis periculum augeatur. Primâ luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine magnisque impedimentis.

XXXII. At hostes postea quàm ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartitò in silvis, opportuno atque occulto loco, a millibus passuum circiter ii Romanorum adventum expectabant : & , cum se major pars agminis in magnam con-

4 Perendino die. Après l'autre.

demain.

5 Comprehendunt ut utrumque. On les embrasse l'un &

6 Facilem, &c. Qu'il est également avantageux ou de, &c.

vallem dimississet, ex utraque parte ejus vallis subito sese ostenderunt, novissimosque premere, & primos prohibere ascensu, atque iniquissimo nostris loco prælium committere cœperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, uti qui nihil ante providisset, trepidare, concursare, cohortesque disponere: hæc tamen ipsa timidè, atque ut eum omnia deficere viderentur 7, quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio 8 consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset hæc posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectiois auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat: &, in appellandis cohortandisque militibus, imperatoris; &, in pugna, militis officia præstabat: cumque propter longitudineum agminis minus facile per se omnia obire, & quid quoque loco faciendum esset, providere possent: jusserunt pronuciari, ut impedimenta relinquerent, atque in orbem consisterent 9: quod consilium, etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommodè accidit. Nam & nostris militibus spem minuit, & hostes ad pugnandum alacriores effecit: quod non sine summo timore & desperatione id factum videbatur. Præterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgò milites ab signis discederent; quæ quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere atque arripere properaret, clamore ac fletu omnia complerentur.

XXXIV. At barbaris consilium non defuit 1, nam duces eorum totâ acie pronuciari jusserunt, *ne quis ab loco discederet; illorum esse præ-*

7 *Ut eum, &c.* De sorte que tout paroïssoit lui manquer, & comme un homme sans ressource.

8 *In ipso negotio.* Sur le champ.

9 *In orbem consistere.* Se tenir en rond.

1 *Barbaris, &c.* Les Barbares se conduisirent fort prudemment.

dam, atque illis reservari, quæcumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent. Erant in virtute & numero pugnando pares: nostri, tamen a duce & a fortuna deferrebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant: &, quoties quæque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Quâ re animadversâ, Ambiorix pronuntiari jubet, ut procul tela conjiciant, ne propius accedant; & quam in partem Romani impetum fecerint, cedant: levitate armorum, & quotidianâ exercitatione nihil iis noceri posse: rursus se ad signa recipientes insequantur.

XXXV. Quo præcepto ab iis diligentissimè observato, cum quæpiam cohors ex orbe excesserat, atque impetum fecerat, hostes velocissimè refugiebant. Interim eâ parte nudari necesse erat, & ab latere aperto tela recipi. Rursus, cum in eum locum, unde erant egressi, reverti cœperant, & ab iis qui cesserant, & ab iis qui proximi steterant, circumveniebantur: sin autem locum tenere 2 vellet, neque virtuti locus relinquebatur, neque a tanta multitudo conjecta tela conferti 3 vitare poterant. Tamen tot incommodis confictati, multis vulneribus acceptis, resistebant; & magnâ parte diei consumptâ, cum a prima luce ad horam viii pugnaretur, nihil quod ipsis esset indignum committebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti & magnæ auctoritatis, utrumque femur tragulâ 4 transjicitur. Q. Lucanius, ejusdem ordinis, fortissimè pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur. L. Cotta legatus omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os fundâ vulneratur.

2 Locum tenere. Tenir 3 Conferti. Se tenant serrés.
terme. 4 Tragulâ. Un dard.

XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius, cum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum Cn. Pompeium ad eum mittit, rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus, respondit: *si velit se secum colloqui, licere; sperare a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere.* Ille cum Cotta saucio communicat; *si videatur, pugnâ ut excedant & cum Ambiorige undâ colloquantur, sperare se ab eo de sua ac militum salute impetrari posse.* Cotta se ad armatum hostem iturum negat, atque in eo perseverat.

XXXVII. Sabinus, quos in præsentia tribunos mil. circum se habebat, & primorum ordinum centuriones, se sequi jubet: & cum propius Ambiorigem accessisset, iussus arma abjicere, imperatum facit; suisque ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consulto ab Ambiorige insituitur sermo, paulatim circumventus, interficitur. Tum vero, suo more, victoriam conclamant atque ululatum tollunt: imperuque in nostros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnant inrerficitur cum maxima parte militum: reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi: ex quibus L. Petrosidius aquilifer, cum magnâ multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit, ipse pro castris fortissimè pugnant occiditur. Alii agrè ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex prælio elapsi, incertis itineribus, per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt: atque cum de rebus gestis certiolem faciunt.

XXXVIII. Hac victoriâ sublatus Ambiorix,

statim cum equitatu in Atuaticos, qui erant ejus regno finitimi, proficiscitur: neque diem neque noctem intermittit, peditatumque se subsequi jubet. Re demonstratâ, Atuaticisque concitatis, postero die in Nervios pervenit: hortaturque, ne suî in perpetuum liberandi, atque ulciscendi Romanos, pro iis, quas acceperint, injuriis, occasionem dimittant; interfecto, esse legatos duos, magnamque partem exercitus interisse demonstrat: nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quæ cum Cicerone hiemet, interfici: se ad eam rem proficetur adiutorem. Facile hac oratione Nervii persuadet.

XXXIX. Itaque, confestim dimissis nunciis ad Centrones, Grudios, Levacos, Pleumosios, Gordunos, qui omnes sub eorum imperio sunt: quàm maximas manus possunt, cogunt: & de improvviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum famâ de Titurii morte perlatâ. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causâ in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magnâ manu Eburones, Atuatici, Nervii, atque horum omnium socii & clientes, legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt: vallum conscendunt; . Aegrè is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate 6 ponebant: atque hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores confidebant.

XL. Mittuntur ad Cæsarem confestim a Cicerone litteræ, magnis propositis præmiis, si pertulissent: obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex ea materia, quam munitionis causâ comportaverant, turres admodum cxx excitantur.

5 Vallum conscendunt. Ils 6 In celeritate. Sur la
bordent les retranchements. promptitude de l'exécution.

tur incredibili celeritate : quæ deesse operi videbantur , perficiuntur. Hostes postero die , multò majoribus copiis coactis , castra oppugnant , fossam complent. A nostris eâdem ratione , quâ pridie , resistitur : hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermititur : non ægris , non vulneratis , facultas quietis datur. Quæcumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt , noctu comparantur : multæ præustæ fudes , magnus muralium pilorum numerus instituitur : turres contabulantur : pinnae loricaeque 8 ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero , cum tenuissima valetudine esset , ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat ; ut ultro militum concursu ac vocibus , sibi parcere cogeretur.

XLI. Tunc duces principesque Nerviorum , qui aliquem sermonis aditum , causamque amicitiae cum Cicerone habebant , colloqui sese velle dicunt. Factâ potestate , eadem quæ Ambiorix cum Titurio egerat , commemorant : omnem esse in armis Galliam : Germanos Rhenum transisse : Caesaris , reliquerumque hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte. Ambiorigem ostentant , fidei faciendæ causâ 9. Errare eos dicunt , si quidquam ab iis præsidii sperent , qui suis rebus diffidant : sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque rom. animo , ut nihil , nisi hiberna recusent , atque hanc inveterascere consuetudinem nolint : licere illis incolumibus per se ex hibernis descendere , & in quascumque partes velint , sine metu proficisci. Cicero ad hæc unum modo respondit : Non esse consuetudinem populi rom. ullam

7 Turres contabulantur. On ajoute de nouveaux étages aux tours.

8 Pinna loricaeque. Des

claies & des mantelets.

9 Fidei , &c. Pour le convaincre de ce qu'ils disoient

&c.

accipere ab hoste armata conditionem : si ab armis discedere velint , se adiutore utantur , legatosque ad Cæsarem mittant : sperare se pro ejus justitia , quæ petierint , impetraturos.

XLII. Ab hac spe repulsi Nervii, vallo pedum XI, & fossâ pedum XV, hiberna cingunt. Hæc superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant; & quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur: sed nulla his feramentorum copia, quæ esset ad hunc usum idonea; gladiis cespitem circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire cgebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus, millium passuum XV in circuitu munitionem perfecerunt; reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere cæperunt.

XLIII. Septimo oppugnationis die, maximo coorto vento, ferventes fusili ex argilla glandes, fundis, & fervefacta jacula in casas, quæ more gallico stramentis erant tectæ, jacere cæperunt. Hæc celeriter ignem comprehenderunt, & venti magnitudine in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi partâ jam atque exploratâ victoriâ turres testudinesque agere, & scalis vallum ascendere cæperunt. At tanta militum virtus, atque ea præsentia animi fuit, ut, cum undique flamma torrentur maximâque telorum multitudine premerentur, suæque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intelligerent; non modò demigrandi causâ de vallo decederet nemo, sed pene ne respiceret quidem quisquam, ac tum omnes acerrimè fortissimèque pugnarent. Hic dies

nostris longè gravissimus fuit : sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus numerus hostium vulneraretur, atque interficeretur; ut se sub ipso vallo constipaverant 2 recessumque primis ultimi non dabant. Paulum quidem intermissâ flammâ, & quodam loco turri adactâ & contingente vallum, tertiæ cohortis centuriones, ex eo, quò stabant, loco recesserunt, suosque omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, *si introire vellent*, vocare cœperunt: quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

XLIV. Erant in ea legione fortissimi viri centuriones, qui jam primis ordinibus appropinquarent 3, T. Pulso & L. Varenus. Hi perpetuas controversias inter se habebant, uter alteri anteferreretur; omnibusque annis de loco 4 summis similitudinibus contendebant. Ex iis Pulso, cum acerrimè ad munitiones pugnaretur, *Quid dubitas*, inquit, *Varene? aut quem locum probandæ virtutis tuæ spectas? hic dies de nostris controversiis judicabit.* Hæc cum dixisset, procedit extra munitiones, & quæ pars hostium confertissima visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus quidem tum vallo sese continet, sed omnium veritus existimationem, subsequitur, mediocri spatio relicto. Pulso pilum in hostes mittit, atque unum ex multitudine procurrentem transjicit: quo percusso & exanimato, hunc scutis protegent hostes, & in illum universi tela conjiciunt; neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pulioni, & verutum in balteo 5

2 *Ut se sub ipso, &c.* grades.

Parce qu'ils s'étoient trop
ferés au pied du rempart.

4 *De loco.* Du rang.

5 *In balteo.* Dans le baudrier.

3 *Qui jam, &c.* Qui approchoient des premiers

defigitur. Avertit hic casus vaginam, & gladium educere conantis dextram moratur manum, impeditumque hostes circumfistunt. Succurrit inimicus illi Varenus, & laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulfione omnis multitudo convertit, illum veruto transfixum arbitrantur. Illic verò occurfat ociùs gladio, cominusque rem gerit Varenus; atque uno interfecto, reliquos paulùm propellit. Dum cupidius instat, in locum inferiorem dejectus, concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulfio, atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione & certamine utrumque versavit 6, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque dijudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

XLV. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, & maximè quòd, magnâ parte militum confectâ vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat: tantò crebriores litteræ nunciique ad Cæsarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cruciati necabatur. Erat unus 7 intus 8 nervius nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem profugerat, suamque ei fidem præstiterat. Hic servo, spe libertatis, magnisque persuadet præmiis, ut litteras ad Cæsarem deferat. Has ille in jaculo illigatas affert; & Gallus inter Gallos sine ulla suspitione versatus, ad Cæsarem pervenit. Ab eo de periculo Ciceronis legionisque cognoscit.

XLVI. Cæsar, acceptis litteris circiter horâ xi diei, statim nuncium in Bellovacos ad M. Cras-

6 *Fortuna*. . . utrumque versavit. La fortune balance tellement ses faveurs entre

l'un et l'autre, que, &c.
7 *Unus*, id est, quidam.

8 *Intus*, dans le camp.

sum quæstorem mittit; cujus hiberna aberant ab eo millia passuum xxv. Jubeat mediâ nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire: exiit cum nuncio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, quâ sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si reip. commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paulo aberat longius, non putat expectandam: equites circiter cœ ex proximis hibernis cogit.

XLVII. Horâ circiter iii ab antecursoribus de Crassi adventu certior est factus: eò die millia passuum xx progreditur. Crassum Samarobrivæ præficit; legionemque ei attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas, frumentumque omne quod eò tolerandæ hiemis causâ devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu Sabini & eadē cohortium cognitâ, cum omnes ad eum Trevirorum copię venissent, veritus, si ex hibernis fugæ similem profectionem fecisset, ut hostium impetum sustinere non posset, præsertim quos recenti victoriâ effeceri sciret, litteras Cæsari dimittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset; rem gestam in Eburonibus perscribit: docet omnes peditatus equitatusque copias Trevirorum, iii millia passuum longè ab suis castris confedissee.

XLVIII. Cæsar consilio ejus probato, etsi, opinione iii legionum dejectus, ad ii redierat 9, tamen unum communis salutis auxilium

7 *Etsi, opinione, &c.* Il se fut déterminé à partir avec deux seulement. Quoique déchu de l'espérance d'avoir trois légions,

in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quæ apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus gallis magnis præmiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Græcis conscriptam litteris mittit; ne interceptâ epistolâ, nostrâ ab hostibus consilia cognoscantur: si adire non possit, monet ut tragulam, cum epistola ad amentum deligata, intra munitiones castrorum abjiciat 1. In litteris scribit, se cum legionibus profectum celeriter affore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus, ut erat præceptum, tragulam mittit. Hæc casu ad turrim adhæsit; neque ab nostris biduò animadversa, tertio die a quodam milite conspicitur: dempta, ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximâque omnes lætitiâ afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur: quæ res omnem dubitationem adventûs legionum expulit.

XLIX. Galli, re cognitâ per exploratores, obsidionem relinquunt; ad Cæsarem omnibus copiis contendunt; eæ erant armatorum circiter millia ix. Cicero, datâ facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Cæsarem deferat, hunc admonet, iter cautè diligenterque faciat: perscribit in litteris, hostes ab se discessisse, omnemque ad eum multitudinem convertisse 2. Quibus litteris circiter mediâ nocte allatis, Cæsar suos facit certiores, eosque ad dimicandum animo consensat. Postero die, luce primâ, movet castra; & circiter millia passuum iv progressus,

1 Monet, ut tragulam, se lances dans le camp.
 & c. il lui recommande d'attacher la lettre à la courroie de son javelot, & de
 2 Omnemque, &c. Et qu'ils marcheroient tous ensemble contre lui.

trans vallem magnam & rivum, hostium multitudinem conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantum copiis iniquo loco dimicare: tum quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat; confedit; &, quàm æquissimo loco potest, castra communit: atque hæc, etsi erant exigua per se, vix hominum millium VII, præsertim nullis cum impedimentis; tamen angustiis viarum, quàm maximè potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemp-tionem hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commo-dissimè itinere vallem transire possit.

L. Eo die parvulis equestribus præliis ad aquam factis, utique sese suo loco continent: Galli, quòd ampliores copias, quæ nondum conven- rant, exspectabant; Cæsar, si fortè timoris si- mulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris prælio contenderet: si id efficere non posset, ut, exploratis itineri- bus, minore cum periculo vallem rivumque transiret. Primâ luce hostium equitatus ad castra accedit, præliumque cum nostris equitibus com- mittit. Cæsar consultò equites cedere, seque in castra recipere jubet; simul, ex omnibus parti- bus castra altiore vallo muniri, portasque obstrui, atque in iis administrandis rebus quàm maximè concurrari, & cum simulatione timoris agi jubet.

LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati, co- pias transducunt, aciemque iniquo loco consti- tuunt: nostris verò etiam de vallo deductis, propiùs accedunt; & tela intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt; præconibusque cir- cummissis, pronuntiari jubent, *seu quis Gallus,*

3 *Et que omnino, &c. Et hâter sa marche,*
qu'ainsi il croyoit inutile de

seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere: post id tempus non fore potestatem. Ac sic nostros contempserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scandere, alii fossas complere, inciperent. Tunc Cæsar, omnibus portis eruptione factâ, equitatuque emissio, celeriter hostes dat in fugam; sic, ut omnino pugnandi causâ resisteret nemo: magnumque ex his numerum occidit, atque omnes armis exuit.

LI. Longiùs prosequi veritus, quòd silvæ paludesque intercedebant, neque etiam parvulo detrimento, illum locum relinqui videbat; omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit: institutas turres, testudines, munitionesque hostium admiratur. Legione productâ 4, cognoscit non decimum esse quemque relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo, & quanta cum virtute, sint res administratæ: Ciceronem pro ejus merito, legionemque collaudat: centuriones sigillatim, tribunosque militem appellat, quorum egregiam fuisse virtutem, testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini & Cottæ certiùs ex captivis cognoscit. Postero die, concione habitâ, rem gestam proponit 5, milites consolatur & confirmat: quòd detrimentum culpâ & temeritate legati sit acceptum, hoc æquiore animo ferendum docet, quòd beneficio deorum immortalium, & virtute eorum, expiato incommodo, neque hostibus diutina lætatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Rhemos incre-

4 *Legione productâ.* Ayant fait le revue de la légion.
5 *Rem gestam proponit.*

Leur parle de ce qui s'étoit passé.

dibili celeritate de victoria Cæsaris fama perfer-
tur; ut, cum ab hibernis Ciceronis millia pas-
suum L abesset, eoque post horam ix diei Cæsar
pervenisset, ante mediam noctem ad portas cas-
trorum clamor oriretur, quo clamore significa-
tio victoriæ, gratulatioque ab Rhemis Labieno
fieret. Hac famâ ad Treviros perlatâ, Inducio-
marus, qui postero die castra Labieni oppugnare
decreverat, noctu profugit copiasque omnes in
Treviros reduxit. Cæsar Fabium cum legione in
sua remittit hiberna: ipse cum xiii legionibus
circum Samatobrivam trinīs hibernis 6 hiemare
constituit; &, quod tanti motus Galliæ exstite-
rant, totam hiemem ipse ad exercitum manere
decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte
perlato, omnes fere Galliæ civitates de bello
consultabant, nuncios legationesque in omnes
partes dimittebant; &, quid reliqui consilii ca-
perent, atque unde initium belli fieret, explo-
rabant; nocturnaue in locis desertis concilia
habebant: neque ullum fere totius hiemis tem-
pus sine sollicitudine Cæsaris intercessit, quin
aliquem de conciliis & motu Gallorum nuncium
acciperet. In his, ab L. Roscio legato, quem
legioni xiii præfecerat, certior est factus, ma-
gnas Gallorum copias earum civitatum, quæ
Armoricæ appellantur, oppugnandi suâ causâ,
convenisse; neque longiùs millia passuum viii
ab hibernis suis abfuisse: sed, nuncio allato de
victoria Cæsaris, discessisse, adeò ut fugæ simi-
lis discessus videretur.

LIV. At Cæsar, principibus cujusque civitatis
ad se vocatis, alias territando, cum se scire
quæ fierent denunciaret; alias cohortando, ma-
gnam partem Galliæ in officio tenuit. Tamen

Senones , quæ est civitas imprimis firma 7 , & magnæ inter gallos auctoritatis , Cavarinam , quem Cæsar apud eos regem constituerat , (cujus frater Moritagus adventu in Galliam Cæsaris , cujusque majores regnum obtinuerant interficere publico consilio conati , cum ille præsensisset ac profugisset , usque ad fines insecuti , regno domoque expulerunt ; & , missis ad Cæsarem satisfaciendi causâ legatis , cum is omnem ad se senatum venire jussisset , dicto audientes non fuerunt : tantumque apud homines barbaros valuit , esse repertos aliquos principes belli inferendi , tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit ; ut , præter Æduos & Rhemos , (quos præcipuo semper honore Cæsar habuit , alteros pro vetere ac perpetua erga populum rom. fide ; alteros , pro recentibus belli gallici officiis ,) nulla fere fuerit civitas non suspecta nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit , cum compluribus aliis de causis , tum maximè quod , qui virtute belli omnibus gentibus præferebantur , tantum se ejus opinionis deperdidisse 8 , ut populi rom. imperia perferrent , gravissimè dolebant.

L.V. Treviri verò atque Induciomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt , quin trans Rhenum legatos mitterent ; civitates sollicitarent ; pecunias pollicerentur ; magnâ parte exercitus nostri interfectâ , multò minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi poterit , ut Rhenum transiret ; cum se bis expertos dicerent , *Ariovisti bello & Tencætherorum transitu ; non esse amplius fortunam tentandam.* Hac spe lapsus Induciomarus ,

7 *Firma.* Puissante.

8 *Tantum , &c.* D'être si

fort déchu de leur réputation.

nihilominus copias cogere, exigere a finitimis, equos parare, exules damnatosque tota Galliâ magnis præmiis ad se allicere cœpit: ac tantam sibi jam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent; gratiam atque amicitiam publicè privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera parte Senones Carnutesque conscientiam facinoris instigare; Altera Nervios Aruaticosque bellum Romanis parare; neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi cœpisset: armatum concilium indicit. Hoc, more Gallorum, est initium belli; quò, lege communi, omnes puberes armati convenire coguntur; & qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus Cæsaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostem judicat, bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in concilio pronunciat, accersitum se a Senonibus & Carnutibus, aliisque compluribus Galliæ civitatibus, huc iter facturum per fines Rhemorum, eorumque agros populaturum; ac prius quàm id faciat, Labieni castra oppugnaturum; quæ fieri velit, præcipit.

LVI. Labienus, cum & loci naturâ, & munitionibus sese castris contineret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; sed, ne quam occasionem rei bene gerendæ dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque ejus propinquis

9 Conscientiâ, &c. Etoient déjà engagés dans la révolution; ou plutôt étoient excités à la révolte par le souvenir de leurs crimes. Ceux

de Sens avoient chassé Carvarinus leur roi; & ceux de Chartres avoient fait mourir Tasgétius.

oratione Induciomari cognitâ, quam in concilio habuerat, nuncios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique convocat: iis certum diem conveniendi dicit 1. Interim prope quotidie cum omni equitatu Induciomarus sub castris ejus vagabatur, aliàs, ut situm castrorum cognosceret, aliàs, colloquendi aut territandâ causâ: equites plerumque omnes tela intra valum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat; timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

LVIII. Cùm majore in dies contemptione Induciomarus ad castra accederet, nocte unâ, in-
tromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos accersendos curaverat, tantâ diligentâ omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nullâ ratione ea res enunciari aut ad Treviros perferri posset. Interim ex consuetudine quotidiana, Induciomarus ad castra accedit; atque ibi magnam partem diei consumit: equites tela conjiciunt, & magnâ contumeliâ verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo a nostris dato responso, ubi visum est, sub vespere dispersi ac dissipati discedunt. Subitò Labienus duabus portis omnem equitatum emit-
tit; præcipit atque interdicit, perterritis hostibus atque in fugam conjectis, quòd fore, sicut accidit, videbat, omnes unum paterent Induciomarum; neu quis quemquam priùs vulneraret, quàm illum interfectum videret: quòd, morâ reliquorum illum spatium nactum effugere volebat; magna proponit iis, qui occiderint, præmia; summittit cohortes equitibus subsidio 2. Comprobat hominis consilium for-

1 *Iis certum, &c.* Il leur donne rendez vous à certain jour.

2 *Summittit, &c.* Il fait suivre l'infanterie pour soutenir la cavalerie.

tuna ; & cùm unum omnes peterent , in ipso fluminis vado deprehensus Induciomarus interficitur , caputque ejus refertur in castra. Redeunt equites , quos possunt , confectantur atque occidunt. Hac re cognitâ , omnes Eburonum & Nerviorum , quæ convenerant , copiæ discedunt ; pauloque habuit post id factum Cæsar quietiorem Galliam.

LIBER VI.

ARGUMENTUM.

Hic liber habet bellum quod Cæsar contra Senones & Carnutes : alterum quod Labienus legatus ejus adversus Treviros gessit : tum ut Rhenum & quibus de causis transiit , & occasione sumptâ Gallorum Germanorumque mores describit : ut Sicambri Eburonum castra direptum venientes , Castra Ciceronis oppugnârunt ; denique ut Ambiorix perpetuè se fugâ eripuit.

I. **M**ULTIS de causis Cæsar majorem Galliæ motum expectans , per M. Silanum , C. Antistium Reginum , T. Sextium , legatos , delectum habere : instituit : simul ab Cn. Pompeio proconsule petit , quoniam ipse ad urbem cum imperio reip. causâ maneret , quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset , ad signa convenire , & ad se proficisci juberet : magni interesse , etiam in reliquum tempus , ad opinionem Galliæ ² existimans , tantas videri Italiæ facultates , ut , si quid esset in bello detri-

¹ Delectum habere. Faire des levées.

² Ad opinionem Galliæ. De convaincre les Gaulois.

menti acceptum, non modo id brevi tempore farciri, sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod cum Pompeius, & reipubl. & amicitiae tribuisset; celeriter confecto per suos lectu, tribus ante exactam hiemem & constitutis & adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, & celeritate, & copiis docuit, quid populi rom. disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Induciomaro, ut docuimus, ad ejus propinquos a Treviris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare, & pecuniam polliceri non desistunt. Cum ab proximis impetrare non possent, ultiores tentant: inventis nonnullis, civitates jurejurando inter se confirmant, obsidibusque de pecunia cavent; Ambiorigem sibi societate & fœdere adjungunt. Quibus rebus cognitis, Cæsar, cum undique bellum parari videret, Nervios, Atuaticos ac Menapios, adjunctis cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis; Senones ad imperatum non venire, & cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare; a Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari, maturius sibi bello cogitandum putavit.

III. Itaque, non lum hieme confectâ, proximis iv legionibus coactis, de improvise in fines Nerviorum contendit; &, prius quàm illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto, atque eâ prædâ militibus concessâ vastatisque agris, in deditiorem venire atque obsides sibi dare coegit. Eo celeriter confecto negotio, rursus legiones in hiberna reduxit. Concilio Galliæ primo

3 *Obsidibusque*, &c. Et en donnant des ôtages, ils cautionnent l'argent qu'ils

ont promis; ils donnent des ôtages pour sûreté de l'argent qu'ils ont promis.

Vere,

vere, ut instituerat, indicto, cum reliqui, præter Senones, Carnutes Trevirosque, venissent; initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus, civitatemque patrum memoriâ conjunxerant: sed ab hoc consilio abfuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronuntiata 4, eodem die cum legionibus in Senones profiscitur, magnisque itineribus eò pervenit.

IV. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet in oppida multitudinem convenire: conantibus, prius quàm id effici posset, adesse Romanos nunciatur. Necessario sententiâ desistunt, legatosque deprecandi causâ 5 ad Cæsarem mittunt; adeunt per Æduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Cæsar, petentibus Ædais, dat veniam excusationemque accipit; quod æstivum tempus instantis belli, non quæstionis esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Ædais custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Rhemis quorum erant in clientela: eadem ferunt responsa. Peragit concilium Cæsar, equitesque imperat civitatibus.

V. Hac parte Galliæ pacatâ, totus & mente & animo in bellum Trevirorum & Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet; ne quis, aut ex hujus iracundia aut ex eo quod meruerat odio, civitatis motus oriretur. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat Ambiorigem prælio non esse cer-

4 *Hac re, &c.* Ayant prononcé de dessus son siège cette translation (des états à Paris.)

5 *Deprecandi causâ.* Pour conjurer de lui par des prières.

taturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti; qui uni ex Gallia, de pace ad Cæsarem legatos numquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. Hæc prius illi detrahenda auxilia existimabat, quàm ipsum bello laceraret, ne, desperatâ salute, aut se in Menapios abderet, aut cum transrhenanis congregi cogeretur. Hoc initio consilio, totius exercitûs impedimenta ac Labienum in Treviros mittit, duasque legiones ad eum proficisci jubet; ipse cum legionibus expeditis v in Menapios proficiscitur. Illi, nullâ coactâ manu, loci præsidio freti, in silvas paludesque confugiunt; suaque eodem conferunt.

VI. Cæsar, partitis copiis cum C. Fabio legato & M. Crasso quæstore, celeriterque effectis pontibus, adiit tripartito 6, adificia vicofque incendit: magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum pacis petendæ causâ mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si, aut Ambiorigem aut ejus legatos finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Commium Atrebatem cum equitatu, custodis loco 7, in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur.

VII. Dum hæc a Cæsare geruntur, Treviri, magnis coactis peditatûs equitatûsque copiis, Labienum, cum una legione quæ in eorum finibus hiemaverat, adoriri parabant. Jamque ab eo non longius bidui viâ aberant, cùm duas ve-

6 *Adiit tripartito.* Il entra dans le pays par trois endroits.

7 *Custodis loco.* Pour garder le pays; pour contempler le peuple.

nisse legiones missu Cæsaris cognoscunt. Positis castris a millibus passuum xv, auxilia Germanorum exspectare constituunt. Labienus, cognito hostium consilio, sperans temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, v cohortium præsidio impedimentis relicto, cum xxv cohortibus magnoque equitatu contra hostem profiscitur; & , milie passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum atque hostem, difficili transitu flumen, ripisque præruptis. Hoc neque ipse transire habebat in animo, neque hostes transituros existimabat. Augbatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in consilio palam; *quoniam Germani appropinquare dicantur, se suas exercitûsque fortunas in dubium non devocaturum* & , *& postero die primâ luce castra moturum.* Celeriter hæc ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatûs numero nonnullos gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus, noctu tribunis mil. primisque ordinibus coactis, quid sui consilii sit, proponit; & , quò facilius hostibus timoris det suspicionem, majore strepitu & tumultu, quàm populi rom. fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugæ similem profectionem efficit: hæc quoque per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum, ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat; cùm Galli, cohortati inter se, *ne speratam prædam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium exspectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, præsertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant, flumen transire, & iniquo loco præ-*

& *Sese suas*, &c. Qu'il nî son armée.
n'exposera nî la personne,

lium committere non dubitant. Quæ fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eâdem usus simulatione itineris placidè progrediebatur 9. Tum præmissis paulum impedimentis, atque in tumultu i quodam collocatis; *habetis, inquit, milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: præstare eandem nobis ducibus virtutem, quam sæpenumero imperatori præstitistis: eum adesse & hæc coram cernere, existimate.* Simul, signa ad hostem converti aciemque dirigi, jubet; &, paucis turmis præsidio ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri, clamore sublato, pila in hostes jaciunt. Illi, ubi præter spem, quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt, impetum modò ferre non potuerunt; ac primo concursu in fugam coniecti, proximas silvas petiverunt: quos Labienus equitatu confectatus, magno numero in effecto, compluribus captis, paucis post diebus civitatem recepit. Nam Germani qui auxilio veniebant, perceptâ Trevi-
 rum fugâ, sese domum contulerunt: cum iis propinqui Induciomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos, ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permanisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

IX. Cæsar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quòd auxilia contra se Treviris miserant 2; altera, ne Ambiorix receptum ad eos haberet. His constitutis rebus

9 Eadem usus, &c. Employant toujours la même feinte dans la marche d'armée. Il avançaient dou-

1 In tumultu. Sur une hauteur.

2 Miserunt, subaudi Germani.

paulum supra eum locum , quo antea exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Notâ atque institutâ ratione , magno militum studio , paucis diebus , opus efficitur. Firmo in Treviris præsidio ad pontem relicto , ne quis ab iis subito motus oriretur , reliquas copias equitatumque transducit. Ubi , qui ante obsides dederant , atque in deditionem venerant , purgandi sui causâ ad eum legatos mittunt , qui doceant , *neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa , neque ab se fidem læsam : petunt atque orant , ut sibi parcat : ne communi odio Germanorum , innocentibus penas pendant : si amplius obsidum velit , dare pollicentur.* Cognitâ Cæsar causâ reperit , ab Suevis auxilia missa esse ; Ubiorum satisfactionem accipit , aditus viasque in Suevos perquirat.

X. Interim , paucis post diebus , fit ab Ubiis certior , Suevos omnes in unum locum copias cogere ; atque iis nationibus , quæ sub eorum sunt imperio , denunciare , ut auxilia peditatûs equitatûsque mittant. His cognitis rebus , rem frumentariam providet , castris idoneum locum deligit : Ubiis imperat , ut pecora deducant , suaque omnia ex agris in oppida conferant ; sperans , barbaros atque imperitos homines , inopiâ cibariorum adductos , ad iniquam pugnandi conditionem ; posse deduci : mandat , ut crebros exploratores in Suevos mittant , quæque apud eos gerantur , cognoscant. Illi imperata faciunt ; & , paucis diebus intermissis , referunt : Suevos omnes posteaquam certiores nuncii de exercitu Romanorum venerant , cum omnibus suis sociorumque copiis quas coegissent , penitus ad extremos fines sese recepisse : silvam esse ibi infi-

nitiæ magnitudinis ; quæ appellatur *Baenis* : hanc longè introrsus pertinere ; & , pro nativo muro obiectam 4 , *Cheruscos a Suevis Suevosque a Cheruscis* , injuriis incursionibusque prohibere : ad ejus initium silvæ Suevos adventum Romanorum expectare constituisse.

XL. Quoniam ad hunc locum perventum est , non alienum esse videtur , de Galliæ Germaniæque moribus , & quo differant eæ nationes inter sese , proponere. In *Gallia* , non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis partibusque , sed pene etiam in singulis domibus , factiones sunt ; earumque factionum sunt principes , qui summam auctoritatem eorum judicio habere existimantur : quorum ad arbitrium judiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat ; idque ejus rei causâ antiquitus institutum videtur , ne quis ex plebe contra potentiorum auxilium egeret : suos enim opprimi quisque , & circumveniri non patitur ; neque . aliter si faciat , ullam inter suos habeat auctoritatem. Hæc eadem ratio est in summa totius Galliæ : namque omnes civitates in duas partes divise sunt.

II. Cum Cæsar in Galliam venit : alterius factionis principes erant *Ædui* , alterius *Sequani*. Ii , cum per se minùs valerent , quod summa auctoritas antiquitus erat in *Æduis* magnæque eorum erant clientelæ 5 , Germanos atque *Ariovistum* sibi adjunxerant , eosque ad se magnis jacturis 6 pollicitationibusque perduxerant. Præliis vero compluribus factis secundis , atque omni nobilitate *Æduorum* interfectâ ,

4 Hanc longè , &c. Qu'elle s'étendoit fort avant dans le pays , & que servant comme d'un mur naturel , &c.
; Magna eorum , &c. Ils

avoient de grandes alliances.

6 Magni jacturis. Par de grands présents.

tantum potentiâ antecesserant, ut magnam partem clientium ab Æduis ad se transducerent; obsidesque ab iis principum filios acciperent; & publicè jurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; & partem finitimi agri per vim occupatam possiderent; Galliæque totius principatum obtinerent: quâ necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi causâ Romam ad Senatum profectus, infectâ re redierat. Adventu Cæsaris factâ commutatione rerum, obsidibus æduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Cæsarem comparatis; (quod ii, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione atque imperio æquiore se uti videbant,) reliquis rebus eorum gratiâ dignitateque amplificatâ 7, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Rhemi successerant; quos quod adæquare apud Cæsarem gratiâ intelligebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Æduis conjungi poterant, se Rhemis in clientelam dicabant 8. Hos illi diligenter tuebantur. Ita, & novam, & repentè collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statum res erat, ut longè principes haberentur Ædui, secundum locum dignitatis Rhemi obtinerent.

XIII. In omni Gallia, eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo: nam plebs pene servorum habetur loco; quæ per se nihil audet 9, & nulli adhibetur concilio. Plerique, cum aut ære alieno, aut magnitudine tributorum, aut injuriâ potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus: in

7 Reliquis rebus, &c. Ayant augmenté, en tout le reste, leur crédit & leur autorité.

8 Se Rhemis, &c. Se jet-

toient dans le parti des Rhémois.

9 Per se nihil audet. Il ne peut rien par lui-même.

hos eadem omnia sunt jura , quæ dominis in servos ; sed de his duobus generibus , alterum est druidum , alterum equitum . Illi rebus divinis intersunt , sacrificia publica ac privata procurant , religiones interpretantur : ad hos magnus adolescentium numerus disciplinæ causâ concurrit ; magnoque ii sunt apud eos honore : nam fere de omnibus controversiis publicis , privatisque constituunt ; & , si quod est admissum facinus , si cades facta , si de hereditate , si de finibus controversia est iidem decernunt ; præmia panasque constituunt : si quis , aut privatus aut publicus , eorum decreto non sterit , sacrificiis interdicunt ¹ . Hæc pœna apud eos est gravissima : quibus ita est interdictum , ii numero impiorum ac sceleratorum habentur ; iis omnes decedunt , aditum eorum sermonemque defugiunt , ne quid ex contagione incommodi accipiant : neque iis petentibus jus redditur , neque honos ullus communicatur . His autem omnibus druidibus præest unus , qui summam inter eos habet auctoritatem . Hoc mortuo , si quis ex reliquis excellit dignitate , succedit . At , si sunt plures pares , suffragio druidum adlegitur ; nonnumquam etiam de principatu armis contendunt . Li certo anni tempore in finibus Carnutum , quæ regio totius Galliæ media habetur , confidunt , in loco consecrato . Huc omnes undique , qui controversias habent , conveniunt ; eorumque judiciis decretisque parent . Disciplina in Britannia reperta , atque inde in Galliam translata esse existimatur ; & nunc , qui diligentius eam rem cognoscere volunt , plerumque illò discendi causâ proficiscuntur .

XIV. Druides a bello abesse consueverunt ; neque tributa undè cum reliquis pendunt : militiæ

¹ Sacrificiis interdicunt. Ils l'excluent de la participation à leurs sacrifices.

vacationem, omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati præmiis 2, & suâ sponte multi in disciplinam conveniunt, & a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur: itaque nonnulli annos videnos in disciplina permanent; neque fas esse existimant ea litteris mandare, cum in reliquis fere rebus publicis, privatisque rationibus, græcis litteris utantur. Id mihi duabus de causis instituisse videntur; quod neque in vulgus disciplinam efferri velint; neque eos, qui discunt, litteris confisos, minus memoriæ studere 3; quod fere plerisque accidit, ut præsidio litterarum, diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios; atque hoc maximè ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa præterea desideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura: de deorum immortalium vi ac potestate disputant, & juventuti tradunt.

XV. Alterum genus est equitum. Ii, cum est usus atque aliquod bellum incidit, (quod ante Cæsaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi injurias inferrent aut illatas propulsarent,) omnes in bello versantur; atque, eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus; ita plurimos circum se ambactos clientesque 4 habent. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

XVI. Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus 5: atque ob eam causam, qui

2 Tantis præmiis. Partant de privilèges.

3 Memoria studere. Cultiver, exercer la mémoire.

4 Ambactos clientesque.

Des gens à leurs gages & des vassaux.

5 Admodum dedita religionibus. Fort superstitieuse.

sunt affecti gravioribus morbis, quique in præliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant, aut se immolatu-
 ros vovent; administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur; quod, pro vita hominis nisi vita hominis redatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur; publicèque ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent; quorum contexta viminibus membra vivis hominibus compleri: quibus succensis, circumventi flammâ exanimantur homines. Supplicia eorum qui in furto, aut latrocinio, aut aliquâ nox sint comprehensi, gratiora diis immortalibus esse arbitrantur: sed, cum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

XVII. Dum maximè Mercurium colunt: hujus sunt plurima simulacra: hunc omnium inventorem artium ferunt: hunc viorum atque itinerum ducem, hunc ad quæstus pecuniæ mercaturaque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc, Apollinem, & Martem, & Jovem, & Minervam. De his eandem fere, quam reliquæ gentes, habent opinionem; Apollinem, morbos depellere; Minervam, operum atque artificiorum initia transdere; Jovem imperium cœlestium tenere; Martem, bella regere. Huic, cum prælio dimicare constituerunt, ea, quæ bello ceperunt, plerumque devovent. Quæ superaverint 6, animalia capta immolant: reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum exstruètos tumulos locis consecratis conspiciari licet; neque sæpe accidit, ut, neglectâ quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere auderet: gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

6 Superaverint, id est, superfu-erint.

XVIII. Galli se omnes ab Dite 7 patre prognatos prædicant; idque ab druidibus proditum dicunt: ob eam causam spatia omnis temporis, non numero dierum, se noctium, finiunt; & dies natales, & mensium & annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitæ institutis, hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum adoleverint, ut munus militia sustinere possint, palam ad se adire non patiantur; filiumque in puerili ætate, in publico, in conspectu patris assistere turpe ducunt.

XIX. Viri quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, æstimatione factâ, cum dotibus communicant. Hujus omnis pecuniæ conjunctim ratio habetur, fructusque servantur 8. Uter eorum vitâ superaret, ad eum pars utriusque, cum fructibus superiorum temporum, pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitæ necisque habent potestatem: & cum paterfamilias illustriore loco natus decessit, ejus propinqui conveniunt; & de more, si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum questionem habent 9; & si compercum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera pro cultu Gallorum magnifica & sumptuosa; omniaque, quæ vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia: ac, paulo supra hanc memoriam 1 servi & clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, justis funeribus confectis, unâ cremabantur.

7 Dite. Pluton.

8 Hujus omnis, &c. On dresse un état de ces deux sommes, & l'on en met à part les fruits.

9 De uxoribus, &c. On

donne la question aux femmes comme à des esclaves.

1 Paulo supra, &c. Il n'y avoit pas fort long temps que, &c.

XX. Quæ civitates commodius suam remp. administrare existimantur, habent legibus sanctum 2, si quis quid de rep. a finitimis rumore aut famâ acceperit, uti ad magistratum deferat, neve cum quo alio communicet: quod sæpe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri, & ad facinus impelli, & de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quæ visa sunt, occultant; quæque esse ex usu judicaverint, multitudini produnt. De Rep. nisi per concilium 3 loqui non conceditur.

I. GERMANI multum ab hac consuetudine differunt. Nam neque druides habent, qui rebus divinis præsit; neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, & quorum opibus apertè juvantur, Solem, & Vulcanum, & Lunam: reliquos ne famâ quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus, atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiæ student. Qui diutissimè impuberes 4 permanserunt, maximam inter suos ferunt eandem: hoc ali vires, nervosque confirmari putant. Intra annum verò xx feminae notitiam habuisse in turpissimis habent rebus: cujus rei nulla est occultatio; quod & promiscuè in fluminibus perluuntur, & pellibus aut parvis rhenonum tegumentis utuntur, magnâ corporis parte nudâ.

XXII. Agriculturæ non student; majorque pars victus eorum lacte, & caseo, & carne consistit: neque quisquam agri modum certum, aut fines proprios habet; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum qui unâ coerint, quantum & quo loco visum est, agri attribuunt: atque anno post aliò transire co-

2 Habent, &c. Il est établi par les loix. l'Assemblée.

3 Per conciliam. Pendant 4 Impuberes. Sans se marier.

gunt. Ejus rei multas afferunt causas : ne assiduâ consuetudine capti , studium belli gerendi agriculturâ commutent ; ne latos fines parare studeant , potentioresque humiliores possessionibus expellant : ne accuratius , ad frigora atque aestus vitandos , ædificent ; ne qua oriatur pecuniæ cupiditas , qua ex re factiones dissensionisque nascuntur ; ut animi æquitate plebem contineant , cum suas quisque opes cum potentiissimis æquari videat.

XXIII. Civitatibus maxima laus est , quàm latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant , expulsos agris finitimos cedere ; neque quemquam prope se audere consistere ; simul hoc se fore tutiores arbitrantur , repentinæ incursionis timore subdito. Cum bellum civitas aut illatum defendit , aut infert ; magistratus , qui ei bello præsent , ut vitæ necisque habeant potestatem , deliguntur. In pace , nullus communis est magistratus ; sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt , controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam , quæ extra fines cujusque civitatis sunt ; atque ea juventutis exercenda , ac desidiæ minuenda causâ fieri prædicant ; atque , ubi quis ex principibus in concilio se dixit ducem fore , ut qui sequi velint , profiteantur ; consurgunt ii , qui & causam & hominem probant , suumque auxilium pollicentur ; atque ab multitudine collaudantur : qui ex iis secuti non sunt , in desertorum ac proditorum numero ducuntur ; omniumque rerum iis postea fides abrogatur. Hospites violare , fas non putant : qui , quaque de causâ ad eos venerint , ab injuria prohibent ,

§ Qui & causam , &c. dessein & qui consentent à
Ceux qui approuvent son l'avois pour chef.

sanctosque habent; iis omnium domus patent, victusque communicatur.

X IV. Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent & ultro bella inferrent; ac, propter hominum multitudinem agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quæ fertilissima sunt, Germaniæ loca, circa Hercyniam silvam, quam Eratostheni & quibusdam Græcis famâ notam esse video, quam illi Orcyniam appellant, Volcæ Tectosages occupaverunt, atque ibi confederunt. Quæ gens ad hoc tempus iis sedibus se continet, summamque habet justitiæ & bellicæ laudis opinionem; nuncque in eadem inopia, egestate, patientia, quâ Germani, permaneat, eodem victu & cultu corporis utuntur. Gallis autem Provinciæ propinquitas, & transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur. Paulatim assuefacti superari, multisque victi præliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

X V. Hujus Hercyniæ silvæ, quæ supra demonstrata est, latitudo, ix dierum iter expedito patet. Non enim aliter finiri potest; neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum, & Nemetum, & Rauracorum finibus; restâque fluminis Danubii regione pertinet 6 ad fines Dacorum & Anartium: hinc se flectit sinistrorsus, diversis a flumine regionibus 7, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit. Neque quisquam est hujus Germaniæ, qui se aut adisse ad initium ejus silvæ dicat, cum dierum iter lx processerit, aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quæ reliquis in locis visa non

6 Restâque, &c Elle s'étend le long du Danube.

7 Hinc se flectit, &c. De

là elle tourne sur la gauche, en différentes contrées éloignées du fleuve.

sint: ex quibus quæ maxime differant ab ceteris: & memoriæ prodenda videantur, hæc sunt.

X. VI. Est bos, cervi figurâ 8: cujus a media fronte inter aures unum cornu existit excelsum, magisque directum his, quæ nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo, sicut palmæ; rami quàm latè diffunduntur. Eadem est feminæ marisque natura; eadem forma magnitudoque cornuum.

XXVII. Sunt item, quæ appellantur Alces 9. Harum est consimilis capris figura; & varietas pellium: sed magnitudine paulo antecedunt; mutilæque sunt cornibus, & crura sine nodis articulisque habent: neque quietis causâ procumbunt; neque, si quo afflictæ casu conciderint, erigere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores procubilibus, ad eas se applicant, atque ita paulum modò reclinatæ quietem capiunt, quarum ex vestigiis cum est animadversum a venatoribus, quò se recipere consueverint, omnes eo loco, aut a radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc cum se ex consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere offligunt, atque una ipsæ concidunt.

XXVIII. Tertium est genus eorum, qui Uri 1 appellantur. Ii sunt magnitudine paulo infra elephantibus; specie, & colore, & figurâ tauri. Magna vis est eorum & magna velocitas, neque homini neque feræ, quam conspexerint, parant. Hos studiosè foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant adolescentes, atque hoc genere venationis exercent; &, qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quæ sint testimo-

8 Cervi figurâ, Ressemblant au cerf.

9 Alces. Elans.

1 Uri. Taureaux sauvages.

nio, magnam ferunt laudem : sed assuescere ad homines & mansuescieri, ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum, & figura, & species, multum a nostrorum boum cornibus differt. Hæc studiôsè conquesta ab labris argento circumcludunt ², atque in amplissimis epulis propoculis utuntur.

XXIX. Cæsar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos se in silvas recepisse ; inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minimè omnes Germani agriculturæ student, constituit non progredi longius : sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleretur, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quæ ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum cc, rescindit ; atque in extremo ponte turrim tabulatorum iv constituit ³, præsidiumque cohortium xii pontis tuendi causâ ponit ; magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco præsidioque C. Volcatium Tullum adolescentem præfecit : ipse, cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam, quæ est totius Galliæ maxima, atque ab ripis Rheni finibusque Trevirorum ad Nervios pertinet, millibusque amplius in longitudinem patet, L. Minucium Basilum cum omni equitatu præmittit, si quid celeritate itineris, atque opportunitate temporis proficere possit : monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua ejus adventus procul significatio fiat ; sese confestim subsequi dixit.

XXX. Basilus, ut imperatum est, facit ; celeriter contraque omnium opinionem confecto

² Ab libris, &c. Ils les garnissent d'argent par le bord

³ Tabulatorum quatuor. A quatre étages.

itinere, multos in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio 4 ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum pacis equitibus esse dicebatur. Multum, cum in omnibus rebus, tum in re militari fortuna potest. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque imparatum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus videretur, quam famam ac nunciis afferretur, sic magnæ fuit fortunæ, omni militari instrumento, quod circum se habebat, crepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eò factum est, quod, ædificio circumdato silvâ, (*ut sunt fere domicilia Gallorum, qui, vitandi æstus causâ, plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates*, comites familiaresque ejus angusto in loco equitum nostrorum vim paulisper sustinuerunt. his pugnantibus, silum in equum quidam ex suis intulit; fugientem silvæ texerunt. Sic ad subeundum periculum, & ad vitandum, multum fortuna valuit.

XX I. Ambiorix copias suas judicione non conduxerit, quod prælio dimicandum non existimaverit; an tempore exclusus, & repentino equitum adventu prohibitus fuerit, cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est, sed certè, clam dimissis per agros nunciis, sibi quemque consulere jussit; quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit. Qui proximi Oceanum fuerunt, ii in insulis sese occultaverunt, quas æstus efficere consueverunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativulcus rex dimidiæ partis Eburonum, qui unâ cum Ambiorige consilium inierat, ætate jam confectus, cum laborem aut belli aut fugæ sustinere non

posset 5, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui ejus consilii auctor fuisset, taxo, cujus magna in Gallia Germanique copia est, se exanimavit 6.

XXXII. Segni Condrusique, ex gente & numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Cæsarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret; neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, causam esse unam judicaret: nihil se de bello cogitasse; nulla Ambiorigi auxilium misisse. Cæsar, exploratâ re quæstione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum, copiis in tres partes distributis, impedimenta omnium legionum Atuaticam contulit: id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius, hiemandi causâ, confederant. Nunc cum reliquis rebus locum probabat Cæsar, tûn, quod superioris anni munitiones integræ manebant, ut militum laborem sublevaret: præsidio impedimentis legionem XIV reliquit, unam ex iis III quas proximè conscriptas ex Italia transduxerat. Ei legioni castisque Q. Tullium Ciceronem præfecit, ducentosque equites attribuit.

XXXIII. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus III ad Oceanum versus in eas partes, quæ Menapios attingunt, proficisci jubet. C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quæ Atuaticis adjacet, depopulandam mittit; ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldim, quod influit in Mosam, extremasque

5 Omnibus precibus. Après
avoir maudit mille fois Am-
biorix, qui l'avoit embar-
qué dans ce projet.
6 Taxo... se exanimavit.
Il s'empoisonna avec de l'it.

Arduennæ partes, ire constituit, quò cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens post diem VII sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quæ in præsidio relinquebatur, deberi frumentum sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si reipubl. commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud initium belli capere possint.

XXXIV. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla; non præsidium, non oppidum⁷, quod se armis defenderet, sed in omnes partes dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis abdita, aut locus silvestris, aut palus impedita, spem præsidii aut salutis aliquam offerebat, confederat. Hæc loca vicinitatibus erant nota; magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitûs tuenda (nullum enim poterat universis, ab perterritis ac dispersis, periculum accidere,) sed in singulis militibus conservandis: quæ tamen ex parte res ad salutem exercitûs pertinebat: nam & prædæ cupiditas multos longius evocabat; & silvæ incertis occultisque itineribus, confertos adire prohibebant. Si negotium confici, stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendæ plures manus, diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio & consuetudo exercitûs rom. postulabat, locus ipse erat præsidio barbaris; neque ex occulto insidiandi, & dispersos circumveniendi, singulis deerat audacia. At in ejusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur: ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi

⁷ *Manus certa nulla, &c.* fort, nulle ville en état de Nulle troupe réglée, nul défense.

omnium animi ad ulciscendum ardebant, quàm cum aliquo detrimento militum noceretur. Cæsar ad finitimas civitates nuncios dimittit, omnes evocat spe prædæ ad diripiendos Eburones; ut potiùs in silvis Gallorum vita, quàm legionarius miles, periclitetur: simul ut, magnâ multitudine circumfusâ, pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

XXXV. Hæc in omnibus Eburonum partibus gerebantur: diesque appetebat VII, quem ad diem Cæsar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit, & quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quæ parvam modò timoris causam afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones, atque ultro omnes ad prædam evocari: cogunt equitum II millia Sigambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Usipetes, supra docuimus. Transeunt Rhenum navibus ratibusque, XXX millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat imperfectus, præsidiumque ab Cæsare relictum: primos eburonum fines adeunt: multos ex fuga dispersos excipiunt: magno pecoris numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati prædâ, longiùs procedunt. Non hos palus in bello latrociniisque natos, non silvæ morantur: quibus in locis sit Cæsar, ex captivis quærunt: profectum longiùs reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis: *Quid vos, inquit, hanc miseram ac*

8 Atque ultro omnes, &c. voisins étoient invités à venir. Et que tous les peuples n'ir les piller.

tenuem sectamini prædam, quibus jam licet esse fortunatissimis? III horis Atuaticam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit. Præsidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat. 9. Oblata spe Germani, quam nacti erant prædam, in occulto relinquunt: ipsi Atuaticam contendunt, ubi eodem duce, cujus hæc indicio cognoverant.

XXVI. Cicero, qui per omnes superiores dies, præceptis Cæsaris, summâ diligentia milites in castris continuisset, ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset; VII die, diffidens Cæsarem de numero dierum fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de ejus reditu fama afferebatur; simul, eorum permotus vocibus, qui illius patientiam, pene obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret; nullum hujusmodi casum exspectans, quo, IX oppositis legionibus maximoque equitatu, dispersis ac pene deletis hostibus, in milibus passuum III offendit posset; V cohortes frumentum in proximas segetes misit, quas inter & castra unus omnino collis intererat Complures erant in castris ex legionibus ægri relictæ; ex quibus qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC sub vexillo unâ mittuntur: magna præterea multitudo calonum, magna vis jumentorum, quæ in castris subsederat, factâ potestate sequitur.

XXXVII. Hoc ipso tempore, casu Germani equites interveniunt; protinusque eodem illo, quo venerant, cursu, ab decumana porta in castra irrumpere conantur: nec prius sunt visi,

9 Præsidii tantum est, &c. rempart, & que personne
Il y a si peu de garnison n'ose faire de sorties.
qu'on ne peut border le

objectis ab ea parte silvis, quàm castris appropinquarent, usque eò, ut qui sub vallo tenderent mercatores 1, recipiendi suî non haberent facultatem. Inopinantes nostri re novâ perturbantur; ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur hostes ex reliquis partibus, si quem aditum reperire possent 2. Ægrè nostri portas tuentur: reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris; atque alius ex alio causam tumultûs quarrit: neque quò signa ferantur, neque quàm in partem quisque conveniat, provident. Alius jam capta castra pronunciat: alius deleto exercitu atque imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique novas sibi ex loco religiones fingunt 3; Cottæque & Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus præsidium. Perrumpere nituntur: seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

XXVIII. Erat æger in præsidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum apud Cæsarem duxerat, cujus mentionem superioribus præliis fecimus; ac diem jam v cibo caruerat. Hic, diffusus suæ atque omnium salutis, inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes, atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis, atque in porta consistit. Sequuntur hunc centuriones ejus cohortis, quæ in statione erat: paulisper prælium unâ sustinent. Relin-

1 Ut qui, Que les Marchands qui avoient leurs tentes sur la contrescarpe.

2 Circumfunduntur, &c. Les ennemis se repardent de tous côtés pour cher-

cher à entrer.

3 Plerique, &c. La plupart se torgent superstitieusement de nouveaux maux au sujet du camp même.

quit animus Sextium gravibus acceptis vulneribus : ægrè per manus tractus , fervatur. Hoc spatio interposito , reliqui sese confirmant , tantum ut in munitionibus consistere audeant , speciemque defensorum præbeant.

XXXIX. Interim , confectâ frumentatione , milites nostri clamorem exaudiunt : præcurrunt equites ; quanto res sit in periculo cognoscunt. Hic vero nulla munitio est , quæ perterritos recipiat : modò conscripti 4 , atque usus militaris imperiti , ad tribunum mil. centurionesque ora convertunt ; quid ab his præcipiatur , expectant : nemo est tam fortis , quin rei novitate perturbatur. Barbari , signa procul conspicati , ab oppugnatione desistunt : redisse primò legiones credunt , quas longiùs discessisse , ex captivis cognoverant. Postea , despectâ paucitate , ex omnibus partibus impetum faciunt.

XL. Calones in proximum tumulum procurunt ; hinc celeriter dejecti , se in signa manipulosque conjiciunt : eò magis timidos perterrent milites. Alii cuneo facto 5 , ut celeriter perumpant , censent ; quoniam tam propinqua sint castra : & , si pars aliqua circumventa ceciderit , at reliquos servari posse , confidunt : alii , ut in jugo consistant 6 , atque eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites , quos sub vexillo unâ profectos docuimus : itaque inter se cohortati , duce C. Trebonio , equite rom. qui eis erat præpositus , per medios hostes perrumpunt , incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti calones equitesque eodem impetu , militum virtute ser-

4 *Modò conscripti.* Les soldats nouvellement enrôlés.

gés en triangle.

6 *In jugo consistere.* Tenir ferme sur la colline.

5 *Cuneo facto.* S'étant ran-

vantur. At ii qui in iugo confiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto, neque in eo quod probaverant consilio permanere, ut se loco superiore defenderent: neque eam, quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt: sed se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserunt 7. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum, causâ virtutis, in superiores erant ordines hujus legionis transducti, ne ante partem rei militaris laudem amitterent, fortissimè pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute summotis hostibus, præter spem incolumis in castra pervenit: pars, a barbaris circumventa periit.

XLl. Germani, desperatâ expugnatione castrorum quod nostros jam constituisse in munitionibus videbant, cum ea præda quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium, terror, ut eâ nocte, cum C. Volusenus missus cum equiratu ad castra venisset, fidem non faceret 8, adesse cum incolumi Cæsarem exercitu. Sic omnium animos timor præoccupaverat, ut, pene alienatâ mente, deletis omnibus copiis, equitatum tantum se ex fuga recepisse dicerent: neque incolumi exercitu, Germanos castra oppugnatos fuisse contenderent: quem timorem Cæsaris adventus sustulit.

XLll. Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex statione & præsidio essent emissæ, questus; ne minimo quidem casui locum relinqui debuisse 9, multum for-

7 *Iniquum*, &c. Ils s'engagerent dans un mauvais poste

8 *Fidem non facere*. Ne

pouvoir persuader.

9 *Ne minimo*, &c. Qu'on n'aurait pas dû s'exposer au moindre risque.

tunam in repentino hostium adventu potuisse, indicavit: multò etiam ampliùs, quod pene ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertissent. Quarum omnium rerum maximè admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficiùm obtulerint.

XLIII. Cæsar, ad vexandos rursus hostes profectus, magno coacto numero ex finitimis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vicī atque omnia ædificia, quæ quisque conspexerat, incendebantur; præda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solùm a tanta multitudine jumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant: ut, si qui etiam in præsentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopià pereundum videretur. Ac sæpe in eum locum ventum est, tanto in omnes partes diviso equitatu, ut non modo visum ab se Ambiorigem in fuga captivi, nec planè etiam abisse ex conspectu contenderent; ut, spe consequenti illatà, atque infinito labore suscepto, qui se summam a Cæsare gratiam inituros putarent, pene naturam studio vincerent, semperque paulum ad summam felicitatem defuisse videretur: atque ille latebris, ac silvis aut salibus se eriperet; & noctu occultatus, alias regiones partesque peteret, non majore equitum præsidio quàm IV, quibus solis vitam suam committere audebat.

XLIV. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Cæsar, duarum cohortium damno, Durocortorum Rhemorum reducit; concilioque in

I *Anni tempore, &c. mauvaise saison & les*
Avoient été abymés par la pluies.

eum locum Galliæ indicto, de conjuratione Senonum & Carnutum questionem habere instituit: & de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententiâ pronuntiata², more majorum supplicium sumpsit. Nonnulli, judicium veriti, profugerunt: quibus cum aquâ atque igni interdixisset⁴, 11 legiones ad fines Trevirorum, 11 in Lingonibus, vi reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit; frumentoque exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

- ² *Graviore, &c.* Ayant prononcé la sentence de mort. lui tranchoit la tête.
⁴ *Aqua atque, &c.* Interdire l'eau & le feu à quelqu'un; c'est le condamner au bannissement.

LIBER VII.

ARGUMENTUM.

*Hoc libro totius fere Galliæ defectio describitur: atque inde bellum contra Vercingetor. gem Gal-
 lorum regem: quo Vellaunodunum, Novio-
 dunum deditur: Genabum & Avaricum vi ex-
 pugnatur a Cæsare: frustra magnoque Roma-
 norum periculo Gergovia obsideitur: tan-
 dem apud Alexiam summis viribus pugnatur:
 quâ pugnâ & oppidum & Vercingetorix ca-
 pitur.*

I. QUIETA Galliâ, Cæsar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de P. Clodii cæde; de senatusque consulto certior factus, ut omnes Italiæ juniores conjurarent, defectum totâ provinciâ habere

instituit 1. Eæ res in Galliam transalpinam ce-
 riter perferuntur: addunt ipsi & affingunt rumo-
 ribus Galli, quod res poscere videbatur; reti-
 neri urbano motu Cæsarem, neque in tantis dissen-
 sionibus ad exercitum venire posse. Hac impulsæ
 occasione, qui jam ante se populi rom. imperio
 subiectos dolerent, liberiùs atque audaciùs de
 bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se
 principes Galliæ conciliis, silvestribus ac remo-
 tis locis, queruntur de Acconis morte: hunc
 casum ad ipsos recidere posse, demonstrant:
 miserantur communem Galliæ fortunam: om-
 nibus pollicitationibus ac præmiis deposcunt,
 qui belli initium faciant, & sui capitis periculo
 Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis
 rationem habendam esse dicunt, priùs quàm
 eorum clandestina consilia efferantur, ut Cæsar
 ab exercitu intercludatur: id esse facile, quod
 neque legiones, absente imperatore, audeant ex
 hibernis egredi; neque imperator, sine præsidio,
 ad legiones pervenire possit: postremo in acie
 præstare interfici, quàm non veterem belli glo-
 riam, libertatemque, quam a majoribus acce-
 perint, recuperare.

II. His rebus agitatæ, profitentur Carnutes,
 se nullam periculum, communis salutis causâ,
 recusare; principesque se ex omnibus bellum fac-
 turos pollicentur: & quoniam in præsentia obsi-
 dibus cavere inter se non possent, ne res efferat-
 ur 2: ut jurejurando ac fide sanciatæ pe-
 tunt, collatis militaribus signis, (quo more eorum

1 Ut omnes, &c. Que
 toute la jeunesse d'Italie fit
 serment de s'enrôler, il
 commença à faire des levées
 dans toute la province.

2 Et quoniam, &c. Et
 parce que, s'ils se don-

noient des otages, ils ne
 pourroient empêcher que
 l'affaire ne fut évincée.

3 Quo more, &c. C'est la
 manière dont ils s'obligent
 au secret dans leurs affaires
 les plus importantes.

gravissimæ ceremoniæ continentur 3 ,) ne factò initio belli a reliquis deserantur. Tunc, collaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab omnibus qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio disceditur.

III. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato & Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt; civesque rom. qui negotiandi causâ ibi constiterant, in iis C. Fusium Cottam, honestum equitem rom. qui rei frumentariæ jussu Cæsaris præerat,) interficiunt, bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliæ civitates, fama perfertur: *nam ubi major atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant: hunc alii deinceps excipiunt, & proximis tradunt; ut tum accidit.* Nam, quæ Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam 4 in finibus Arvernorum audita sunt: quod spatium est millium passum circiter CLX.

IV. Simili ratione, ibi Vercingetorix, Celvilli filius, arvernus, summæ potentiæ adolescens, cujus pater principatum Galliæ totius obtinuerat, & ob eam causam, quòd regnum appetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus, facilè eos incendit. Cognito ejus consilio, ad arma concurritur: ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia. Non tamen desistit; atque in agris habet delectum egentium ac perditorum. Hac coactâ manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit: hortatur ut, communis libertatis causâ, arma capiant; magnisque coactis

4 Ante primam, &c. même dessein de se délivrer avant neuf heures du soir. des Romains.

5 Simili ratione. Dans le

copiis, adversarios suos, a quibus paulò ante erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur : dimittit quoque versùs legationes ; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes, reliquosque omnes qui Oceanum attingunt, adjungit : omnium consensu ad eum deferitur imperium. Quâ oblata potestate, omnibus iis civitatibus obsides imperat, certum numerum militum celeriter ad se adduci jubet ; armorum quantum quæque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit. In primis equitatus studet : summæ diligentiae summam imperii severitatem audit : magnitudine supplicii dubitantes cogit 6. Nam, majore commisso delicto, igni atque omnibus tormentis necat : levioze de causa, auribus defectis, aut singulis effossis oculis domum remittit ; ut sint reliquis documento, & magnitudine pœnæ perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Luterium cadurcum, summæ hominem audaciæ, cum parte copiarum in Ruthenos mittit : ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Æduos, quorum erant in fide 7, legatos mittunt ; subsidium rogatum, quò faciliùs hostium copias sustinere possint. Ædúi de consilio legatorum, quos Cæsar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt ; qui cum ad flumen Ligetim venissent, quod Bituriges ab Æduis dividit, paucos dies ibi morati neque flumen transire ausi, domum revertuntur legatisque nostris renunciant,

6 Magnitudine, &c. Il rester dans son parti content par l'horreur des 7 Quorum, &c. Dont ils supplient ceux qui n'étoient étoient alliés.
pas encore déterminés à

se Biturigum perfidiam veritos revertisse : quibus id consilii fuisse cognoveriat , ut si flumen transissent , una ex parte ipsi 8 , altera Arverni se circumstiterent. Id eane de causa , quam legatis pronunciarunt , an perfidiâ adducti fecerint , quod nihil nobis constat , non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges , eorum discessu , statim se cum Arvernīs conjungunt.

VI. His rebus in Italiam Cæsari nunciatis , cū jam ille virtute Cn. Pompeii urbanas res commodiorem in statum pervenisse intelligeret , in transalpinam Galliam profectus est. Eò cū venisset , magnā difficultate afficiebatur , quā ratione ad exercitum pervenire posset : nam , si legiones in Provinciam accerferet , se absente , itinere prælio dimicaturas intelligebat : si ipse ad exercitum contenderet , ne iis quidem , qui eo tempore pacati viderentur , suam salutem rectè committi videbat.

VII. Interim Luterius cadurcus in Rhutenos missus , eam civitatem Arvernīs conciliat. Progressus in Nitiobriges & Gabalos , ab utrisque obsides accipit ; & , magnā coactā manu , in Provinciam , Narbonem versus 9 , eruptionem facere contendit. Quā re nunciatā , Cæsar omnibus consiliis antevertendum existimavit , ut Narbonem proficisceretur. Eò cū venisset , timentes confirmat , præsidia in Rhutenis provincialibus 1 , Volcis Arecomicis , Tolosatibus , circumque Narbonem , quæ loca erant hostibus finitima , constituit ; partem copiarum ex Provincia , supplementumque quod ex Italia adduxerat , in Helvios qui fines Arvernorum contingunt , convenire jubet.

8 *Id est , Bituriges.*

9 *In Provinciam , &c.* Dans la province romaine du côté de Narbone.

1 *Provincialibus.* Dépendans de la province romaine ; soumis aux Romains.

VIII. His rebus comparatis, represso jam Luterio & remoto, quod intrare 2 intra præsidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissimâ nive iter impediēbat; tamen discussâ nive vi in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Arvernorum pervenit: quibus oppressis inopinantibus, quod sic se Cevennâ, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem homini unquam eo tempore anni semitæ patuerant; equitibus imperat, ut, quàm latissimè possint, vagentur, & quàm maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter hæc famâ ac nunciis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumstant, atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur; præsertim cum videat omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

IX. At Cæsar biduum in iis locis moratus, quod hæc de Vercingetorige usu ventura, opinionē præceperat, per causam supplementi; Equitatûsque cogendi, ab exercitu discedit: Brutum adolescentem iis copiis præficit: hunc monet, ut in omnes partes equites quàm latissimè pervagentur; daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quàm maximis potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eò præmiserat, neque diurno neque nocturno itinere intermisso,

2 Quod intrare, &c. 3 Per causam supplementi.
 Parce qu'il croyoit ne pou- Sous prétexte de faire des
 voir sans péril s'enfermer recrues.
 entre nos garnisons.

per fines Æduorum in Lingones contendit, ubi in legiones hiemabant: ut, si quid etiam de sua salute ab Æduis iniretur consilii, celeritate præcurreret. Eo cum pervenisset, ad reliquas legiones mittit; priusque in unum locum omnes cogit, quàm de ejus adventu Arvernīs nunciari posset. Hac re cognitā, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reduxit: atque inde profectus, Gergoviam, Boiorum oppidum, quos ibi helvetico prælio victos Cæsar collocaverat Æduisque attribuerat, oppugnare instituit.

X. Magnam hæc res Cæsari difficultatem ad consilium capiendum afferebat: si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Æduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum in eo amicis præsidium videretur positum esse; sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. 4. Præstare visum est tamen omnes difficultates perpeti, quàm, tantā contumeliā acceptā, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Æduos de suppartando com meatu, præmittit ad Boios, qui de suo adventu doceant, hortenturque ut in fide maneat, atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus, atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Boios proficiscitur.

XI. Altero die, cum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quò expeditiore re frumentariā uteretur, oppugnare instituit: idque biduo circumvallavit; tercio die missis ex oppido legatis de deditioe, arma proferri, jumenta produci,

4 Ab re frumentaria, &c. difficulté qu'il y a d'en faire
Manquer de vivres, par la voiture.

DE obsides dari jubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. Ipse ut quamprimum iter faceret, Genabam Carnutum proficiscitur : qui tum primum, allato nuncio de oppugnatione Vellaunoduni, cum longius eam rem ductam iri existimarent, præsidium, Genabi tuendi causâ, quod eò mitterent, comparabant. Huc biduo Cæsar pervenit ; & , castris ante oppidum positus, diei tempore exclusus §, in posterum oppugnationem differt, quæque ad eam rem usui sint, militibus imperat ; & , quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritas ne noctu ex oppido profugerent, ii legiones in armis excubare jubet. Genabenses, paulò ante mediam noctem, silentio ex oppido egressi, flumen transire ceperunt. Quâ re per exploratores nunciatâ, Cæsar legiones, quas expeditas esse jusserat, portis incensis, intromittit ; atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti caperentur ; quòd pontis atque itinerum angustia multitudinis fugam intercluserant. Oppidum diripit, atque incendit ; prædam militibus donat : exercitum Ligerim transducit, atque in Biturigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Cæsaris adventu cognovit, oppugnatione desistit, atque obviam Cæsari proficiscitur. Ille oppidum Biturigum, positum in via, Noviodunum oppugnare instituerat : quo ex oppido cum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret, suæque vitæ consuleret : ut celeritate reliquas res conficeret, quâ pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum transditâ, cum reliqui administrarentur, centurionibus & paucis militibus intromis-

§ Diei tempore exclusus. jour ; parce qu'il étoit trop empêché par le défaut de tard.

sis, qui arma iumenta^{que} conquirerent: equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat: quem simul atque oppidani conspexerunt atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato, arma capere, portas claudere, murum complere cœperunt. Senturiones in oppido, cum ex significatione Gallorum, novi aliquid ab iis iniri consilii intellexissent, gladiis districtis, portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt.

XIII. Cæsar ex castris equitatum reduci jubet, præliumque equestre committit: laborantibus jam suis germanos equites circiter eo submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum imperum Galli sustinere non potuerunt; atque in fugam coniecti, multis amissis, sese ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti, comprehensos eos, quorum operâ plebem concitatam existimabant, ad Cæsarem perduxerunt, seseque ei dediderunt. Quibus rebus confectis, Cæsar ad oppidum Avaricum, (quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum, atque agri fertilissimâ regione,) profectus est: quod eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

XIV. Vercingetorix, tot continuis incommodis ellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat: docet, longè alia ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum: omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione & comiteatu Romani prohibeantur: id esse facile, quod equitatu ipsi abundent, & quod anni tempore sublevantur: pabulum secari non posse; necessario dispersos hostes ex ædificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Præterea salutis causa, rei familiaris

commoda negligenda : vicos atque ædificia incendi oportere , hoc spatium a Boia quoque versus , quò pabulandi caus adire posse videantur : harum ipsis rerum copiam suppetere , quod quorum in finibus bellum geratur , eorum opibus sublevantur. Romanos aut inopiam non laturos aut magno cum periculo longius a castris progressuros ; neque interesse , ipsosne interficiant , impedimentisve exuant : quibus amissis , bellum geri non possit. Præterea , oppida incendi oportere : quæ non munitione , & loci naturâ ac omni sint periculo tuta : neu suis sint ad detrectandam militiam receptacula , neu Romanis proposita ad copiam commeatûs prædamque tollendam : hæc si gravia aut acerba videantur , multò illa gravius aestimare debere , liberos , conjuges in servitutem abstrahi , ipsos interfici ; quæ sit necesse accidere victis.

XV. Omnium consensu hac sententiâ probatâ , uno die amplius xx urbes Biturigum incenduntur : hoc idem fit in reliquis civitatibus ; in omnibus partibus incendia conspiciuntur : quæ etsi magno cum dolore omnes ferebant , tamen hoc sibi solatii proponebant , quòd se prope exploratâ victoriâ , celeriter amissa recuperaturos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio , incendi placeret , an defendi. Procuumbunt Galli omnibus ad pedes Bituriges , ne pulcherimam prope totius Galliæ urbem , quæ & præfiliò & ornamento sit civitati : suis manibus succendere cogerentur : facile se loci naturâ defensoros dicunt , quòd prope ex omnibus partibus flumine & palude circumdata , unum habeat & per angustum aditum. Datur petentibus venia , dissuadente primo Vercingetorige , post concedente , & precibus ipsorum & misericordiâ vulgi. Defensores idonci oppido deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Cæsarem in hoc

ribus subsequitur : & locum castris deligit , pabulibus silvisque munitum , ab Avarico longè millia passuum XVI. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora 6 , quæ ad Avaricum agerentur , cognoscebat , & quid fieri vellet , imperabat. Omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat , dispersosque , cum longius necessariò procederent , adoriebatur , magnoque incommodo afficiebat ; etsi , quantum ratione provideri poterat , ab nostris occurrebatur , ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

VII. Castris ad eam partem oppidi positis , Cæsar , quæ intermissa a flumine & palude , aditum , ut supra diximus , angustum habebat , aggerem apparare , vineas agere , turres duas constituere cœpit : nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios atque Æduos adhortari non destitit : quorum alteri , quòd nullo studio agebant 7 , non multum adjuvabant ; alteri non magnis 8 facultatibus , quòd civitas erat exigua & infirma , celeriter , quod habuerunt , consumpserunt. Summâ difficultate rei frumentariæ affecto exercitu , tenuitate Boiorum , indigentia Æduorum , incendiis ædificiorum , usque eo , ut complures dies milites frumento caruerint , & , pecore e longinquiore vicis adacto , extremam famem sustentarent : nulla tamen vox est ab iis audita populi rom. majestate & superioribus victoriis indigna. Quin etiam Cæsar , cum in opere singulas legiones appellaret ; & , si acerbius inopiam ferrent , se dimissurum oppugnationem diceret ; universi ab

6 In singula , &c. A chaque heure de la journée.

7 Nullo , &c. Ils n'agissoient pas avec assiduité.

8 Non magnis , &c. N'avaient pas de grands secours.

eo, ne id faceret, petebant: sic se complures annos, illo imperante, meruisse, ut nullam ignominiam acciperint, nunquam infectâ re discederent: hoc se ignominie laturus loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: prestare omnes perferre accerbitates, quàm non civibus rom. qu' Genabi perfidiâ Gallorum interissent, parentarent 9. Hæc eadem centurionibus tribunisque mil. mandabant, ut per eos ad Cæsarem deferrentur.

XVIII. Cùm jam muro appropinquassent tures, ex captivis Cæsar cognovit, Vercingetorigem, consumpto pabulo, castra movisse propius Avaricum; atque ipsum cum equitatu expeditisque qui inter equites præliari consueissent, insidiari causâ eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitrabatur. Quibus rebus cognitis, mediâ nocte silentio profectus, ad hostium castra manè pervenit. Illi, celeriter per exploratores adventu Cæsaris cognito, carros impedimenta que sua in arctiores silvas 1 abdiderunt; copias omnes, in loco edito atque aperto, instruxerunt: quâ re nunciatâ, Cæsar celeriter sarcinas conferri, arma expedire jussit.

XIX. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiduciâ loci continebant: generatimque distributi in civitates 2, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis obtinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani percurrere conarentur, hesitantes 3 premerent. ex loco superiore: ut,

9 Civibus rom. parentare. Venger la mort des citoyens romains.

1 In arctiores silvas. Dans

le plus étroit des forêts.

2 In civitates, par nations.

3 Hastantes. Embarrassés dans la boue.

qui propinquitatem loci viderent, paratos prope æquo Marte ad dimicandum existimarent; qui iniquitatem conditionis perspicerent, inani simulatione sese ostentare cognoscerent. Indignantibus milites Cæsar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto, & signum prælii exposcentes, edocet, quanto detrimento, & quot virorum fortium morte necesse esset constare victoriam: quos cum sic animo paratos videret, ut nullum pro sua laude periculum recusarent: summæ se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam suâ salute habeat cariorem. Sic milites consolatus, eodem die reducit in castra: reliqua, quæ ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

X. Vercingetorix, cum ad suos redisset, proditoris insinulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tantâ opportunitate & celeritate venissent: non hæc omnia fortuitum, aut sine consilio, accidere potuisse: regnum illum Galliæ malle Cæsaris concessu, quàm ipsorum habere beneficio. Tali modo accusatus, ad hæc respondit: Quod castra movisset, factum inopiâ pabuli: etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui seipsum munitione defenderet; equitum verò operam, neque in loco palustri desiderari debuisse: & illic fuisse utilem, quò sint profecti: summam imperii se consilio nulli discedentem tradidisse; ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur: cui rei, propter animi molliem, studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent: Romani si casu intervenerint, fortuna 4; si alicujus indicio vocati,

4 Romani si, &c. Que si la venue des Romains

huic habendam gratiam, quòd & paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, & virtutem & despiciere potuerint; qui dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint: imperium se a Cesare per proditorem nullum desiderare, quod habere victoriâ posset, quæ jam esset sibi ac omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quàm ab se salutem accipere videantur. Hæc ut intelligatur, inquit, sincerè a me pronuntiari, auditis romanos milites. Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat, & fame vinculisque excruciauerat. Ii jam ante edocui, quæ interrogati pronuntiarent, milites se esse legionarios dicunt: fame & inopiâ adductos, clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopiâ premi; nec jam vires sufficere cujusquam, nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset, triduò exercitum deducere. Hæc a me, inquit Vercingetorix, beneficia habetis, quem proditoris insimulatis: cujus operâ, sine vestro sanguine; tantum exercitum victorem fame pene consumptum videlis: quem, turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.

XXI. Conclamat omnis multitudo, & suo more armis concrepat 6: quod facere in eo consueverunt, cujus orationem approbant: summum esse Vercingetorigem ducem, nec de ejus fide dubitandum, nec majori ratione bellum adminis-

étoit un pur effet du hasard, c'étoit pour eux une faveur de la fortune.

5 Virtutem. Leur prétendue valeur.

6 Conclamat, &c. Toute la multitude applaudit, & fait, selon la coutume, entendre le bruit de ses armes.

trari posse. Statuunt, ut decem millia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur : nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod penes eos, si oppidum retinuissem, summam victoriæ constare intelligebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cujusquemodi Gallorum occurrebant 7, ut est summæ genus solertiæ, atque ad omnia imitanda atque efficienda, quæ ab quoque traduntur aptissimum. Nam & laqueis falces avertabant; quas cum destinaverant 8, tormentis introrsus redacebant, & aggerem cuniculis subtrahebant : eò scientius, quod apud eos magnæ sunt ferrariæ, atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte terribus contabulaverant, atque has coriis intexerant : tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus, aut aggeri ignem inferabant, aut milites occupatos in opere adoriebantur; & nostrorum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adæquabant, & apertos cuniculos præusta & præacutâ materiâ, & Pice fervefactâ, & maximi ponderis saxi morabantur, moenibusque appropinquare prohibebant.

XXIII. Muris autem omnibus gallicis hæc fere forma est. Trabes directæ perpetuæ in longitudinem paribus intervallis, distantes inter se binos pedes, in solo collocantur 9, hæc revinciuntur introrsus, & multo aggere vestiuntur; ea autem, quæ diximus, intervalla grandibus

7 Consilia cujusquemodi, &c. Les Gaulois oppo-
soient toutes sortes de ruses.

8 Quas cum, &c. Quand

ils les avoient accrochées.

9 In solo collocantur. Sont
cochées par terre.

in fronte saxis effarciuntur. Iis collocatis & congmentatis, alius insuper ordo adjicitur; ut idem illud intervallum fervetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissæ spatiis, singula singulis saxis interjectis, arte contineantur: sic deinceps omne opus contexitur, dum justa muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis, quæ rectis lineis suos ordines servant; tum ad utilitatem & defensionem urbium, summam habet opportunitatem; quod & ab incendio lapidis, & ab ariete materia defendit: quæ, perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perrumpi, neque distrahi potest.

XXIV. Iis tot rebus impeditâ oppugnatione, milites, cum toto tempore luto, frigore & assiduis imbris tardarentur, tamen continenti labore omnia hæc superaverunt, & diebus xxv aggerem latum pedes cccxxx. alium pedes lxxx, exstruxerunt. Cum is murum hostium pene contingeret, & Cæsar ad opus consuetudine excubaret militesque cohortaretur, ne quod omnino tenuis ab opere intermitteretur; paulo ante iii vigiliam est adversadventum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant: eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii fæces atque aridam materiem de muro in aggerem eminus jaciebant: picem alii, reliquasque res quibus ignis excitari potest, fundebant: ut, quò primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio inire posset. Tamen, quod instituto Cæsaris duæ semper legiones pro castris excubabant, pluresque par-

titis temporibus in opere erant, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent, aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

XXV. Cum in omnibus locis, consumptâ jam reliquâ parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriæ redintegraretur, eò magis, quòd deustos turrium pluteos 2 videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertabant, semperque ipsi recentes defessis succederent, omnemque Galliæ salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur: accidit inspectantibus nobis, quod, dignum memoriâ visum, præmittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi ac picis transdita glebas in ignem e regione turris projiciebat 3, scorpione ab latere dextro transjectus, exanimatusque concidit: hunc ex proximis unus jacentem transgressus, eodem illo munereungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius, & tertio quartus; nec ille prius est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quàm restincto aggere, atque omni parte submotis hostibus, finis est pugandi factus.

XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die, consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante & jubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati, non magnâ jacturâ suorum sese effecturos sperabant: propterea quod neque longè ab oppido castra Vercingetorigis aberant; & palus, quæ perpetua intercedebat, Romanos ad insequendum tarda-

2 *Deustos turrium pluteos.* Les mantelets des tours.
vis & vis d'une de nos tours, des boules de suif & de poix qu'on lui donnoit de

3 *Qui per manus, &c.* Qui lançoit dans le feu, main en main.

bat. Jamque hoc facere noctu apparabant, cum matres familias repente in publicum procurre-
runt, flentesque projectæ ad pedes suorum, om-
nibus precibus petierunt, ne se & communes
liberos hostibus ad supplicium dederent, quos
ad capiendam fugam natura & virum infirmitas
impediret. Ubicos perstare in sententia viderunt,
quod plerumque in summo periculo timor mi-
sericordiam non recipit, conclamare, & signi-
ficare de fuga Romanis cœperunt. Quo timore
perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viæ
præoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVII. Postero die Cæsar, promotâ turri
directisque operibus, quæ facere instituerat, ma-
gno coorta imbri, non inutilem hanc ad capien-
dum consilium tempestatem arbitratus est; quod
paulo incautiùs custodias in muro dispositas vi-
debat, suosque languidiùs in opere versari jussit:
&, quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra
vineas in occulto expeditas cohortatus, ut ali-
quando pro tantis laboribus fructum victoriæ
perciperent, iis, qui primi murum ascendissent,
præmia proposuit, militibusque signum dedit.
Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt,
murumque celeriter complerunt.

XXVIII. Hostes re novâ perterriti, muro tur-
ribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus
cuneatim constiterunt; hoc animo, ut, si qua ex
parte obviam contra veniretur, acie instructâ de-
pugnarent. Ubi neminem in æquum locum sese
demittere, sed toto undique muro circumfundi
viderunt, veriti ne omnino spes fugæ tolleretur,
abjectis armis, ultimas oppidi partes continenti
impetu petiverunt 4 : parque ibi, cum angusto

4 *Ultimas*, &c. Ils cou- vers l'autre extrémité de la
urent tout d'une haleine ville.

exitu portarum se ipsi premerent, a militibus, pars jam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui prædæ studeret. Sic, & genabensi cæde, & labore operis incitati, non ætate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL millium, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt: quos ille, multâ jam nocte, silentio & sic ex fuga excepit, veritus ne qua in castris ex eorum concursu & misericordia vulgi feditio orietur, ut, procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quæ cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

XXIX. Postero die concilio convocato, consolatus cohortatusque est, ne se admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo: non virtute neque in acie vicisse Romanos; sed artificio quodam & scientiâ oppugnationis; cujus rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnes secundos rerum proventus expectent: sibi nunquam placuisse Avaricum defendi, cujus rei testes ipsos haberet; sed factum, imprudentiâ Biturigum & nimiam obsequentiâ reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter majoribus commodis sanaturum: nam quæ ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has suâ diligentia adjuncturum; atque unum consilium totius Gallia effecturum; cujus consensu ne orbis quidem terrarum possit obsistere: idque se prope jam effectum habere: interea æquum esse ab iis, communis salutis causâ, impetrari, ut castra

munire instituerent, quo facilius hostium repentinus impetus sustinere possint.

XXX. Fuit hæc oratio non ingrata & Gallis, maximè, quòd ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat, neque conspectum multitudinis fugerat; plusque animo providere & præsentire existimabatur 7, quòd, re integrâ 8, primò incendendum Avaricum, post deferendum censuerat. Itaque ut reliquorum imperatorum res adversæ auctoritatem minuunt, sic hujus ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur. Simul in spem veniebant, ejus affirmatione, de reliquis adjungendis civitatibus: primùmque eo tempore Galli castra munire instituerunt: & sic sunt animo consternati homines insueti laborum, ut, omnia, quæ imperarentur, sibi patienda existimarent.

XXXI. Nec minus quàm est pollicitus Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret; atque earum principes donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat: quorum quisque aut oratione subdolâ, aut amicitia, facillimè capi posset. Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat: simul, ut deminutæ copiæ redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus, quem & quam ante diem in castra adduci velit, sagittariosque omnes quorum erat permagnus numerus in Gallia, conqueri & ad se mitti jubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur 9. Interim Theutomatus Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cujus

6 *Ingratus.* Désagréable.

8 *Re integrâ.* Avant le

7 *Plusque.* &c. On le voyoit d'autant plus pruden-

siège.

dent & plus prévoyant.

9 *Expletur.* Est réparé.

pater ab senatu nostro amicus erat appellatus , cum magno equitum suorum numero & quos ex Aquitania conduxerat , ad eum pervenit.

XXXII. Cæsar Avarici complures dies commoratus , summamque ibi copiam frumenti & reliqui com meatûs nactus , exercitum ex labore atque inopia refecit. Jam prope hieme confectâ , cum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur , & ad hostem proficisci constituisset , sive eum ex paludibus silvisque elicere , sive obfidione premere posset ; legati ad eum principes Aëduorum veniunt , oratum , ut maximè necessario tempore civitati subveniat : summò esse in periculo rem : quòd , cum singuli magistratus antiquius creari , atque regiam potestatem annum obtinere consueissent , duo magistratum gerant ; & se uterque eorum legibus creatum esse dicat : horum esse alterum Convictolitanem , florentem & illustrem adolescentem ; alterum Cotum , antiquissimâ familiâ natum , atque ipsum hominem summæ potentiæ & magnæ cognationis , cujus frater Vedeliacus proximo anno eundem magistratum gesserit : civitatem omnem esse in armis , divisum senatum , tum divisum populum in suas cujusque eorum clientelas : quòd si diutius alatur controversia , fore uti pars cum civitatis parte confligat : id ne accadat , positum in ejus diligentia atque auctoritate i.

XXX II. Cæsar , etsi a bello atque hoste discedere detrimentotum esse existimabat : tamen non ignorans , quanta ex dissensionibus incommoda oriri consueissent ; ne tanta & tam conjuncta populo rom. civitas , quam ipse semper aluisset omnibusque rebus ornasset , ad vim atque

Id ne, &c. Que sa diligence & son autorité pou- voient prévenir ce malheur.

ad arma descenderet; atque ea pars, quæ minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige accerferet, huic rei prævertendum existimavit: & quòd legibus Æduorum iis qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de jure aut legibus eorum diminuisse videretur, ipse in Æduos proficisci statuit; senatumque omnem & quos inter controversia esset, Decetiam ad se evocavit. Cùm prope omnis civitas eò convenisset, docereturque paucis clam vocatis, alio loco, alio tempore atque opportuerit, fratrem a fratre renunciatum; cum leges, duos ex una familia vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent: Cotum magistratum deponere coegit; Convictolitanem qui per sacerdotes, morè civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere jussit.

XXXIV. Hoc decreto interposito, cohortatus Æduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur, atque omnibus omissis rebus huic bello servirent, eaque quæ meruissent præmia ab se, devictâ Galliâ, expectarent; equitatumque omnem & peditum millia x sibi celeriter mitterent, quæ in præsidiis rei frumentariæ causâ disponderet: exercitum in duas partes divisit: iv legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit: vi ipse in Arvernòs, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit. Equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Quâ re cognitâ Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere cœpit.

XXXV. Cùm uterque utrique esset exercitus in conspectu, fereque e regione castris castra poneret, dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent: erat in ma-

gnis Cæsari difficultatibus res, ne majorem æstatis partem flumine impediretur, quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri soleat. Itaque ne id accideret, silvestri loco castris positus, e regione unius eorum pontium quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum ii legionibus in occulto restitit: reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut contueverat, misit; demptis quartis quibusque cohortibus uti numerus legionum constare videretur. His quàm longissimè possent progredi iussis, cum jam ex dici tempore conjecturam caperet in castra perventum; iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere cœpit. Celeriter effecto opere legionibusque transductis, & loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

XXXVI. Cæsar ex eo loco quintis castris 2 Gergoviam pervenit; equestrique prælio eo die levi factò, perspecto urbis situ, quæ posita in altissimo monte omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit: de obsessiōe non prius agendum constituit, quàm rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positus, mediocribus circum se intervallis, separatim singularum civitatum copias collocaverat; atque omnibus ejus jugi collibus occupatis qua despici poterat, horribilem speciem præbebat: principesque earum civitatum, quos sibi ad concilium capiendum delegerat, primâ luce ad se quotidie convenire jubebat: seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin,

2 Quintis castris. En cinq campements, en cinq jours.

equestri

equestri prælio, interjectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi 3, collis sub ipsis radicibus montis 4 egregiè munitus, atque ex omni parte circumcisus; (quem si tenerent nostri, & aquæ magnâ parte, & pabulatione liberâ, prohiberetur hostes videbantur;) sed is locus præsidio ab iis non nimis firmo tenebatur. Tum silentio noctis Cæsar ex castris egressus prius quam subsidium ex oppido venire posset, dejecto præsidio, potitus loco, duas ibi legiones collocavit, fossamque duplicem duodenum pedum a majoribus castris ad minora perduxit; ut tutò ab repentino hostium incurso, etiam singuli commeari possent.

XXXVII. Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis æduus, cui magistratum adjudicatum a Cæsare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecuniâ, cum quibusdam adolescentibus colloquitur; quorum erat princeps Litavicus atque ejus fratres, amplissimâ familiâ nati adolescentes. Cum iis præmium communicat 5, hortaturque eos, ut se liberos & imperio natos meminerint: unam esse Æduorum civitatem, quæ certissimam Galliæ victoriam disclineat: ejus auctoritate reliquas contineri; quâ transductâ, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Cæsaris beneficio affectum; sic tamen, ut justissimam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribere. Cur enim potius Ædui de suo jure & de legibus ad Cæsarem disceptatorem, quàm Romani ad Æduos, veniant? Celeriter adolescentibus, & oratione

3 E regione oppidi. A l'opposite de la place.

4 Sud ipsis, &c. Au pied de la montagne.

5 Cum iis, &c. Il partage avec eux l'argent qu'il avoit reçu.

magistratûs & præmio deductis, cùm se vel principes ejus consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quærebat; quòd civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit ut Litavicus, decem illis milibus quæ Cæsari ad bellum mitterentur, præficeretur atque ea ducenda curaret, fratresque ejus ad Cæsarem præcurrerent: reliqua, quâ ratione agi placeat, constituunt.

XXXV. Litavicus accepto exercitu, cùm millia passuum circiter xxx ab Gergovia abesset, convocatis subitò militibus; lacrimans, *Quò proficiscimur, inquit, milites? Omnis noster equitatus, nobilitas omnis interit; principes civitatis Eporedorix & Virдумarus, insimulati proditoris ab Romanis indictâ causâ interfecti sunt. Hæc ab iis cognoscite, qui ex ipsa cæde fugerunt: nam ego, fratribus atque omnibus propinquis meis interfectis, dolore prohibeor quæ gesta sunt pronunciare. Producentur ii, quos ille edocuerat quæ dici vellet; atque eadem, quæ Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt: multos equites Æduorum interfectos, quòd collocuti cum Arvernīs dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse, atque ex media cæde profugisse. Conclamant Ædui, & Litavicum obsecrant ut sibi consulat. Quasi verò, inquit ille, consilii sit res 6; ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere & cum Arvernīs nosmet conjungere. An dubitamus quin, nefario facinore admissō, Romani jam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid in nobis animi est, persequantur eorum mortem qui indignissimè interierunt; atque hos latrones in-*

6 Quasi verò, &c. Comme s'il y avoit, dit-il, à débiter.

terficiamus. Ostendit cives rom. qui ejus præfidii fiduciâ unâ erant. Continuo magnum numerum frumenti conmeatusque diripit; ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuncios totâ civitate Æduorum dimittit: eodem mendacio, de cæde equitum & principum permovet: hortatur ut, simili ratione atque ipse fecerit, suas injurias persequantur 7.

XXXIX. Eporedorix æduus, summo loco natus adolescens, & summæ domi potentiæ; & unâ Virдумarus, pari ætate & gratia sed genere dispari, quem Cæsar sibi ab Divitiaco transditum ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat; in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio; & in illa magistratum controversia, alter pro Convictolitane, alter pro Coto summis opibus pugnaverant. Ex iis Eporedorix, cognito Litavici consilio, mediâ fere nocte rem ad Cæsarem desert; orat, *ne patiatur civitatem, pravis adolescentium consiliis, ab amicitia populi rom. deficere: quod futurum provideat, si se tot hominum millia cum hostibus junxerint; quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento aestimare possit.*

XL. Magnâ affectus sollicitudine hoc nuncio Cæsar, quod semper Æduorum civitati præcipuè indulserat, nullâ interpositâ dubitatione, legiones expeditas iv equitatumque omnem ex castris educit: nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra; quod res in celeritate posita esse videbatur: C. Fabium legatum cum legionibus ii castris præsidio relinquit. Fratres Litavici, cum comprehendi jussisset, paulò ante re-

perit ad hostes profugisse. Adhortatus milites *ne necessario tempore itineris labore permoveantur* 8, cupidissimis omnibus progressus millia passuum xxv, agmen Æduorum conspicatus, immisso equitatu iter eorum moratur atque impedit; interdicitque omnibus ne quemquam interficiant. Eporedorigem & Virдумарum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari suosque appellare jubet. his cognitis, & Litavici fraude perspectâ, Ædúi manus tendere, deditionem significare, &, projectis armis, mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, quibus *nefas more Gallorum est, etiam in extrema fortuna, deserere patronos*, Gergoviam profugit.

XLl. Cæsar, nunciis ad civitatem Æduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos jure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere, equites, a Fabio missi, quanto res in periculo esset exponunt: summis copiis castra oppugnata demonstrant, cum crebrò integri defessis succederent, nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus, propter magnitudinem castrorum, perpetuo esset iisdem in vallo permanendum: multitudine sagittarum atque omnis generis telorum, multos vulneratos: ad hæc sustinenda, magno usui fuisse tormenta: Fabium, discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere ceteras; pluteosque vallo addere 9 & se in posterum diem similem ad casum parare. his rebus cognitis Cæsar, summo studio mi-

8 *Adhortatus milites, &c.*
Après avoir exhorté les soldats à ne se pas effrayer de la fatigue du chemin dans

une occasion si pressante.

9 *Pluteosque, &c.* Qu'il ajoutoit un parapet au rempart.

litum, ante ortum solis in castra pervenit.

XLII. Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Ædui, primis nunciis a Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia & temeritas; quæ maximè illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeat pro re comperta. Bona civium rom. diripiunt, cædes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam Convictolitanis, plebèmq; ad furorem impellit; ut, facinore admisso, ad sanitatem reverti i pudeat. M. Aristium tribunum mil. iter ad legionem facientem, fide datâ, ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos qui negotiandi causâ ibi constiterant. Hos continuò in itinere adorti, omnibus impediementis exuunt: repugnantes, diem noctemque obsident: multis utrimque interfectis, majorem multitudinem ad arma concitant.

XLIII. Interim nuncio allato, omnes eorum milites in potestate Cæsaris teneri, concurrunt ad Aristium: nihil publico factum consilio demonstrant: quæstionem de bonis direptis decernunt 2: Litavici fratrumque bona publicant: legatos ad Cæsarem, suû purgandi gratiâ, mittunt. Hæc faciunt, recuperandorum suorum causâ 3: sed contaminati facinore, & capti compendio 4 ex direptis bonis, quòd ea res ad multos pertinebat, & timore pœnæ exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quæ tamen Cæsar intelligebat, tamen quàm mitissimè

1 *Ad sanitatem reverti.*
Rentrer dans son devoir.

2 *Quæstionem*, &c. Ils
ordonnent l'information au
sujet des biens pillés.

3 *Recuperandorum*, &c.
Pour retirer leurs troupes
qui étoient à son service.

4 *Compendio.* Gain, profit.

potest legatos appellat : *nihil se , propter inscientiam levitatemque vulgi , gravius de civitate judicare ; neque de sua in Æduos benevolentia diminueret*. Ipse majorem Galliæ motum expectans , ne ab omnibus civitatibus circumfisteretur , consilia inibat , quemadmodum a Gergovia discederet , ac rursus omnem exercitum contraheret , ne profectio nata a timore defectionis , similis fugæ videretur.

↳ LIV. Hæc cogitanti , accidere visa est facultas bene rei gerendæ : nam cum minora in castra , operis perspiciendi causâ venisset ; animadvertit collem , qui ab hostibus tenebatur , nudatum hominibus qui , superioribus diebus , vix præ multitudine cerni poterat. Admiratus , quærit ex perfugis causam , quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes quod jam ipse Cæsar per exploratores cognoverat , dorsum esse ejus jugi prope æquum , sed hæc s̄ silvestre & angustum quâ esset aditus ad alteram partem oppidi : vehementer huic illos loco timere : nec jam aliter sentire , uno colle ab Romanis occupato , si alterum amisissent , quin pene circumvallati atque omni exitu & pabulatione interclusi viderentur : ad hunc muniendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

XLV. Hæc re cognitâ , Cæsar mittit complures equitum turmas eò de media nocte : iis imperat , ut paulò tumultuosius omnibus in locis pervagentur. Primâ luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci , deque iis stramenta detrahi , milionesque cum cassidibus , equitum specie ac simulatione , collibus circumvehi jubet : his paucos addit equi-

5 Hæc { parte. }

6 Collibus circumvehi. des collines.

Qu'on leur fasse faire le tour

tes, qui latius ostentationis causâ vagarentur : longo circuitu easdem omnes jubet petere regiones. Hæc procul ex oppido videbantur : ut erat a Gergovia despectus in castra ; neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem jugo mittit, & paulum progressam inferiore loco constituit silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illæ munitionum copię transducuntur. Vacua castra hostium Cæsar conspicatus testis insignibus suorum 7 occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit 8, legatisque quos singulis legionibus præfecerat, quid fieri veller, ostendit : in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi, aut spe prædæ longiùs progrediantur : quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit : hoc unâ celeritate posse vitari : occasionis esse rem, non prælii. His rebus expositis, signum dat, & ab dextra parte alio adscensu eodem tempore Æduos mittit.

XLVI. Oppidi murus ab planitie atque initio adscensus, rectâ regione, si nullus anfractus intercederet, MCC passus aberat, quidquid huic circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. A medio fere colle in longitudine, ut natura montis ferebat, ex grandibus faxis vi pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, prædlexerant Galli ; atque, inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, signo dato, celeriter ad munitionem perveniunt : eamque transgressi, trinis castris potiuntur 9 : ac tanta fuit

7 Testis, &c. Ayant fait couvrir les drapeaux de ses
ens.

8 Transducit. Il fait dé-
filer.

9 T. n. castris potiuntur

in capiendis castris celeritas, ut Theutomatus rex Nitiobrigum subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus prædantium militum eriperet.

XLVII. Consecutus id quod animo proposuerat Cæsar, receptui cani iussit, legionisque decimæ, quacum erat concionatus, signa consistere: at reliquarum milites legionum, non exaudito tubæ sono, quod satis magna vallis intercedebat; tamen a tribunis militum legatisque, ut erat a Cæsare præceptum, retinebantur. Sed elati spe celeris victoriæ & hostium fugâ, superiorumque temporum secundis præliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent: neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquârunt. Tum verò ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, cum hostes intra portas esse existimarent, sese ex oppido ejecerunt. Matres familias de muro vestem argentamque jactabant; & pectore nudo prominentes, passis manibus obtestabuntur Romanos, ut sibi parcerent; neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent: nonnullæ de muris per manus demissæ, sese militibus transdebant. L. Fabius centurio legionis VIIII, quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se avaricentibus præmiis, neque commissurum, ut prius quisquam murum adscenderet, tres suos nactus manipulares atque ab iis sublevatus, murum adscendit: eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

Ils se rendent maîtres de trois quartiers du camp ennemi. 1 Neque commissurum. Et qu'il ne soit surpris pas.

XLVIII. Interim ii qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causâ convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nunciis incitati, oppidum ab Romanis teneri, præmissis equitibus, magno concursu eò contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat: quorum cum magna multitudo convenisset, matresfamilias, quæ paulò ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari; & , more gallico, passum capillum ostentare liberosque in conspectu proferre cœperunt. Erat Romanis, nec loco, nec numero æqua contentio: simul & cursu & spatio pugnae defatigati, non facilè recentes atque integros sustinebant.

XLIX. Cæsar, cum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret; præmetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris præsidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret, & sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret: ut, si nostros depulso loco vidisset, quò minùs liberè hostes insequerentur, terreret. Ipse paulum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae expectabat.

L. Cum acerrimè cominus pugnaretur; hostes loco & numero, nostri virtute confiderent: subito sunt Ædui visi, ab latere nostris aperto 2, quos Cæsar ab dextra parte alio adscensu, manûs distinendæ causâ 3, miserat. Ii similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt: ac, tametsi dextris humeris exertis 4 animadvertente-

2 *Ab latere, &c.* Qui
préc: noient le flanc à ceux
de nos soldats.

3 *Manûs, &c.* Pour ar-

rêter l'ennemi, l'arrêter.

4 *Dextris humeris exertis.*
Le bras droit nu.

bantur, quod insigne pacatis esse consueverat; tamen id ipsum suū fallendi causā milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio quique unā murum adscenderant, circumventi atque interfecti, de muro præcipitabantur. M. Petreius ejusdem legionis centurio, cum portas excindere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans, multis jam vulneribus acceptis, manipulatibus suis qui illum secuti erant, *Quoniam, inquit, me unā vobiscum servare non possum, vestræ quidem certè salutis prospiciam, quos, cupiditate gloriæ adductus, in periculum deduxi. Vos, datā facultate, vobis consulite*: simul irrupit in medios hostes; duobusque interfectis, reliquos a porta paulum submovit. Conantibus auxiliari suis, *Frustra, inquit, meæ vitæ subvenire conamini, quem jam sanguis viresque deficiunt. Proinde hinc abite, dum est facultas: vosque ad legionem recipite*. Ita pugnaus post paulum concidit ac suis salutis fuit.

LI. Nostri, cum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis, dejecti sunt loco: sed intolerantiùs 5 Gallos insequentes legio x tardavit; quæ pro subsidio paulò æquiore loco constitit. Hanc rursus XIII legionis cohortes exceperunt; quæ ex castris minoribus eductæ, cum T. Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis constituerunt 6. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die, milites sunt paulò minus vcc desiderati.

LII. Postero die Cæsar, concione advocatâ, temeritatem cupiditatemque militum reprehendit;

5 Intolerantiùs. Avec acharnement.

6 Infestis, &c. Ils firent face à l'ennemi.

quod sibi ipsi judicavissent, quò procedendum aut quid agendum videretur; neque, signo recipiendi dato, constitissent, neque a tribunis militum legatisque retineri potuissent: exposito, quid iniquitas loci posset; quid ipse ad Avaricum sensisset, cum, sine duce & sine equatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam 7 dimisisset, ne parvum modò à detrimentum in contentione propter iniquitatem loci acciperet: quantopere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset; tantopere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se, quàm imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent 8: non minùs se in milite modestiam & continentiam, quàm virtutem atque animi magnitudinem desiderare.

LIII. Hac habitâ concione, & ad extremum confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permoverentur; neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent; eadem de profectioe cogitans quæ ante senserat, legiones ex castris educit, aciemque idoneo loco constituit. Cum Vercingetorix nihilò magis in æquum locum descenderet, levi facto equestri prælio, atque eo secundo in castra exercitum reduxit. Cum hoc idem postero die fecisset; satis, ad gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos, factum existimans, in Eduos castra movit. Ne tum quidem insegutis hostibus, III die ad flumen Elaver pontem refecit, atque exercitum transduxit.

LI. Ibi a Viridumaro atque Eporedorige ædvis

7 Exploratum victoriam.
Une victoire certaine.

8 Quod plus se, &c. De
s'imaginer pouvoir mieux

juger que lui, de ce qui peut
décider la victoire & les
événements,

appellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Æduos profectum : opus esse & ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. Et si multis jam rebus perfidiam Æduorum Cæsar perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat ; tamen retinendos eos non censuit ne, aut inferre injuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his, breviter sua in Æduos merita exposuit : quos & quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio ; obsidibus summa cum contumelia extortis ; quam in fortunam quamque in amplitudinem deluxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem & gratiam antecessisset viderentur. His datis mandatis, eos ab se dimisit.

LV. Noviodunum erat oppidum Æduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Cæsar omnes obsides Galliæ, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat : huc magnum numerum equorum hujus belli causâ in Italia atque Hispania coemptorum, miserat. Eò cum Eporedorix Virдумarusque venissent, & de statu civitatis cognovissent ; Litavicum Bibracte ab Ædais receptum, quod est oppidum apud eos maximæ auctoritatis ; Convictolitanem magistratum, magnamque partem senatus ad eum convenisse ; legatos ad Vercingetorigem de pace & amicitia concilianda publicè missos, non prætermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni custodibus quique eò negotiandi aut itineris causâ

9 Et de statu, &c. Et ayant appris quel étoit l'état des affaires de la Nation.

convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod ab se teneri non posse judicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti, quod subito potuerunt, navibus avexerunt; reliquum flumine atque incendio corruerunt: ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, præsidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere, equitatumque omnibus locis, injiciendi timoris causâ, ostentare cœperunt; si aut re frumentariâ Romanos excludere, aut adductos inopiâ ex Provincia expellere possent: quam ad spem multum eos adjuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado transiri non posse videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis, Cæsar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut prius quàm essent majores eò copiarum coactæ, dimicaret. Nam ut, commutato consilio, iter in Provinciam converteret, id ne tum quidem necessariò faciendum existimabat; cum infamia atque indignitas rei, & oppositus mons Cebenna viarumque difficultas impediabat; tum maximè, quod adjungi Labieno atque iis legionibus quas unâ miserat, vehementer cupiebat. Itaque, admodum magnis diurnis atque nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim pervenit: vadoque per equites invento pro rei necessitate opportuno, ut brachia modò atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adpectu perturbatis, incolumem exercitum transduxit: frumentumque

1 Disposito, &c. Ayant du courant, pour rompre le placé la cavalerie au-dessus cours de la rivière.

in agris, & copiam pecoris nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senones facere instituit.

LVII. Dum hæc apud Cæsarem geruntur, Labienus eo supplemento quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici ut esset impedimentis præsidio, cum IV legionibus Lutetiam proficiscitur (id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanæ :) cujus adventu ab hostibus cognito, magnæ ex finitimis civitatibus copię convenerunt. Summa imperii transditur Camulogeno aulercœ ; qui prope confectus ætate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is, cum animadvertisset perpetuam esse paludem quæ influeret in Sequanam ², atque illum omnem locum magnopere impediret, hîc consedit ; nostrosque transitu prohibere instituit.

LVIII. Labienus primò vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere, atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e castris III vigiliâ egressus, eodem quo venerat itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum in insula Sequanæ positum, ut paulò ante, Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter L, celeriterque conjunctis, atque eò militibus impositis, & rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido poritur : refectoque ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit, & secundo flumine ³ ad Lutetiam iter facere cœpit. Hostes, re cognitâ ab iis qui a Meloduno profugerant, Lutetiam

² Perpetuam, &c. Que la ville étoit toute environnée d'un marais qui aboutissoit à la Seine. Ce marais étoit

formé par la rivière de Bièvre.

³ Secundo flumine. En suivant le cours de la rivière,

incendi pontesque ejus oppidi rescindi jubent; ipsi, profecti palude, in ripis Sequanæ e regione Luticiæ, contra Labieni castra confidunt.

LII. Jam Cæsar a Gergovia discessisse audiebatur: jam de Æduorum defectione, & secundo Galliæ motu, rumores afferebantur; Gallicque in colloquiis, interclusum itinere & Ligere Cæsarem, inopiâ frumenti coactum, in Provinciam 4 contendisse confirmabant. Bellovaci autem, defectione Æduorum cognitâ, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque apertè bellum parare cœperunt. Tum Labienus, tantâ rerum commutatione, longè aliud sibi capiendum consilium atque antea senserat, intelligebat: neque jam, ut aliquid acquireret, prælioque hostes lacefferet; sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quæ civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant: alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat; tum legiones a præsidio atque impedimentis interclusas maximum flumen destinebat. Tantis subitò difficultatibus objectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

LX. Itaque sub vespere concilio convocato, cohortatus, ut ea, quæ imperâisset, diligenter industrièque administrarent; naves, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus romi. attribuit; & primâ confectâ vigiliâ, iv millia passuum secundo flumine progredi silentio ibique se expectari, jubet: v cohortes, quas minimè firmis ad dimicandum esse existimabat, castris præsidio relinquit: v ejusdem legionis reliquas, de media nocte, cum omnibus impedimentis adverso flumine 5 magno tumultu proficisci im-

4 *Provincia romanam.* montant la rivièr.
5 *Adverso flumine.* En re-

perat. Conquirir etiam lintres 6, has magno sonitu remorum incitatas, in eandem partem mittit. Ipse post paulò, silentio egressus cum III legionibus, eum locum petit, quò naves appellijusserat.

LXI. Eò cum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quòd magna subitò erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur: exercitus 7 equitatusque, equitibus rom. administrantibus, quos ei negotio præfecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus nunciatur, in castris Romanorum præter consuetudinem tumultuari 8, & magnum ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri, & paulò infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quòd existimabant tribus locis transire legiones, atque omnes perturbatos defectione Æduorum fugam parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt: nam & præsidio e regione castrorum relicto, & parvâ manu Metiosedum versùs missâ, quæ tantùm progredederetur, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

LXII. Primâ luce, & nostri omnes erant transportati, & hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, ut suæ pristinae virtutis, & tot secundissimorum præliorum memoriam tenerent; atque ipsum Cæsarem, cujus ductu sæpe numero hostes superassent, adesse præsentem existimerent; dat signum prælii. Primo concursu, ab dextro cornu ubi VII legio constiterat, hostes pelluntur atque in fugam conjiciuntur: ab sinis-

6 Lintres. Les petites
baques

7 Exercitus. L'infanterie.

8 Tumultuari. On faisoit
beaucoup de bruit.

tro, quem locum XII legio tenebat, cum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrimè reliqui resistebant, nec dabat suspensionem fugæ quiscquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriæ, cum VII legionis tribunis esset nunciatum quæ in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quiscquam loco cessit; sed circumventi omnes interfectique sunt: eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui præsidio contra castra Labieni erant relictii, cum prælium commissum audissent, subsidio suis ierunt; collemque ceperunt; neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non silvæ montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum, ubi impedimenta totius exercitus relictæ erant; inde, cum omnibus copiis, ad Cæsarem pervenit.

LXIII. Defectione Æduorum cognitâ, bellum augetur; legationes in omnes partes circummittuntur; quantum gratiâ, auctoritate, pecuniâ valent, ad sollicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Cæsar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Ædui, ut ad se veniat, rationesque belli gerendi communicet. Re impetratâ, contendunt ut ipsis summa imperii transdatur: & re in controversiam deductâ, totius Galliæ concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes; multitudinis suffragiis res permittitur; ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Rhemi, Lingones, Treveri abfuerunt; illi, quod ami-

citiani Romanorum sequebantur; Treviri, quod aberint longius, & ab Germanis premebantur: quæ fuit causa, quare tota abessent bello & neutris auxilia mitterent. Magno dolore Ædui ferunt, se dejectos principatu; queruntur fortunæ commutationem; & Cæsaris indulgentiam in se requirunt; neque tamen, suspensio bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summæ spei adolescentes, Eporedorix & Viridumarus, Vercingetorigi parent.

L. IV. Ille imperat reliquis civitatibus obseques. Denique ei rei constituit diem; huc omnes equites, xv millia numero, celeriter convenire jubet. Peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum dicit; neque fortunam tentaturum, neque acie dimicaturum: sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: æquo modo sua ipsi frumenta corrumpant, ædificiaque incendant; quâ rei familiaris jacturâ, perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Æduis Seguntianisque, qui sunt finitimi Provinciæ 9, x millia peditum imperat; huc addit equites decem: his præficit fratrem Eporedorigis, bellumque inferre Allobrogibus jubet. Altera ex parte, Gabalos proximosque pagos Arvernorum, in Helvios, item Ruthenos Cadurcosque, ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos, mittit. Nihilo minùs clandestinis nunciis legationibusque Allobroges sollicitat, quorum mentes nondum a superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciæ pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus provisæ erant præ-

fidia cohortium duarum & viginti, quæ ex ipsa coacta provincia, ab L. Cæsare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii suâ sponte cum finitimis prælio congressi, pelluntur; & C. Valerio Donotauro Caburi filio principe civitatis compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis præfidiis, magna cum cura & diligentia suos fines tuentur. Cæsar, quod hostes equitatu superiores esse intelligebat, & interclusis omnibus itineribus, nullâ re ex Provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat; equitesque ab his accersit, & levis armaturæ pedites, qui inter eos præliari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis mil. reliquisque, sed & equitibus rom. atque evocatis equos sumit, Germanisque distribuit.

LXVI. Interea dum hæc geruntur, hostium copiarum ex Arvernīs equitesque, qui toti Galliæ erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, cum Cæsar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quò facilius subsidium Provinciæ ferri posset, circiter millia passuum x ab Romanis, trinis castris Vercingetorix confedit, convocatisque ad concilium præfectis equitum, *venisse tempus victoriæ demonstrat: fugere in Provinciam Romanos Galliâque excedere: id sibi ad præsentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium, parum profici: majoribus enim coactis copiis reversuros, neque fidem bellandi facturos: proinde, agmine impeditos adoriantur: si pedites suis auxilium ferant atque in*

Ad reliqui, &c. Que serviroit peu pour la suite.
ce calme & ce repos leur

eo morentur, iter confici non posse : *sin*, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis suæ salutis consulant, & usu rerum necessariarum & dignitate poliatum iri 2. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modò extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare : id quò majore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, & terrori hostibus futurum. Conclamant equites, *sanctissimo jurejurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per hostium agmen perequitarit* 3.

LXVII. Probatâ re atque omnibus ad iusjurandum adactis, postero die, in tres partes distributo equitatu, duæ se acies a duobus lateribus ostendunt : una a primo agmine iter impedire cœpit. Quâ re nunciatâ, Cæsar suum quoque equitatum tripartitò divisum ire contra hostem jubet. Pugnatur unâ omnibus in partibus. Consistit agmen 4 : impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare aut graviùs premi videbantur, eò signa inferri Cæsar, aciemque converti jubebat : quæ res & hostes ad insequendum tardabat, & nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum jugum nacti 5, hostes loco depellunt : fugientes usque flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis confederat, persequuntur, compluresque interficiunt. Quâ re animadversâ, reliqui, ne circumvenirentur veriti, se fugæ mandant. Omnibus locis fit cædes. Tres nobilissimi Ædui capti, ad Cæsarem perducuntur ; Cotus præfectus equitum, qui con-

2 Et dignitate, &c. Ils se perdroyent d'honneur.

3 Qui non bis, &c. Qu'il n'ait passé deux fois au tra-

vers de l'armée ennemie.

4 Agmen, L'infanterie.

5 Summum, &c. Ayant gagné le haut de la colline.

troverſam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; & Cavarillus qui, poſt defectionem Litavici, pedestribus copiis præfuerat; & Eporedorix, quo duce ante adventum Cæſaris Ædui cum Sequanis bello contenderant.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias ſuas, ut pro caſtris collocaverat, reduxit; protinuſque Aleſiam, quod eſt oppidum Mandubiorum, iter facere cæpit; celeriterque impedimenta ex caſtris educi & ſe ſubſequi juſſit. Cæſar, impedimentis in proximum collem deductis, duabuſque legionibus præſidio relictis, ſequutus quantum diei tempus eſt paſſum, circiter III millibus hoſtium ex noviffimo agmine interfectis, altero die ad Aleſiam caſtra fecit. Perſpecto urbis ſitu perterritiſque hoſtibus, quòd equitatu, quâ maximè parte exercitûs confidebant, erant pulſi, adhortatus ad laborem milites, Aleſiam circumvallare inſtituit.

LXIX. Ipſum erat oppidum in colle ſummo, admodum edito loco; ut, niſi obſidione, expugnari non poſſe videretur: cujus collis radices, duo duabus ex partibus flumina ſubluebant 6. Ante oppidum planities circiter millia paſſuum III in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interjecto ſpatio, pari altitudinis faſtigio oppidum cingebant. Sub muro, quæ pars collis ad orientem ſolem ſpectabat, hunc omnem locum copiæ Gallorum compleverunt; foſſamque, & maceriam 7 ſex in altitudinem pedum præduxerant. Ejus mutationis, quæ ab Romanis inſtituebatur, circuitus XI millia paſſuum tenebat. Caſtra oppor-

6 Cujus collis, &c. Au tre.

pied de ce coteau, couloient deux rivières, l'une d'un côté, l'autre de l'au-

7 Maceriam. Un mur de pierres ſèches.

runis locis erant posita; ibique castella **XXIII** facta; in quibus castellis interdum stationes disponebantur, ne qua subito irruptio fieret: hæc eadem noctu, excubitoribus ac firmis prædiis tenebantur.

LXV. Opere instituto, fit equestre prælium in ea planitie, quam intermissam collibus **III** millium passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summâ vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris, Cæsar Germanos submittit; legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Præsidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes in fugam coniecti, se ipsi multitudine impediunt; atque angustioribus portis (relictis) coarctantur. Germanis acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna cædes: nonnulli, relictis equis, fossam transire & mæcæriam transcendere conantur. Paulùm legiones Cæsar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minùs, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur; venire ad se confestim existimantes, ad arma conclamant: nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix jubet portas claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit omnem a se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut suam quisque eorum civitatem adeat; omnesque, qui per ætatem arma ferre possint, ad bellum cogant: sua in illos merita proponit; obtestaturque ut sua salutis rationem habeant, neu se, de communi libertate optimè meritum, in cruciatum hostibus dedant: qui si indiligentiores fuerint, millia hominum **LXX**

delecta secum interitura demonstrat : ratione initâ , frumentum se exiguè dierum xxx habere , sed paulò etiam longiùs tolerare posse parcendo 8 . His datis mandatis , quâ erat nostrum opus intermissum , secundâ vigiliâ silentio equitatum dimittit : frumentum omne ad se ferri jubet : capitis pœnam iis , qui non paruerint , constituit : pecus , cujus magna erat ab Mandubiis compulsâ copia , viritim distribuit : frumentum parcè & paulatim metiri instituit : copias omnes , quas pro oppido collocaverat , in oppidum recipit . His rationibus auxilia Galliæ expectare , & bellum administrare parat .

LXXII. Quibus rebus cognitis ex perfugis & captivis , Cæsar hæc genera munitionis instituit . *Fossam pedum xx directis lateribus duxit ; ut ejus solum tantumdem pateret , quantum summa labra distabant 9 : reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedibus cd reduxit : id hoc consilio (quoniam tantum esset necessario spatium complexus , nec facilè totum opus coronâ militum cingeretur ;) ne de improvviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret , aut interdiu tela in nostros operi destinatos conjicere possent . Hoc intermisso spatio , duas fossas xv pedes latas , eâdem altitudine perduxit : quarum anteriorem , campestribus ac demissis locis , aquâ ex flumine derivatâ , complevit : post eas aggerem , & vallum xii pedum exstruxit : huc lorica pinnaeque adjecit 1 , grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris 2 , qui adscensum hostium*

8 *Parcendo.* En ménageant ces vivres.

9 *Fossam , &c.* Il fit creuser perpendiculairement un fossé de vingt pieds , dont le bas étoit aussi large que le haut.

1 *Hujc lorica , &c.* Il y ajouta un parapet à creneaux.

2 *Grandibus , &c.* Garnis de gros troncs d'arbres fourchus , à la jonction du parapet & du rempart.

tardarent : & turres toto opere circumdedit , quæ pedes LXXX inter se distarent.

LXXIII. Erat uno tempore & materiari 3 , & frumentari , & tantas munitiones fieri necesse , diminutis nostris copiis , quæ longius ab castris progrediebantur : & nonnumquam opera nostra Galli tentare , atque eruptionem ex oppido pluribus portis facere summâ vi conabantur ; quare ad hæc rursus opera adidendum Cæsar putavit , quò minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscissis , atque horum dolabratis atque præacutis cacuminibus , perpetuæ fossæ quinos pedes alta , ducebantur. Huc illi stipites demissi & ab infimo revincti , ne revelli possent , ab ramis eminebant. Quini erant ordines conjuncti inter se atque implicati ; quò qui intraverant , se ipsi acutissimis vallibus induebant 4 : hos cippos appellabant. Ante hos , obliquis ordinibus in quincuncem dispositis , scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur , paulatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites , feminis crassitudine 5 , ab summo præacuti & præusti , demittebantur ; ita ut non amplius iv digitis ex terra emerent : simul , confirmandi & stabiliendi causâ , singuli ab infimo solo pedes terrâ exculcabantur : reliqua pars scrobis , ad occultandas insidias , viminibus ac virgultis integebatur. Hujus generis octoni ordines ducti , ternos inter se pedes distabant : id ex similitudine floris liliū appellabant. Ante hæc , talæ pedem longæ , ferreis hamis infixis , totæ in terram infodiebatur ; mediocribusque inter

3 Materiari. Aller chercher du bois. cher pointues.

4 Se ipsi , &c. Ils s'embarraisoient dans ces branches ronds , gros comme la cuisse.

missis spatiis, omnibus locis differebantur, quos stimulos nominabant.

LXXIV. His rebus perfectis, regiones secutus quàm potuit æquissimas, pro loci naturâ, XIV millia passuum complexus, pares ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit; ut ne magnâ quidem multitudine, si ita accidat, ejus discessu, munitionum præsidia circumfundi possent; ne cum periculo ex castris egredi cogerentur, dierum xxx pabulum frumentumque habere omnes convectum jubet.

LXV. Dum hæc ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes qui arma ferre possent, (ut censuit Vercingetorix,) convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum; ne, tantâ multitudine confusâ, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Æduis atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, millia xxxv; parem numerum Arvernīs, adjunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consueverunt; Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Xantonibus, Ruthenis, Carnutibus, XII millia; Bellovacis, x; totidem Lemovicibus: octona Pictonibus, & Turonis, & Parisiis, & Helviis. Sueffionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nervii, Morinis, Nitriobrigibus, quina millia; Aulercis Cenomanis, totidem; Atrebatibus IV millia; Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburo-nibus, terna; Rauracis & Boiis, xxx; universis civitatibus, quæ Oceanum attingunt, quæque eorum consuetudine Armoricæ appellantur, (quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Caletes, Osismii, Lemovices, Veneti, Unelli.)

Sena. Ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt; quòd se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen a Comio, pro ejus hospitio ii millia miserunt.

LXXVI. Hujus operâ Comii, ita ut antea demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Cæsar: pro quibus meritis 6 civitatem ejus immunem esse jusserat; jura legesque reddiderat; atque ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen universæ Galliæ consensus fuit libertatis vindicandæ, & pristinæ belli laudis recuperandæ, ut neque beneficiis neque amicitie memoriâ moverentur; omnesque & animo & opibus in id bellum incumbere, coactis equitum viii millibus, & peditum circiter cexl. Hæc in Æduorum finibus recenscebantur 7, numerusque inibatur: præfecti constituiebantur: Comio atrebat, Viridumaro & Eporedorigi æduis, Vergasillauno arverno, consobрино Vercingetorigis, summa imperii transdatur. Iis delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres & fiduciæ pleni ad Alesiam profisciscuntur; nec erat omnium quisquam, qui adspectum modo tantæ multitudinis sustineri posse arbitraretur; præsertim ancipiti prælio 8, cum ex oppido eruptione pugnaretur, & foris tantæ copiæ equitatus peditatusque cernerentur.

LXXVII. At ii qui Alesia obsidebantur, præteritâ die, qua suorum auxilia expectaverant, consumpto omni frumento, inscii, quid in Æduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum

6 *Mercis. Services.*

8 *Ancipiti prælio. Ayant*

7 *Recenscebantur. On en à faire tête des deux côtés. J'allois la revue.*

fuarum consultabant: ac, variis dictis senten-
 tiis, quarum pars, deditiōem; pars, dum vires
 suppeterent, eruptionem censebant; non præ-
 tereunda videtur oratio Critognati, propter ejus
 singularem ac nefariam crudelitatem. Hic summo
 in Arvernīs natus loco & magnæ habitus aucto-
 ritatis, *Nihil*, inquit, *de eorum sententia dictu-*
rus sum, qui turpissimam servitutem deditiōis no-
mine appellant; neque hos habendos civium lo-
co, neque ad conciliū adhibendos censeo. Cum
is mihi res sit, qui eruptionem probant: quo-
rum in concilio, omnium vestrū consensu, pris-
tina residere virtutis memoria videtur. Animi est
ista mollietis, non virtus, inopiam paulisper
ferre non posse. Qui se ultro morti offerant,
facilius reperiuntur, quàm in dolorem paſſen-
ter ferant. Atque ego hanc sententiam proba-
rem, (nam apud me multum dignitas 9 po-
test;) si nullam, præterquam vitæ nostræ, jac-
turam fieri viderem: sed, in consilio capiēdo,
omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum
auxiliū concitavimus. Quid, hominum milli-
būs LXXX uno loco interfecistis, propinquis con-
sanguineisque nostris animi fore exstimatis, si
pene in ipsis cadaveribus prælio decertare cogen-
tar? Nolite hos vestro auxilio spoliare, qui
vestræ salutis causâ suum periculum neglexerint;
nec stultitiâ ac temeritate vestra, aut imbecil-
litate animi, omnem Galliam prosternere ac per-
petuæ servituti addicere. An, quod ad diem non
venerunt, de eorum fide constans, aque dubitatis?
Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus mu-
nitionibus animine causâ quotidie exerceri pu-
tatis? Si illorum nunciis confirmari non potes-
tis, omni aditu præcepto, iis utimini testibus,

appropinquare eorum adventum; cujus rei timore exterriti, diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri majores, nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque, fecerunt: qui in oppida compulsi ac simili inopiâ subacti, eorum corporibus, qui ætate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt; neque se hostibus transdiderunt: cujus rei exemplum si non haberemus, tamen libertatis causâ institui & posteris prodi, pulcherrimum judicarem. Nam quid huic simile bello fuit? Depopulatâ Galliâ, magnâque illatâ calamitate, Cimbri finibus nostris aliquando excesserunt atque alias terras petierunt; jura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt: Romani vero quid petunt aliud aut quid volunt, nisi invidiâ adducti, quos famâ nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque consistere atque his æternam injungere servitutem? neque enim unquam aliâ conditione bella gesserunt. Quod si ea, quæ in longinquis nationibus geruntur, ignoratis; respicite finitimam Galliam, quæ in provinciam redacta, jure & legibus commutatis, securibus subiecta 1, perpetua premitur servitute

LXXVIII. Sententiis dictis, constituunt ut, qui valetudine aut ætate inutiles sunt bello, oppido excedant, atque omnia prius experiantur quàm ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quàm deditiois aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus

1 *Securibus subiecta.* Asservie aux haches, c. à d. aux Magistrats romains. Les haches & les faisceaux

étoient la marque de l'autorité chez les romains, on en portoit douze devant les consuls.

exire coguntur. Ii, cum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se in servitutem receptos cibo juverent. Hos Cæsar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

LXIX. Interea Comius reliquique duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt; & , colle exteriori² occupato, non longius a passibus a nostris munitionibus confidunt. Postero die, equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem tria millia passuum patere demonstravimus, complent; pedestresque copias, paulum ab eo loco, abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesiâ despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad lætitiâ excitantur. Itaque, productis copiis, ante oppidum confidunt; & proximam fossam cratibus integunt atque aggere explent; seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

LXXX. Cæsar omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat³, suum quisque locum teneat & noverit; equitatum ex castris educi, & prælium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quæ summum undique jugum tenebant, despectus: atque omnium militum intenti animi pugnae eventum expectabant. Galli inter equites, raros sagittarios expeditosque levis armaturæ interjecerant; qui suis cedentibus auxilio succurrerent, & nostrorum equitum impetum sustinerent. Ab his complures de improvviso vulnerati, prælio excedebant. Cum suos pugnâ superiores esse Galli

² Exteriori. Hors de la ville.

³ Ut, si usus veniat. Afin qu'on be. oït.

confiderent, & nostros premi multitudine viderent; ex omnibus partibus, & ii qui munitionibus continebantur, & ii qui ad auxilium conuenerant, clamore & ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque rectè aut turpiter factum celari poterat; utrosque & laudis cupiditas & timor ignominie ad virtutem excitabat. Cum a meridie prope ad solis occasum dubiâ victoriâ ⁴ pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt, eosque propulerunt: quibus in fugam coniectis, sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque ad castra insecti, sui colligendi facultatem non dederunt, at ii, qui ab Alesia processerant, mœssi, prope victoriâ desperatâ, se in oppidum receperunt.

LXXXI. Uno die intermisso, Galli, atque hoc spatio, magno cratium ⁵, scalarum, harpagonum numero effecto, mediâ nocte silentio ex castris egressi, ad campestres munitiones accedunt. Subito clamore sublato, quâ significatione, qui in oppido obsidebantur de suo adventu cognoscere possent; crates projicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare, reliquaque quæ ad oppugnationem pertinent administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tubâ signum suis Vercingetorix, atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suis cuique locus erat definitus, ad munitiones accedunt; fundis, librilibus sudibusque quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Prospectu tenebris adempto, multa utrimque vulnera accipiuntur, complura tormentis tela conjiciuntur. At M. Antonius & C.

⁴ *Dubiâ victoriâ.* Avec avantage de part ni d'autre.
⁵ *Cratium.* Des claies.

Trebonius legati, quibus eæ partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte premi nostros intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longiùs ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: posteaquam propiùs successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobea delapsi transfodiebatur 6, aut ex vallo & turribus tranjecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulncribus acceptis, nullâ munitione perruptâ, cùm lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores 7, dum ea quæ a Vercingetorige ad eruptionem præparata erant proferunt, priores fossas explent; diutiùs in iis rebus administrandis morati, priùs suos discessisse cognoverunt, quàm munitionibus appropinquarent. Ita, re infectâ, in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant consulunt: locorum peritos adhibent; ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a septentrionibus collis; quem quia, propter magnitudinem circuitûs, opere circumplecti 8 non potuerant nostri, necessariò pene, iniquo loco & leniter declivi castra fecerant. Hæc C. Antistius Reginus & C. Caninius Rebilus, legati, cum ii legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LV millia ex omni numero deligunt earum civitatum, quæ maximam virtutis opinionem habebant: quid, quoque

6 Aut se ipsi, &c. Ou ils s'enfermoient eux-mêmes dans les chausses-trapes, ou tombant dans les fosses ils se perçoient.

7 Interiores. Ceux qui étoient dans la ville.

8 Opere circumplecti. Renfermer dans les lignes.

facto agi placeat, occultè inter se constituunt : adeundi tempus definiunt, cum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum arvernum, unum ex iv ducibus, propinquum Vercingetorigis, præficiunt. Ille ex castris primâ vigiliâ egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit; militesque ex nocturno labore sese reficere jussit. Cum jam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quæ supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere, & reliquæ copiæ sese pro castris ostendere cœperunt.

LXXXIV. Vercingetorix ex arce Alesia suos conspiciat, ex oppido egreditur; ac crates, longurios, musculos 9, falces, reliquaque quæ eruptionis causâ paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis, atque omnia tentantur : quæ minimè pars firma visa est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinctur; nec facilè pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus extitit : quod suum periculum in aliena vident virtute consistere : omnia enim plerumque quæ absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

LXXXV. Cæsar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit; laborantibus auxilium submittit. Utrisque ad animum occurrit 1, unum illud esse tempus, quò maximè contendendi conveniat. Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant : Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium expectant. Maximè ad superiores munitiones labo-

9 Longurio, musculos. 1 Utrisque, &c. Chacun
Longues perches, galeries se dit à soi-même.
couvertes,

ratur, quò erga fillaunum missum demonstra-
vimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium,
magnum habet momentum 2. Alii tela conji-
ciunt; alii testudine factâ subeunt, defatigatis in
vicem integri succedunt. Agger ab universis in
munitionem coniectus, & adscensum dat Gallis,
& quæ in terram occultaverant Romani conte-
git: nec jam arma nostris, nec vires suppetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis, Cæsar Labie-
num cum cohortibus vi subsidio laborantibus
mittit. Imperat, si sustinere non possit, deductis
cohortibus eruptione pugnaret: id, nisi necessa-
riò, non faciat. Ipse adit reliquos: cohortatur ne
labori succumbant: omnium superiorum dimi-
cationum fructum, in eo die atque hora docet con-
sistere. Interiores, desperatis campestribus locis
propter magnitudinem munitionum, loca præ-
rupta ex adscensu tentant. Huc ea quæ paraverant
conferunt: multitudine telorum ex turribus pro-
pugnantes deturbant, aggere & cratibus aditus ex-
pediunt 3, falcibus vallum ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Cæsar mittit primò Brutum ado-
lescentem cum cohortibus vi; post cum aliis vii
Fabium legatum: postremò ipse, cum vehemen-
tius pugnaretur, integros subsidio adducit. Resti-
tuto prælio ac repulsis hostibus, eò quò Labie-
num miserat, contendit: cohortes iv ex pro-
ximo castello educit: equitum se partem sequi,
partem circumire exteriores munitiones & ab-
tergo hostes adoriri jubet. Labienus, postquam
neque aggeres neque fossæ vim hostium sustinere
poterant, coactis unâ de quadraginta cohorti-
bus, quas ex proximis præsidiis deductas fors ob-
tulit, Cæsarem per nuncios facit certiorum, quid

2 Exiguum loci, &c. La-
petite éminence qui com-
mandoit sur la pente, étoit
d'une grande importance.

3 Aggere, &c. Avec de
la terre & des fascines, ils
rendent le passage prati-
cable.

faciendum existimet. Accelerat Cæsar ut prælio intersit.

LXXXVIII. Ejus adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in præliis uti consueverat, turmisque equitum & cohortibus visis quas se sequi jusserrat, ut de locis superioribus hæc decilivia & devexa cernebantur, hostes committunt prælium. Utrunque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, emissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliæ appropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna cædes. Sedulius, dux & princeps Lemovicum, occiditur: Vergasillaunus arvernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIV ad Cæsarem referuntur: pauci, ex tanto numero, se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido cædem & fugam suorum, desperatâ salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hæc re auditâ, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis, ac totius diei labore milites fuissent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. De media nocte missus equitatus, novissimum agmen consequitur; magnus numerus capitur atque interficitur: reliqui ex fuga in civitates discedunt.

LXXXIX. Postero die Vercingetorix, concilio convocato, id se bellum suscepisse, non suarum necessitatum, sed communis libertatis causâ, demonstrat; &, quoniam sit fortunæ cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte suâ Romanis satisfacere, seu vivum transdere velint. Mittuntur de his rebus ad Cæsarem legati. Jubeat arma transdi, principes produci: ipse in munitione pro castris confedit; eò duces producuntur; Vercingetorix deditur; arma projiciuntur.

tur. Reservatis Æduis atque Arvernīs, si per eos 4 civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula, prædæ nomine, distribuit 5.

XC. His rebus confectis, in Æduos proficiscitur; civitatem recipit. Eò legati ab Arvernīs missi, quæ imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit; captivorum circiter xx millia Æduis Arvernisque reddit. T. Labienum, cum ii legionibus & equitatu, in Sequanos proficisci jubet. Huic M. Sempronium Rutilum attribuit 6. C. Fabium & L. Minucium Basilum cum ii legionibus in Rhemis collocat; ne quam a finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Reginum in Ambivaretos; T. Sextium in Bituriges: C. Caninium Rebilum in Ruthe-nos, cum singulis legionibus, mittit. Q. Tullium Ciceronem & P. Sulpicium, Cabiloni & Matiscone in Æduis ad Ararim, rei frumentariæ causâ, collocat: ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus Cæsaris litteris cognitis, Romæ dierum xx supplicatio indicitur.

4 Si per eos, &c. C'est donner un prisonnier à titre comme s'il y avoit: us ex de buin.

periretur an per eos, &c. 6 Attribuit. Il associe.

5 Capita singula, &c. Il

LIBER VIII.

Scriptore A. Hirtio Pansa.

A R G U M E N T U M.

Hirtius novam Galliæ defectionem describit, ex qua bellum consecutum : primò contra Buiriges : deinde contra Carnutes : tertio contra Bellovacos : quartum quod a Caninio cum Dumnaco Andium duce : deinde cum Luterio & Drapete gestum est, ubi & oppugnatio Uxelloduni exponitur : tandem ut, exercitu in hiberna dimisso, in Italiam Cæsar profectus sit ; qua in professione docet quæ fuerint belli civilis causæ & semina.

COACTUS assiduis tuis vocibus, Balbe, cum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Cæsaris nostri Commentarios rerum gestarum Galliæ, non comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis, contexui : novissimæque imperfecta ab rebus gestis Alexandriæ confeci usque ad exitum, non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitæ Cæsaris. Quos utinam qui legent, scire possent, quam invitatus susceperim scribendos : quò facilius caream stultitiæ atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Cæsaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operosè ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia Commentariorum superetur : qui sunt editi, ne

scientia tantarum rerum scriptoribus deesse : adeoque probantur omnium judicio , ut prærepta , non præbita facultas scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostra , quàm reliquorum est admiratio : ceteri enim , quàm bene atque emendatè ; nos etiam , quàm facilè atque celeriter eos confecerit , scimus. Erat autem in Cæsare , cum facultas atque elegantia summa scribendi , tum verissima suorum scientia consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit , ut alexandrino atque africano bello interesssem : quæ bella quanquam ex parte nobis Cæsaris sermone sunt nota ; tamen aliter audimus ea , quæ rerum novitate aut admiratione nos capiunt : aliter , quæ pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum , dum omnes excusationis causas colligo , ne cum Cæsare conferar : hoc ipsum crimen arrogantis subeo , quòd me judicio cujusquam existimem posse cum Cæsare comparari. Vale.

I. OMNI Galliâ devictâ , Cæsar cum superiori æstue nullum bellandi tempus intermisisset , militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet : complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nunciabantur , conjurationesque facere. Cujus rei verisimilis causa afferebatur : quòd Gallis omnibus cognitum esset , ne ut ullâ multitudine in unum locum coactâ resisti posse Romanis : nec , si diversa bella complures eodem tempore intulissent civitates , satis auxilii aut spatii aut copiarum habiturum exercitum populi rom. ad omnia persequenda : non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam , si tali morâ

Qui sunt , &c. Qui sont composés pour servir de mémoires aux historiens.

reliquæ possent se vindicare in libertatem.

II. Quæ ne opinio Gallorum confirmaretur, Cæsar M. Antonium quæstorem suis præfecit hibernis : ipse, equitatûs præsidio, pridie kal. Januarii ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XII, quam non longè a finibus æduorum collocaverat in finibus Biturigum : eique adjungit legionem XI quæ proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit : qui, cum latos fines & complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quin bellum pararent, conjurationesque facerent.

III. Repentino adventu Cæsaris accidit, quod imparatis disiectisque 2 fuit necesse, ut, sine timore ullo rura colentes, prius ab equitatu opprimerentur quàm confugere in oppida possent. Namque etiam illud vulgare incursionis hostium signum, quod incendiis ædificiorum intelligi consuevit, Cæsaris erat interdicto sublatum : ne aut copiâ pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur ; aut hostes incendiis terrentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates aut privatis hospitiiis confisi aut societate consiliorum, confugerant. Frustra : nam Cæsar magnis itineribus omnibus locis occurrit : nec dat ulli civitati spatium de aliena potius quàm de domestica salute cogitandi : quâ celeritate, & fideles amicos retinebat, & dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione Bituriges repositâ, cum sibi viderent clementiâ Cæsaris reditum patere in ejus amicitiam, finitimasque civitates sine ulla pœna dedisse obsides

atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

IV. Cæsar militibus, pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis, studiosissimè permanferant in labore, ducenos sestertios; centurionibus, II millia nummum prædæ nomine condonanda pollicetur: legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XI Bibracte. Ibi cum jus diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitum contra Carnutes quos intulisse bellum sibi querebantur. Quâ re cognita, cum non amplius X & VIII dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV & VI ex hibernis ab Arare educit: quas ibi collocatas, explicandæ rei frumentariæ causâ, superiore Commentario demonstratum est. Ita cum II legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

V. Cum fama exercitûs ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quæ, tolerandæ hiemis causâ, constitutis repentè exiguis ad necessitatem ædificiis, incolebant; nuper enim devicti complura oppida dimiserant) dispersi profugiant. Cæsar erumpentes eo maximè tempore acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castraponit; atque in tecta partim Gallorum, partim quæ, conjectis celeriter stramentis, tentoriorum integendorum gratiâ, erant inædificata, milites contegit: equites tamen, & auxiliosos pedites, in omnes partes mittit, quascunque petisse dicebantur hostes: nec frustra: nam plerumque magnâ prædâ potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, cum testis expulsi nullo loco diutiùs consistere auderent, nec silvarum prædio tempestatibus durissimis regi possent: dispersi, magnâ parte

amissâ suorum, dissipantur in finitimas civitates.

VI. Cæsar tempore anni difficillimo, cum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur: quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus æstivorum nullum summum bellum, posse consilari: C. Trebonium cum II legionibus quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit: ipse, cum crebris legationibus Rhemorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloriâ Gallos omnes Belgasque præstabant, finitimasque civitates, duce Correo bellovacō & Comio atrebate, exercitum comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Sueffionum, qui Rhemis erant attributi, facerent impressionem: pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam judicaret, nullam calamitatem socios optimè de republ. meritos accipere: legionem ex hibernis evocat rursus XI: litteras autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Sueffionum legiones II quas habebat adduceret; alteramque ex duabus a T. Labieno accersit. Ita, quantum hibernorum opportunitas bellicque ratio postulabat, perpetuo suo labore, in vicem legionibus expeditionum onus injungebat.

VII. His copiis coactis, ad Bellovacos profiscitur; castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi renunciant paucos in ædificiis esse inventos; atque hos, non qui agrorum incolentium causâ remansissent, (namque esse undique diligenter demigratum,) sed qui speculandi gratiâ essent remissi. A quibus cum quæreret Cæsar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quodque esset consilium eorum:

3 *Summum bellum. Une guerre générale.*

inveniebat , Bellovacos omnes qui arma ferre possent , in unum locum convenisse ; itemque Ambianos , Aulercos , Calètes , Vellocaesses , Atrebatés : locum castris excelsum , impeditâ circumdatum palude , delegisse ; omnia impedimenta in ultiores silvas contulisse : complures esse principes belli auctores ; sed multitudinem maximè Correo obtemperare , quòd ei summo esse odio nomen populi rom. intellexissent : paucis ante diebus , ex his castris Comium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda ; quorum & vi ininitas propinqua & multitudo esset infinita : constituisse autem Bellovacos , omnium principum consensu , summâ plebis cupiditate , si , ut diceretur , Cæsar cum III legionibus veniret , offerre se ad dimicandum ; ne , miseriore ac duriori postea conditione , cum toto exercitu decertare cogerentur : sin majores copias adduceret , in eo loco permanere , quem delegissent ; pabulationem autem , quæ propter anni tempus cum exigua , tum disjecta esset , & frumentatione & reliquo comœatu , ex insidiis prohibere Romanos.

VIII. Quæ Cæsar cum consentientibus plurimis cognovisset 4 , atque ea , quæ proponerentur , consilia plena prudentiæ longèque a temeritate barbarorum remota esse judicaret ; omnibus rebus inserviendum statuit , quòd celerius hostes , contemptâ suorum paucitate , prodirent in aciem Singularis enim virtutis veteranas legiones VII , VIII & IX habebat : summæ spei , delectæque juventutis , XI ; quæ octavo jam stipendio functa 5 , tamen , collatione reliquarum , nondum eamdem vetustatis & virtutis ceperat

4 Quæ Cæsar , &c. Cæsar ayant été informé de tout ceci par différentes personnes.

5 Quæ octavo , &c. Qui avoit déjà huit ans de service.

opinionem. Itaque concilio advocato, rebus iis, quæ ad se essent delatæ, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si fortè hostes iiii legionum numero posset elicere ad dimicandum; agminis ordinem ita constituit, ut legio vii, viii & ix ante omnia irent impedimenta: deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit,) cogeret xi: ne majoris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hæc ratione pene quadrato agmine instructo, in conspectum hostium, celerius opinione eorum, exercitum adducit.

IX. Cum legiones repente instructas velut in acie certo gradu accedere Galli viderent, quorum erant ad Cæsarem plena fiduciæ consilia perlata; sive certaminis periculo, sive subito adventu, seu expectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Cæsar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissâ, magis in altitudinem depressâ quàm latè patente, castra castris hostium confert 6. Hæc imperat vallo pedum xii muniri, coronisque loriculam pro ratione ejus altitudinis indidificari 7; fossam duplicem pedum quinum denum, lateribus directis, deprimi; turres crebras excitari in altitudinem iiii tabulatorum, pontibus transjectis contratisque conjungi; quorum frontes vimineâ loriculâ munirentur, ut hostis a duplici propugnatorum ordine depelleretur: quorum alter ex pontibus, quò tutior altitudo esset, hoc audaciùs longiùsque tela permetteret: alter, qui propior hostem in ipso vallo collo-

6 *Castra castris, &c. Il*
alignel son camp vis-à-vis
celui des ennemis.

7 *Coron. sive loricul. m. i. e.*
disfieri. Et que le parapet
soit garni de crénaux.

catus esset, ponte ab incidentibus telis regeretur. Portis fores, altioresque turres imposuit 8.

X. Hujus munitionis duplex erat consilium: namque & operum magnitudinem & timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum: & cum pabulatum frumentatumque longius esset proficiendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim, crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interjectâ, contendebatur: quam tamen paludem nonnunquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequiebantur; aut vicissim hostes eandem transgressi, nostros longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus, (id quod accidere erat necesse, cum raris disjunctisque ex ædificiis, & pabulum conquireretur,) ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quæ res etsi mediocre detrimentum jumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum; atque eò magis quòd Comius, quem profectum ad auxilia Germanorum accersenda dixeram, cum equitibus venerat: qui, tametsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari infestabantur.

XI. Cæsar cum animadverteret hostem complures dies castris palude & loci naturâ munitis se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosâ, nec locum munitionibus claudi nisi a majore exercitu posse; litteras ad Trebonium mittit, ut, quàm celerimè posset, legionem XIII, quæ cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, accerferet, atque ita cum

8 *Portis fores, &c.* Il fit mettre des portes & des tours fort hautes à toutes ses entrées.

9 *Raris disjunctisque, &c.* Dans des maisons isolées, & éloignées les unes des autres.

III legionibus, magnis itineribus, ad se veniret: ipse equites invicem Rhemorum ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, præsidio pabulationibus ¹ mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

XII. Quod cum quotidie fieret ac jam consuetudine diligentia minueretur, (quod plerumque accidit diuturnitate) Bellovaci defectâ manu perditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros in insidias, deinde circumventos aggredierentur. Cujus mali fors incidit Rhemis, quibus illa dies fungendi muneris obvenerat: namque ii, cum repente hostium equites animadvertissent ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti, a perditibus undique sunt circumdati; quo facto perturbati celerius, quam consuetudo fert equestris prælii, se receperunt amisso Vertisco, principe civitatis, præfecto equitum: qui, cum vix equo propter ætatem posset uti, tamen consuetudine Gallorum, neque ætatis excusatione in suscipienda præfectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Inflammantur atque incitantur hostium animi secundo prælio, principe & præfecto Rhemorum interfecto: nostro detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere, ac moderatius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittuntur interim quotidiana prælia in conspectu utrorumque castrorum, quæ ad vada transitusque fiebant paludis. Quâ contentione Germani, (quos propterea Cæsar transfuderat Rhenum, ut equitibus interpositi ² præ-

¹ Præsidio pabulationibus. ² Equitibus interpositi. 2.
Pour soutenir les foura- Mêlés avec la cavalerie.
geurs.

liarentur;) cùm constantius universi paludem transissent, paucisque resistentibus interfectis pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti: perterriti non solum ii, qui aut cominus opprimebantur aut eminus vulnerabantur, sed etiam qui longius subsidiari consueverant, turpiter fugerunt; nec prius finem fugæ fecerunt, sæpe amissis superioribus locis, quàm se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli pavore coacti longius profugerent: quorum periculo sic omnes copiæ sunt perturbatæ, ut vix judicari posset, utrùm secundis minimis rebus ³ insolentiores, an adversis mediocribus ⁴ timidiores essent.

XIV. Complurimis diebus iisdem in castris consumptis cùm, propius accessisse legiones & C. Trebonium legatum, cognovissent; duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesia, noctu dimittunt eos quos aut ætate aut viribus inferiores, aut inermes habebant; unàque reliqua impedimenta: quorum perturbatum & confusum dum explicant agmen, (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit;) oppressi luce, copias armatorum pro suis instruunt castris; ne prius Romani persequi se inciperent, quàm longius agmen impedimentorum suorum processisset. At Cæsar neque resistentes tanto collis adscensu laceffendos judicabat, neque non usque eò legiones admoventas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, nostris militibus instantibus, non possent: ita, cùm paludem impeditam a castris castra dividere, (quæ transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset; atque id jugum, quod trans paludem pene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animum adverteret: pontibus palude conf.

³ Secundis minimis rebus
Les moindres succès.

⁴ Adversis mediocribus.
Les petits revers.

tratâ, legiones transducit; celeriterque in summam planitiem jugi pervenit, quæ declivi fastigio duobus ab lateribus munebatur. Ibi legionibus instructis, ad ultimum jugum pervenit; aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.

XV. Barbari confisi loci naturâ, cum dimicare non recusarent si fortè Romani subire collem conarentur, paulatimque copias distributas dimittere non auderent ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt: quorum pertinaciâ cognitâ Cæsar, xx cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat: equites, frænatis equis, in stationibus disponit. Bellovaci, cum Romanos ad insequendum paratos viderent; neque pernoctare, neque diutius permanere sine cibariis eodem loco possent; tale consilium suū recipiendi inierunt. *Fasces, ubi consecretant*, (nam in acie sedere Gallos consueſſe, superioribus commentariis declaratum est, *stramentorum ac virgultorum, quorum unum erat in castris copia, per manus inter se transditos, ante aciem collocaverunt; extremoque tempore diei, signo pronunciato 6, uno tempore incenderunt.* Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum; quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu fugerunt.

XVI. Cæsar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat, incendiis oppositis; tamen id consilium cum fugæ causâ initum suspicaretur, legiones promovel, & turmas mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne fortè in eodem loco subsisteret hostis, atque elicere nos-

3 Legiones pro vallo, &c. chem. nro.

Il met ses legions en bataille à la tête des retran- 6 Signo pronunciato. Dès qu'on en eut donné le signal.

trois in locum conaretur iniquum, tardiùs procedit. Equites, cum intrare fumum & flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes 7 animadverterent equorum; insidias veriti, liberam facultatem suâ recipiendi Bellovacis dederunt. Ita, fugâ timoris simul calliditatisque plenâ, sine ullo detrimento, millia non amplius x progressi hostes, munitissimo loco castra posuerunt. Inde, cum sæpe in insidiis equites peditesque disponderent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVII. Quod cum crebriùs accideret, ex captivo quodam comperit Cæsar, Correum Bellovacorum ducem, fortissimorum millia vi pedum delegisse equitesque ex omni numero mille, quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio Cæsar, legiones plures quàm solebat, educit: equitatumque, quem præsidio semper pabulatoribus mittere consueverat, præmittit: huic interponit auxilia levis armaturæ: ipse cum legionibus quàm potest maximè appropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi, cum sibi delegissent campum ad rem gerendam non amplius patentem in omnes partes passibus m. silvis undique impeditissimis aut altissimo flumine velut indagine munitum, hunc insidiis circumdederunt nostri. Explorato hostium consilio, ad præliandum animo atque armis parati; cum, subsequenter legionibus, nullam simulationem recusarent, turmatim in eum locum decederant. Quorum adventu cum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendæ existimaret, primum cum paucis se ostendit, atque in proximas turmas impetum facit. Nostri constanter impetum

sustinent insidiatorum ; neque plures in unum locum conveniunt : quòd plerumque equestribus præliis cum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XIX. Cum, dispositis turmis, invicem rari præliarentur ; neque ab lateribus circumveniri suos paterentur ; erumpunt ceteri, Correo præliante, ex silvis. Fit magnâ contentione diversum prælium : quod cum diutius pari Marte iniretur ; paulatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quæ nostros cogit cedere equites : quibus celeriter subveniunt levis armaturæ pedites, quos ante legiones missos docui ; turmisque nostrorum interpositi, constanter præliantur. Pugnatur aliquandiu pari contentione : deinde, ut ratio postulabat prælii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quòd nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones ; crebrique eodem tempore & nostris & hostibus nuntii afferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Quare cognitâ, præsidio cohortium confisi nostri, acerrimè præliantur : ne, si tardius rem gessissent, victoriæ gloriam communicâsse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis, atque itineribus diversis fugam quærunt. Nequidquam : nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi tamen propulsique, majore parte amissâ, consternati, quòd tors tulerat, confugiunt, partim silvis petitis, partim flumine ; qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur ; cum interim nullâ calamitate victus Correo, excedere prælio silvasque petere, aut, invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci,

8 *Pari Marte. Avec un égal avantage.*

quin

quin fortissimè præliando compluresque vulnerando, cogeret elatos iracundiâ victores in tela conicere.

X. Tali modo re gestâ, recentibus prælii vestigiis ingressus Cæsar, cum victos tantâ calamitate existimaret hostes, nuncio accepto, locum castrorum relicturos, quæ non longius ab ea cæde abesse plus minus VIII millibus passuum dicebantur; tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen, exercitu transducto, progreditur. At Bellovaci reliquæque civitates, repente ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant; omnibus adversis, cognitâ calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu & fortissimis peditibus, cum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum convocato, conclamant ut legati obsidesque ad Cæsarem mittantur.

XXI. Hoc omnibus probato consilio, Comius atrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat: ceteri e vestigio mittunt ad Cæsarem legatos; petuntque, ut eâ pœnâ sit contentus hostium, quam, si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate nunquam profectò esset illaturus: afflictas opes equestri prælio Bellovacarum esse: delectorum peditum multa millia interuisse: vix refugisse nuncios cædis: tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo prælio commodum esse consecutos; quod Correo, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus: nunquam enim senatum tantum in civitate, illo vivo, quantum imperitam plebem, potuisse.

XII. Hæc quantibus legatis, commemorat Cæsar; eodem tempore, superiore anno, Bellovacos ceterasque Galliæ civitates suscepisse bellum

pertinacissimè hos ex omnibus in sententia permansisse, neque ad salutem reliquorum deditione esse perductos : scire atque intelligere se, causam peccati facillimè mortuis delegari 9 : neminem verò tantum pollere, ut, invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus, infirmâ manu plebis bellum concitare & gerere posset : sed tamen se contentum fore eâ pœnâ quam sibi ipsi contraxissent.

XXIII. Nocte insequenti, legati responsa ad suos referunt; obsides conficiunt. Concurrent reliquarum civitatum legati 1, quæ Bellovacorum speculabantur eventum: obsides dant, imperata faciunt; excepto Comio, quem timor cohibebat cujusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Cæsare in Gallia citiore jus dicente, cum Comium comperisset sollicitare civitates, & conjurationem contra cæsarem facere; infidelitatem ejus sine ulla perfidia judicavit comprimî posse: quem quia non arbitrabantur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum, per simulationem colloquii, curaret interficiendum. Ad eam rem delectos transdidit centuriones. Cum in colloquium ventum esset, &, ut convenerat, manum Comii Volusenus arripuisset; & centurio, velut insuetâ re permotus, vellet hominem conficere; celeriter a familiaribus prohibitus Comii, non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Cum utrimque gladii districti essent, non tam pugnandi quam diffugiendi fuit utrorumque consilium; nostrorum,

9 *Causam peccati, &c.*
 Quo rien n'étoit plus aisé
 que de rejeter ses fautes
 sur les morts.

10 *Concurrent reliquarum,*
 &c. Les députés des autres
 peuples qui.... viennent
 aussi trouver César.

quod mortifero vulnere Comium credebant affectum; Gallorum, quod insidiis cognitis plura quam videbant, extimescebant. Quo facto, statuisse Comius dicebatur, nunquam in conspectum cujusquam romani venire.

X IV. Bellicosissimis gentibus devictis, Cæsar, cum videret nullam jam esse civitatem, quæ bellum pararet, quod sibi resisteret; sed nonnullos ex oppidis demigrare ex agris effugere, ad præsens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium quæstorem cum legione xi sibi conjungit: C. Fabium legatum cum cohortibus xxv mittit in diversissimam partem Galliæ 2, quæd ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum legatum, qui illis regionibus præerat, facis firmas ii legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat: legionemque xii, quæ cum eo fuerat in hibernis, in togatam Galliam 3 mittit, ad colonias civium rom. tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore ætate Tergestinis accidisset: qui repentino latrocinio atque impetu eorum, erant oppressi. Ipse ad devastandos depopulandosque fines Ambiorigis, proficiscitur: quem perterritum atque fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suæ dignitati esse ducebat, adeo fines ejus vastare civibus, ædificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

XXV. Cum in omnes partes finium Ambio-

2 *In diversissimam, &c.* l'Aquitaine.
 Dans un canton de la Gaule, très éloigné de celui où il étoit alors, c. à d. dans

3 *In togatam Galliam.*
 Dans la Lombardie.

rigis, aut legiones aut auxilia dimisisset; atque omnia cædibus, incendiis, rapinis, vastasset: magno numero hominum interfecto aut capto, Labienum cum 11 legionibus in Treviros mittit; quorum civitas, propter Germaniæ vicinitatem, quotidianis exercitata bellis, cultu & feritate non multam a Germanis differebat: neque imperata unquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

XXVI. Interim C. Caninius legatus, cum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum, litteris nunciisque Duracii cognovisset, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanerat, cum pars quædam civitatis ejus defecisset, ad oppidum Limonem contendit: quod cum adventaret atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum millibus, Dumnaco duce Andium, Duracium clausum Limone oppugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, cum appropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Cum complures dies in oppugnatione consumpsisset; &, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Limonem redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius legatus complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat; litterisque C. Caninii certior fit, quæ in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duracio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperatâ salute, si tempore eodem coactus esset & romanum externum sustinere hostem, & respicere ac timere oppidanos; repente eo ex loco cum copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter

magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus neque se cum Caninio conjunxerat, tamen doctus ab iis qui locorum noverant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebant, petituros. Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit; equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum cum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat præceptum, invaduntque Dumnaci agmen; & fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi, magnâ prædâ, multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gestâ, se recipiunt in castra.

XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites præmittit sic paratos, ut confingerent, atque omne agmen morarentur dum consequeretur ipse. Cujus præceptis, ut res gereretur, Q. Atius Varus, præfectus equitum, singularis & animi & prudentiæ vir, suos hortatur; agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum prælium committit. Consistit audaciùs equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus; qui toto agmine subsistentes 4, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit prælium acri certamine: namque nostri contemptis pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones meminissent, & pudore cedendi, & cupiditate celerius per se conficiendi prælii, fortissimè contra pedites præliantur; hostesque, nihil ampliùs copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

XXI. Cum aliquandiu summâ contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quæ suis

Toto agmine subsistentes. faisant autre corps.

esset equitibus invicem præsidio. Tum repente confertæ legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis, perculsæ barbarorum turmæ ac perterritæ acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discursuque passim fugæ se mandant. At nostri equites, qui paulo ante cum resistētibz fortissimè conflixerant, lætitiâ victoriæ elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum, dextræque ad cædendum valent, tantum eo prælio interficiunt. Itaque amplius millibus xii aut armatorum, aut eorum qui timore arma projece- rant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga, cùm constaret Draperem senonem, (qui ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exulibus omnium civitatum accitis, receptis latronibus, impedimenta & commeatus Romanorum interceperat, non amplius hominum v millibus ex fuga collectis, Provinciam petere; unâque consilium cum eo Luterium cadurcum cepisse, quem in superiore commentario, primâ defectione Galliæ, facere in Provinciam impetum voluisse cognitum est : Caninius legatus, cum legionibus ii, ad eos persequendos contendit; ne de timore aut detrimento Provinciæ, magna infamia perditorum hominum latrociniiis caperetur.

XXVI. C. Fabius cum reliquo exercitu, in Carnutes reliquasque proficiscitur civitates, quarum eo prælio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accitas sciebat. Non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futu-

5 Cedentibus circumfusi. Courant de tous côtés contre les fuyards.

ræ; dato verò spatio ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re, summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur: nam Carnutes, qui sæpe vexari nunquam pacis fecerant mentionem, datis obsequiis, veniunt in deditionem: ceteræque civitates positæ in ultimis Galliæ finibus, Oceano conjunctæ, quæ Armoricæ appellantur, auctoritate adductæ Carnutum, adventu Fabii legionumque, imperata sine mora faciunt. Dumnacus suis finibus expulsus, errans latitansque, solus extremas Galliæ regiones petere coactus est.

XII. At Drapes unaque Luterius, cum legiones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine cæsa pernicie, persequente exercitu, putarent Provinciæ fines intrare posse; nec jam liberam vagandi latrocinandique facultatem haberent, consistunt in agris Cadurcorum. Ibi cum Luterius apud suos cives quondam, integris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet; oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat ejus, naturâ loci egregiè munitum, occupat suis & Drapetis copiis, oppidanosque sibi conjungit.

XXXIII. Quò cum confestim C. Caninius venisset, animadverteretque omnes oppidi partes præruptissimis saxis esse munitas, quò, defendente nullo, tamen armatis adscendere esset difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videret, quæ si clandestinâ fugâ subtrahere conarentur, effugere non modò equitatum, sed ne legiones quidem possent: tripartitò cohortibus divisus, trina excelssissimo loco castra fecit: a quibus paulatim, quantum copiarum patiebantur, vallum in oppidi circuitu ducere instituit.

XXXIV. Quò cum animadverterent oppida-

ni, miserrimâque Alefiæ memoriâ solliciti, similem casum obsessionis vererentur; maximèque ex omnibus Luterius, qui fortunæ illius periculum fecerat, moneret rationem frumenti esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi relictâ copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proximâ nocte, ii millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drapes & Luterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum qui partim re frumentariâ sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quò minus fumerent, non poterant:) magnum numerum frumenti comparant. Nonnunquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur: quam ob causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur: ne aut opus effectum tueri non possit; aut plurimis in locis infirma disponat præsidia.

XXXV. Magnâ copiâ frumenti comparatâ, confidunt Drapes & Luterius non longius ab oppido x millibus passuum, unde paulatim frumentum in oppidum supportarent: ipsi inter se provincias partiuntur. Drapes castris præsidio cum parte copiarum restitit: Luterius agmen jumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi præsidiis, horâ noctis circiter x, silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit: quorum strepitum vigiles castrorum cum sensissent; exploratoresque missi, quæ agerentur renunciâssent; Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis, in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua præsidia: quæ nosiri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero

6 *Ipsi inter se, &c. lis partagent entr'eux les fonctions.*

vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Luterius, nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gestâ, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drapete esse in castris a millibus non amplius x. Quâ re ex compluribus cognitâ cum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facilè opprimi posse; magnæ felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex cæde refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuncium Drapeti perferret. Sed, cùm in experiundo periculum nullum videret 7, equitatum omnem germanosque pedites, summæ velocitatis omnes, ad castra hostium præmittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit: alteram secum expeditam ducit. Cùm propius hostem accessisset, ab exploratoribus quos præmiserat, cognoscit castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa: at Germanos equitesque, imprudentibus omnibus, de improvviso advolâsse & prælium commisisse. Quâ re cognitâ, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis visis, vehementissimè præliantur. Confestim omnes cohortes undique impetum faciunt: omnibus aut interfectis aut captis, magnâ prædâ potiuntur. Capitur ipse eo prælio Drapes.

X XVII. Caninius, felicissimè re gestâ, sine ullo pene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur. Externoque hoste deleta, cujus timore augere præsidia & munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodè cum suis copiis

7 Cùm in experiundo, &c. risque d'échouer ce qui en
Comme il ne voyoit aucun arriveroit.

postero die C. Fabius , partemque oppidi sumit ad obsidendum.

XXLVIII. Cæsar interim M. Antonium quæstorem , cum cohortibus xv , in Bellovacis reliquit : ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. Ipse reliquas civitates adit : obides plures imperat : timentes omnium animos consolatione sanat. Cum in Carnutes venisset , quorum in civitate , superiore commentario , Cæsar exposuit initium belli esse ortum : quod præcipuè eos propter conscientiam facti timere animadvertebat , quò celerius civitatem metu liberaret , principem sceleris ipsius & concitatorem belli Guturvatum ad supplicium deposcit : qui , etsi ne civibus quidem suis se committebat , tamen celeriter omnium curâ quæsitus in castra perducitur. Cogitur in ejus supplicium Cæsar contra naturam suam , maximo militum concursu , qui omnia pericula & detrimenta belli a Guturvato accepta referebant ; adeò ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

XXXIX. Ibi crebris litteris Caninii fit certior , quæ de Drapete & Luterio gesta essent , quoque in consilio permanerent oppidani : quorum etsi paucitatem contemnebat , tamen pertinaciam magnâ pœnâ esse afficiendam judicabat : ne universa Gallia non vires sibi defuisse ad resistendum Romanis , sed constantiam , putaret : neve hoc exemplo ceteræ civitates , locorum opportunitate fretæ , se vindicarent in libertatem , cum omnibus Gallis notum esse sciret , reliquam esse unam æstatem suæ provinciæ , quam si sustinere potuissent & , nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus ii relinquit , qui justis itineribus se sub-

8 *Rel. quam esse , &c.* Que son gouvernement n'a duré plus qu'une année ; que s'ils pouvoient se soutenir pendant ce temps , &c.

sequeretur : ipse cum omni equitatu, quàm potest celerrimè, ad Caninium contendit.

XL. Cùm, contra expectationem omnium, Cæsar Uxellodunum venisset oppidumque operibus clausum animadverteret, neque ab oppugnatione recedi videret ullâ conditione posse; magnâ autem copiâ frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognovisset : aquâ prohibere hostem tentare cœpit. Flumen infimam vallem dividebat, quæ pene totum montem cingebat, in quo positum erat præruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc avertere loci natura prohibebat : sic enim imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis, derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis & præruptus eò descensus ; ut, prohibentibus nostris, sine vulneribus ac periculo vitæ, neque adire flumen neque arduo se recipere possent adscensu. Quâ difficultate eorum cognitâ, Cæsar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aquâ fluminis prohibebat oppidanos ; quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi murum ubi magnus fons prorumpebat ab ea parte, quæ, fere pedum ccc intervallo, fluminis circuitu vacabat.

XLI. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos cùm optarent reliqui, Cæsar unus videret non sine magno periculo ; e regione ejus vineas agere adversus montem & aggeres struere cœpit, magno cum labore & continuâ dimicatione. Oppidani enim loco superiore decurrentes, sine periculo præliabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant : ut tamen non detererentur milites nostri vineas proferre, & labore atque operibus vincere locorum difficultates. Eodem tempore testos cuniculos ab aggere & vineis agunt,

ad caput fontis : quod genus operis sine ullo periculo, & sine suspitione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum LX : collocatur in eo turris x tabulatorum; non quidem quæ mœnibus æquaretur, (id enim nullis operibus effici poterat;) sed quæ superaret fontis fastigium. Ex ea cum tela tormentis jacerentur ad fontis aditus; nec sine periculo possent adaquari oppidani, non tantum pecora atque jumenta, sed etiam magna hominum multitudo siti consumebatur.

XLII. Quo malo perterriti oppidani, cupas sevo, pice, scandulis complent : eas ardentes in opera provolvant. Eodem tempore accerrimè præliantur, ut ab incendio restinguendo dimicatione & periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma exitit : quæcumque enim per locum præcipitem missa erant, ea vineis & aggere suppressa, & comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites contra nostri, quanquam periculoso genere prælii, locoque iniquo premebantur; tamen omnia paratissimo sustinebant animo : res enim gerebatur & excelso loco, & in conspectu exercitus nostri; magnusque utriusque clamor oriebatur : ita, quam quisque poterat maximè insignis, quo notior testatiorque virtus ejus esset, telis hostium flammæque se offerebat.

XLIII. Cæsar, cum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem ascendere, & simulatione mœnium occupandorum clamorem undique jubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, cum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari; revocant ab impugnandis operibus armatos, murisque disponunt. Ita nostri, sine prælio facto, celeriter

9 Vineis & aggere suppressa. Arrêtés par les mantelets & les terrasses.

opera flammâ comprehensa partim restinguunt, partim interfcindunt. Cùm pertinaciter resisterent oppidani, & jam magnâ parte suorum siti amissâ, in sententia permanerent, ad postremum coniculis venæ fontis intercissæ sunt atque averssæ. Quo facto repentè fons perennis exhaustus : tantam attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed deorum voluntate factum putarent Itaque necessitate coacti se transfuderunt.

XLIV. Cæsar, cùm suam lenitatem cognitam omnibus sciret : neque vereretur, ne quid crudelitate naturæ videretur asperius fecisse; neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare cœpissent : exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus præcidit : vitam concessit, quò testatior esset pœna improborum. Drapès, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione & dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus sese cibo abstinuit atque ita interiit. Eodem tempore Luterius, quem profugisse ex prælio scripsi, cùm in potestatem venisset Epasnaкти arverni, (crebrò enim mutandis locis, multorum fidei se committebat, quòd nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, cùm sibi conscius esset quàm inimicum deberet Cæsarem habere :) hunc Epasnactus arvernus, amicissimus populi rom. sine dubitatione ulla victum ad Cæsarem duxit.

XLV. Labienus interim in Treviris equestre prælium secundum facit, compluribusque Treviris interfectis & Germanis, qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum ædium, qui & virtutis & generis sum-

mam nobilitatem habebat, solusque ex Æduis ad id tempus permanferat in armis.

XLVI. Eâ re cognitâ, Cæſar, cùm in omnibus partibus Galliæ bene res geſtas videret; judicaretque ſuperioribus æſtivis Galliã devictam & ſubactam eſſe, Aquitaniã nunquam ipſe adiſſet, ſed per P. Craſſum quadam ex parte deviciſſet, cum ii legionibus in eam partem eſt profeſtus, ubi extremum tempus conſumeret æſtivorum. Quam rem, ſicut cetera, celeriter feliciterque conſecit: namque omnes Aquitaniæ civitates legatos ad eum miſerunt, obſideſque ei dederunt. Quibus geſtis, ipſe cum equitum præſidio Narbonem profeſtus eſt: exercitum per legatos in hiberna deduxit: iv legiones in Belgio collocavit, cum M. Antonio, & C. Trebonio, & P. Vatinio, & Q. Tullio legatis: ii in Æduos miſit, quorum in omni Gallia ſummam eſſe auctoritatem ſciebat: ii in Turonis ad fines Carnutum poſuit, quæ omnem regionem conjunctam Oceano continerent: ii reliquas in Lemovicum finibus non longè ab Arvernīs, ne qua pars Galliæ vacua ab exercitu eſſet. Paucos dies ipſe in Provincia moratus, cùm celeriter omnes conventus 2 percucuriſſet, publicas controverſias cognoviſſet, bene meritis præmia tribuiſſet: (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quiſque animo in rempubl. fuiſſet, totius Galliæ defectione, quam ſuſtinuerat fidelitate atque auxiliis provinciæ.) His rebus conſectis, ad legiones in Belgium ſe recipit, hibernatque Nemetocennæ.

> LVII. Ibi cognoscit Comium atrebatem prælio cum equitatu ſuo contendiſſe. Nam cùm Antonius in hiberna veniſſet, civitasque Atrebatum in officio maneret; Comius, qui poſt illam vul-

nerationem quam supra commemoravimus, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consueffet, ne consilia belli quærentibus auctor armorum duxque deesset; parente Romanis civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniiis alebat; infestisque itineribus comineatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XLVIII. Erat attributus Antonio præfectus equitum 3. C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum equitatum hostium mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quæ singularis in eo erat, magnam odium Comii adjungebat; quò libentiùs id faceret, quod imperabatur. Itaque dispositis insidiis, sæpius ejus equites aggressus, secunda prælia faciebat. Novissimè, cum vehementiùs contenderetur, ac Volusenus, ipsius intercipiendi Comii cupiditate, pertinaciùs eum cum paucis insecutus esset; ille autem fugâ vehementi Volusenum produxisset longiùs: repente omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera 4, perfidiâ interposita, paterentur inulta, conversoque equo, se a ceteris incautiùs permittit in præfectum. Faciunt idem omnes ejus equites, paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Comius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati; lanceâque infestâ medium femur ejus magnis viribus transjicit. Præfecto vulnerato, non dubitant nostri resistere & conversi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu pulsi, vulnerantur; & partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod

3 Erat attributus, &c. Afin de tirer vengeance
On voit donné à Antoine pour les blessures qu'il avoit
pour général de la cavalerie reçues en trahison.
4 Ne sua vulnera, &c.

ubi malum dux, equi velocitate, evitavit; graviter vulneratus præfectus, ut vitæ periculum aditurus videretur, refertur in castra. Comius autem, sive expiato suo dolore §, sive magnâ parte amissâ suorum, legatos ad Antonium mittit; seque ibi futurum ubi præscripserit, & ea facturum quæ imperaverit, obsidibus datis firmat: unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam romani. Quam postulationem Antonius cum judicaret ab justo nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Scio Cæsarem singulorum annorum singulos commentarios 6 confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum; propterea quod insequens annus L. Paulo, C. Marcello coss. nullas habet Gallia magnopere res gestas. Ne quis tamen ignoraret quibus in locis Cæsar exercitusque eo tempore fuissent; pauca scribenda conjungendaque huic commentario statui.

XLIX. Cæsar, cum in Belgio hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum: nihil enim minus volebat, quàm sub discessum suum necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi: ne, cum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine præsentis periculo 7 susciperet. Itaque, honorificè civitates appellando, principes maximis præmiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, defessam tot adversis præliis Galliam, conditione parendi meliore, facilè in pace continuit.

§ Sive expiato suo dolore. Soit qu'il eût satisfait son ressentiment.

6 Singulorum, &c. Un commentaire particulier,

pour chacune de ses campagnes

7 Sine præsentis periculo. N'ayant pas à craindre la présence.

L. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quàm maximis itineribus est profectus; ut municipia & colonias appellaret 8, quibus M. Antonii quæstoris sui commendaret sacerdotii petitionem: contendebat enim gratiâ cum libenter pro homine sibi conjunctissimo, quem paulo ante præmiserat ad petitionem 9, tum acriter contra factionem & potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsâ, Cæsaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum quàm Italiam attingeret, in itinere audierat; tamen non minus justam sibi causam municipia & colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quòd infrequentiam atque officium suum Antonio præstitissent: simulque se & honorem suum insequentis anni commendaret petitione, propterea quòd insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum & C. Marcellum coss. creatos, qui omnem honorem & dignitatem Cæsaris exspoliarent; ereptum Ser. Galbæ consulatum, cum is multò plus gratiâ suffragiisque valuisset, quòd sibi conjunctus & familiaritate & necessitudine legationis esset.

LI. Exceptus est Cæsaris adventus ab omnibus municipiis & coloniis incredibili honore atque amore: tum primum enim veniebat ab illo universæ Galliæ bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum locorumque omnium, quâ Cæsar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat: hostiæ omnibus locis immolabantur: tricliniis stratis fora templaque occupabantur; ut vel expectatissimi triumphi lætitia præcipi i posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

8 *Ut municipia, &c.* Pour visiter les villes municipales & les colonies

haigner cette charge.

1 *Præcipi, id est, anticipari.* Alii legunt *percipi*.

9 *Ad petitionem.* Pour

LII. Cùm omnes regiones Galliæ togatæ Cæsar percucurrisset, summâ celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit; legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eò profectus est, ibique exercitum hustravit. T. Labienum Galliæ togatæ præfecit, quo majore commendatione conciliaretur ad consulatûs petitionem. Ipse tantum itinera faciebat, quantum satis esse ad munitionem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quanquam crebrò audiebat Labienum ab inimicis suis sollicitari, certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interpositâ senatûs auctoritatē, aliquâ parte exercitûs spoliaretur: tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque contra senatûs auctoritatem, ut aliquid faceret, potuit adduci. Judicabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam faciliè obtineri: nam C. Curio tribunus plebis, cum Cæsaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, sæpe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Cæsaris læderet, & quoniam Pompei dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent; discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret; fore eo pacto liberam & sui juris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se senatus discessionem facere cœpit: quod ne fieret, consules amicique Pompeii intercesserunt, atque, ita rem moderando, discesserunt.

LIII. Magnum hoc testimonium senatûs erat universi, conveniensque superiori factô: nam Marcellus, proximo anno, cùm impugnaret Cæsaris dignitatem, contra legem Pompeii & Crassi retulerat ante tempus ad senatum de Cæsaris provinciis, sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Cæsaris invidia quærebat, senatus frequens in alia omnia transiit: quibus non frangebantur animi ini-

micorum Cæsaris; sed admonebantur, quò majores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

LIV. Fit deinde senatûs consultum, ut ad bellum parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Cæsare mitteretur; neque obscurè hæ duæ legiones uni Cæsari detrahuntur 2 : nam Cn. Pompeius legionem primam quam ad Cæsarem miserat, confectam ex delectu provinciæ Cæsaris, tanquam ex suo numero dedit. Cæsar tamen, cum de voluntate adversariorum suorum se exspoliari nemini dubium esset, Cn. Pompeio legionem remisit; & ex suo numero xv, quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatûs consulto jubet transdi. In ejus locum xiii legionem in Italiam mittit, quæ præsidia tueretur, ex quibus præfidiis xv deducebatur. Ipse exercitum distribuit per hiberna; C. Trebonium cum legionibus iv in Belgio collocat; C. Fabium cum totidem in Æduos deducit. Sic enim existimabat tutissimam fore Galliam, si Belgæ quorum maxima virtus, & Ædui quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur.

LV. Ipse in Italiam profectus est. Quò cum venisset, cognoscit, per C. Marcellum consullem legiones ii ab se remissas, quæ ex senatûs consulto deberent ad parthicum bellum duci, Cn. Pompeio transditas atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quanquam nulli erat dubium, quin arma contra Cæsarem pararentur, tamen Cæsar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur jure potius disceptandi, quàm belli gerendi 3.

2 Neque obscurè. &c. Et il étoit visible que ces deux légions seroient prises sur l'armée de César.

3 Quoad sibi spes, &c. Tant

qu'il lui resteroit quelque espérance de l'obtenir son droit par les voies de la justice, plutôt que de s'engager dans une guerre.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO CIVILI,
LIBER PRIMUS.
ARGUMENTUM.

Belli civilis causæ exponuntur, tum conditiones pacis proponuntur, quibus cum nihil esset profectum, Cæsar, trajecto Rubicone fluvio, primum Ariminum, deinde alias Italiæ urbes occupat. Pompeius, urbe relicta, fugit Brundisium. Cæsar Romam intrat, omissoque Pompeio redit in Galliam, & per Trebonium legatum Massiliam, quæ pompeianas partes susceperat, oppugnat. Ipse interim in Hispaniam contra Afranium Petreiumque Pompeii legatos proficiscitur, bellumque ibi ex animi sententia conficit.

I. ¹ INTERIS a Fabio C. Cæsaris consulibus redditis, ægrè ab iis impetratum est, summâ tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur: ut verò ex litteris ad senatum referretur ¹, impetrari non potuit. Referunt consules de republ. (in civitate.) L. Lentulus consul senatui reique publicæ se non defuturum polliceretur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint: in Cæsarem respiciant atque ejus gratium sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum, neque se-

¹ Ut ex litteris, &c. Qu'on délibérât sur le contenu des lettres.

natûs auctoritati obtemperaturum : habere se quoque ad Cæsaris gratiam atque amicitiam receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio ; Pompeio esse in animo reipub. non deesse, si senatus sequatur : sin cunctetur atque agat leniùs 2, nequidquam ejus auxilium, si postea velit, imploraturum.

II. Hæc Scipionis oratio, quòd senatus in urbe habebatur Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompeii mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primò M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de republ. ad senatum referri, quàm delectus totâ Italiâ habiti & exercitus conscripti essent ; quo præsidio, tutò & liberè senatus, quæ vellet, decernere auderet : ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa ; timere Cæsarem, abreptis ab eo ii legionibus, ne ad ejus periculum reservare & retinere eas ad urbem Pompeius videretur : ut M. Rufus qui sententiam Calidii, paucis fere mutatis rebus, sequebatur. Ii omnes convicio L. Lentuli consulis correpti ; exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pronunciaturum se omnino negavit. Marcellus perterritus conviciis, a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore præsentis exercitus, minis amicorum Pompeii, plerique compulsi, inviti & coacti, Scipionis sententiam sequuntur : *Uti ante certam diem Cæsar exercitum dimittat ; si non faciat, eum adversus rempubl. facturum videri.* Intercedunt 3 M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refer-

2 Leniùs. Trop mollement.

3 Correpti. Repris avec aigreur.

4 Sententiam pronunciare. Rapporter le sentiment.

5 Intercedunt. S'opposent à ce décret.

tur confestim de intercessione tribūnorum : dicuntur sententiæ graves ; ut quisque acerbissimè crudelissimèque dixit, ita quàm maximè ab inimicis Cæsaris collaudatur.

II. Misso ad vesperum senatu, omnes qui sunt ejus ordinis a Pompeio evocantur. Laudat promptos atque in posterum confirmat, segniores castigat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeii exercitibus, spe præmiorum atque ordinum, evocantur : multi ex duabus legionibus, quæ sunt traditæ a Cæsare, accersuntur. Completur urbs. Ad jus comitiorum tribunos plebis C. Curio evocat. Omnes amici consulum, necessarii Pompeii atque eorum qui veteres inimicitias cum Cæsare gerebant, coguntur in senatum, quorum vocibus & concursu terrentur infirmiores, dubij confirmantur, plerisque verò liberè decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor sese iturum ad Cæsarem ; item L. Roscius prætor, qui de his rebus eum doceant : vi dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam a nonnullis sententiæ ut legati ad Cæsarem mittantur, qui voluntatem senatûs ei proponant.

IV. Omnibus his resistitur 6, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimiciæ Cæsaris incitant, & dolor repulsæ. Lentulus æris alieni magnitudine & spe exercitûs ac provinciarum, & regum appellandorum largitionibus movetur ; seque alterum fore Syllam, inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciæ atque exercituum impellit ; quos se pro necessitudine partituros cum Pompeio arbitratur : simul judiciorum metus, adulatio atque ostentatio suû & potentium, qui in republ.

6 Omnibus his, &c. On rejette tous ces avis.

judiciisq; tum plurimùm pollebant. Ipse Pompeius, ab inimicis Cæsaris incitatus, & quòd neminem dignitate secum exæquari volebat, totum se ab ejus amicitia averterat; & cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorùm ipse maximam partem illo affinitatis tempore adjunxerat Cæsari: simul infamiâ 11 legionum permotus, quas ab itinere Asiæ Syriaque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

V. His de causis aguntur omnia raptim atque turbatè; neque docendi Cæsaris propinquis ejus spatium datur; nec tribunis plebis sui periculi deprecandi; neque etiam extremi juris intercessione retinendi, quod L. Sylla reliquerat, facultas tribuitur: sed de sua salute die VII cogitare coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis, VIII denique mense suarum actionum respicere ac timere consueverant. Decurritur ad illud extremum atque ultimùm S. C. quo, nisi pene in ipso urbis incendio atque desperatione omnium salutis, latorum audaciâ, nunquam ante discessum est; *Dent operam consules, prætores, tribuni plebis, quique consulares sunt ad urbem, ne quid respubl. detrimenti capiat.* Hæc S. C. perscribuntur, a. d. VIII. id. Januarii. Itaque V primis diebus quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitali, & de imperio Cæsaris & de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissimè acerbissimèque decernitur: profugiunt statim ex urbe tribuni plebis seseque ad Cæsarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennæ, expectabatque suis lenissimis postulatis responsa; si quâ hominum æquitate res ad otium deduci posset.

VI. Proximis diebus habetur senatus extra urbem. Pompeius eadem illa, quæ per Scipionem

ostenderat, agit; senatûs virtutem constantiamque collaudat; cōpias suas exponit; legiones habere sese paratas x; præterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Cæsarem milites, neque iis posse persuaderi ut eum defendant aut sequantur. De reliquis rebus ad senatum refertur, totâ Italiâ delectus habeantur; Faustus Sylla proprætor in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex ærario Pompeio detur: refertur etiam de rege Juba, ut socius sit atque amicus. Marcellus verò passurum se in præsentia negat: de Fausto impedit Philippus tribunus plebis: de reliquis rebus S. C. perscribuntur 7. Provinciæ privatis decernuntur; duæ consulares, reliquæ prætoriaræ. Scipioni obvenit Syria: L. Domitio Gallia: Philippus & Marcellus privato consilio prætereuntur neque eorum sortes deiciuntur 8. In reliquas provincias prætores mittuntur; neque exspectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum referatur; paludatique, votis nuncupatis, exeant. Consules, quod ante id tempus acciderat nunquam, ex urbe profisciscuntur; lictoresque habent in urbe & Capitolio privati, contra omnia vetustatis exempla: totâ Italiâ delectus habentur, arma imperantur, pecuniæ a municipiis exiguntur & e fanis tolluntur: omnia divina & humana jura permiscuntur.

VII. Quibus rebus cognitis, Cæsar apud milites concionatur: *omnium temporum injurias inimicorum in se commemorat, a quibus diductum & depravatum Pompeium queritur, invidiam atque obrectatione laudis suæ; cujus ipse honori & dignitati semper faverit, adjutorque fuerit:*

7 De reliquis rebus S. C. Sont oubliés à dessein, & &c. On fait d's dé. reits sur l'on ne tire pas au sort, pour les autres propositions. eux.

8 Privato consilio, &c.

novum in rep. introductum exemplum queritur, ut tribunicia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quæ superioribus annis esset restituta. Syllam, nudatâ omnibus rebus tribuniciâ potestate, tamen intercessionem liberam reliquisse: Pompeium, qui amissam restituisse videatur, dona etiam quæ ante habuerat, ademisse: quotiescunque fit decretum, Darent operam magistratus, ne quid respubl. detrimenti caperet: (quâ voce, & quo S. C. populus rom. ad arma sit vocatus;) factum in perniciosis legibus, in vi tribunicia, in secessione populi, templis locisque editioribus occupatis; (atque hæc superioris ætatis exempla, expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet:) quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum populo agi cœptum, nulla secessio facta. Hor-tatur, cujus imperatoris ductu ix annis temp. felicissimè gesserint, plurimaque prælia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint; ut ejus existimationem dignitatemque ab inimicis defendant. Conclamant legionis XIII, quæ aderat, milites, (hanc enim initio tumultus evocaverat; reliquæ nondum convenerant) sese paratos esse, imperatoris sui tribunorumque pl. injurias defendere.

VIII. Cognitâ militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur; ibique tribunos pl. qui ad eum confugerant, convenit: reliquas legiones ex hibernis evocat & subsequi jubet. Eò L. Cæsar adolescens venit: cujus pater Cæsaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus rei causâ venerat, habere se à Pompeio ad cum privati officii mandata demonstrat 9: velle Pompeium se Cæsari purgatum, ne ea, quæ

9 Habere se, &c. Il fait charge d'être commission- voir que Pompée l'avoit particulière.

reipubl. causâ egerit, in suam contumeliam vertat: semper se reipubl. commoda privatis necessitatibus habuisse potiora: Cæsarem quoque, pro sua dignitate, debere & studium & iracundiam suam reipubl. dimittere; neque a seo graviter rasci inimicis, ne cum illis nocere se speret, reipubl. noceat. Pauca ejusdem generis addit, cum excusatione Pompeii conjuncta. Eadem fere atque eisdem de rebus prætor Roscius agit cum Cæsare, sibi que Pompeium commemorasse demonstrat.

I. Quæ res etsi nihil ad levandas injurias pertinere videbantur; tamen idoneos nactus homines, per quos ea quæ vellet ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompeii mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre: si parvo labore magnas controversias tollere, atque omnem Italiam metu liberare possent. Sibi semper reipubl. primam jussse dignitatem, vitâque potiorrem: doluisse se, quod populi rom. beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur; ereptoque semestri imperio, in urbem retraheretur, cujus absenti rationem haberi proximis comitibus populus jussisset: tamen hanc honoris jacturam sui, reip. causâ, a quo animo tulisse. Cum litteras ad senatum misisset, ut omnes ab exercitiis discederent, ne id quidem impetravisset: totâ Italia electus haberi; reuener legiones II, quæ ab se simulatione parthici belli sint abductæ: civitatem esse in armis. Quoniam hæc omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? sed tamen ad omnia se descendere paratum atque omnia pati, reipubl. causâ. Proficiscatur Pompeius in suas provincias; ipsi exercitus dimittant: discedant in Italia om-

nes ab armis : metus e civitate tollatur : libera comit a , atque omnes respub. senatus populoque rom. permittatur. Hæc quò facilius certisque conditionibus fiant , & jurejurando sanciantur ; aut ipse propius accedat aut se patiaturs accedere : fore , uti per colloquia omnes controversiæ componantur.

X. Acceptis mandatis , Roscius cum L. Cæsare Capuam pervenit , ibique consules Pompeiumque invenit : postulata Cæsaris renunciat. Illi , re deliberatâ , respondent , scriptaque ad eum mandata per eos remittunt ; quorum hæc erat summa : *Cæsar in Galliam reverteretur , Arimino excederet , exercitus dimitteret : quæ si fecisset , Pompeium in Hispanias iturum. Interea , quoad fides esset data , Cæsarem facturum quæ polliceretur , non intermissuros consules Pompeiumque delectus.*

XI. Erat iniqua conditio , postulare , ut Cæsar Arimino excederet atque in provinciam reverteretur : ipsum & provincias & legiones tenere alienas : exercitum Cæsaris velle dimitti ; delectus habere : polliceri , se in provinciam iturum ; neque ante quem diem iturus sit , definire : ut si , peracto Cæsaris consulatu , Pompeius profectus non esset , nullâ tamen mendacii religione obstrictus videretur. Tempus verò colloquio non dare neque accessurum polliceri , magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus v Arretium mittit : ipse Arimini cum ii subsistit , ibique delectum habere instituit : Pisaurum , Fanum , Anconam , singulis cohortibus occupat.

II. Interea certior factus Iguvium Thermum prætorem cohortibus v tenere , oppidum munire omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem ; Curionem cum iii cohortibus ,

quas Pisauri & Arimini habebat, mittit. Cujus adventu cognito, diffusus municipii voluntate Thermus, cohortes ex urbe educit & profugit; milites in itinere ab eo discedunt ac domum revertuntur: Curio, omnium summâ voluntate, Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis, confusus municipiorum voluntatibus Cæsar, cohortes legionis XIII ex præsiidiis deducit, Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat, delectumque toto Piceno, circummissis senatoribus, habebat.

XIII. Adventu Cæsaris cognito, decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent, *sui judicii rem non esse: neque se neque reliquos municipes pati posse, C. Cæsarem imperatorem bene de repub. meritum, tantis rebus gestis, oppido mœnibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis & periculi sui.* Quorum oratione permotus Attius Varus præsidium quod introduxerat, ex oppido educit & profugit. Hunc ex primo ordine pauci Cæsaris consecuti milites, consistere cogunt; commissoque prælio, desertu a suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Cæsarem perveniunt: atque unâ cum iis deprehensus L. Pupius primipili centurio adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompeii antea duxerat. At Cæsar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit; Auximatis agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

XIV. Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente terror invasit ut, cum Lentulus consul ad aperiendum ærarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S. C. proferendam, protinus, aperto sanctiore ærario, ex urbe profugeret: Cæsar enim adventare, jamque adesse ejus equites falsò

nunciabantur. Hunc Marcellus collega & plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie ejus diei ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas a Cæsare acceptas in Apulia hibernorum causâ disposuerat. Delectus intra urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuæ primùm sese confirmant & colligunt; delectumque colonorum, qui lege Juliâ Capuam deduci eant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Cæsar in ludo habebat, in forum productos Lentulus libertati confirmat, atque iis equos attribuit & se sequi jussit: quos postea, montes a suis quòd ea res omnium judicio reprehendebatur, circum familiares conventus Campaniæ, custodiæ causâ distribuit.

XV. Auximo Cæsar progressus, omnem agrum picenum percurrit: cunctæ earum regionum præfecturæ libentissimis animis eum recipiant, exercitumque ejus omnibus rebus juvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat suâque pecuniâ exædificaverat, ad eum legati veniunt, quæque imperaverit, sese cupidissimè facturos pollicentur. Milites imperat; mittunt. Interea legio XII. Cæsarem consequitur: cum his in Asculum picenum profiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther X cohortibus tenebat: qui Cæsaris adventu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere conatus, a magnâ parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis, incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompeio in agrum picenum, confirmandorum hominum causâ: a quo factus Vibullius certior quæ res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit: item ex finitimis regionibus quas potest, contrahit cohortes ex delectibus pompeianis; in iis Came-

rino fugientem Ulcillum Hirum cum vi cohortibus, quas in præsidio habuerat, excipit: quibus coactis, xiii efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit; Cæsaremque adesse cum legionibus ii nunciat. Domitius per se circiter xx cohortes ex Alba, ex Marſis & Pelignis, & finitimis ab regionibus coegerat.

VI. Recepto Asculo expulsoque Lentulo, Cæſar conquiri milites qui ab eo disceſſerant, delectumque institui jubet: ipse, unum diem ibi rei frumentariæ causâ moratus, Corfinium contendit. Eò cum venisset, cohortes v, præmissæ a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrompebant qui erat ab oppido millia passuum circiter iii. Ibi cum antecursoribus Cæsaris prælio commisso, celeriter domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt. Cæſar, legionibus transductis, ad oppidum constitit iuxtaque murum castra posuit.

XVII. Recognitâ, Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum, magno proposito præmio, cum litteris mittit; qui petant atque orent ut sibi subveniat: *Cæſar in duobus exercitibus & locorum angustis facile intercludi posse frumentoque prohiberi; quod nisi fecerit, se cohortesque amplius xxx magnumque numerum senatorum atque equitum romanorum, in periculum esse venturum.* Interim suos cohortatus, tormenta in muris disponit; certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit: militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos jugera, & pro rata parte centuriis evocatisque.

XVIII. Interim Cæsari nunciatur Sûlmonenses (quod oppidum a Corfinio vii millium intervallo abest, cupere ea facere quæ vellet: sed a Q. Lucretio senatore & Attio Peligno prohi-

beri, qui id oppidum VII cohortium præsidio tenebant. Mittit eò M. Antonium cum legionis VIII cohortibus V. Sulmonenses simul atque signa viderunt portas aperuerunt, universique & oppidani & milites, obviam gratulantes Antonio exierunt: Lucretius & Attius de muro se dejecerunt. Attius ad Antonium deductus, petit, ut ad Cæsarem mitteretur. Antonius cum cohortibus & Attio, eodem die quo profectus erat, revertitur. Cæsar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Attiumque incolumem dimisit. Cæsar tribus primis diebus castra magnis operibus munire & ex finitimis municipiis frumentum comportare, reliquasque copias expectare, instituit. Eò triduò legio VIII ad eum venit, cohortesque ex novis Galliæ delectibus XXII, equitesque a rege norico circiter CCC; quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curio em præfecit: reliquis diebus, oppidum vallo castellisque circummunire instituit, cuius operis maximâ parte effectâ, eodem fere tempore missi ad Pompeium revertuntur.

XI. Litteris perlectis, Domitius dissimulans in consilio pronunciat Pompeium celeriter subsidio venturum; hortaturque eos ne animo deficiant, quæque usui ad defendendum oppidum sint, parent: ipse arcanò cum paucis familiaribus suis colloquitur consiliumque fugæ capere constituit. Cum vultus Domitii cum oratione non consentiret, atque omnia trepidantiùs timidiùsque ageret quàm superioribus diebus consueffet, multumque cum suis consiliandi causâ secretò, præter consuetudinem, colloqueretur; concilia conventusque hominum fugeret, res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat, sese rem in summum periculum deducturum non esse; neque suo consilio aut volun-

late, Domitium se in oppidum Corfinium contulisse : proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret. Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio milites qui erant Corfinii, primâ vesperrâ secessionem faciunt; atque ita inter se per tribunos mil. centurionesque atque honestissimos sui generis colloquuntur, obsideri se a Casare; opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium cujus spe atque fiduciâ permanserint, projectis omnibus, fugæ consilium capere debere se suæ salutis rationem habere. Ab his primò Maſsi dissentire incipiunt; eamque oppidi partem, quæ munitissima videretur, occupant; tantaque inter eos dissensio exstitit, ut manum conserere atque armis dimicare conarentur: post paulo tamen, internunciis ultro citroque missis, quæ ignorabant de L. Domitii fuga cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium productum in publicum circumfistunt & custodiunt, legatosque ex suo numero ad Cæsarem mittunt, sese paratos esse portas aperire, quæque imperaverit facere, & L. Domitium vivum in ejus potestatem transfere.

XI. Quibus rebus cognitis Cæsar, etsi magni interesse arbitrabatur quàm primum oppido potiri cohortesque ad se in castra transducere, ne qua, aut largitionibus aut animi confirmatione aut falsis nunciis, commutatio fieret voluntatis; quòd sæpe in bello parvis momentis magni casus intercederent: tamen veritus ne, militum introitu & nocturni temporis licentiâ, oppidum diriperetur, eos qui venerant collandat atque in oppidum dimittit; portas murosque asservari jubet. Ipse iis operibus, quæ facere instituerat milites disponit; non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed per-

petuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque omnem munitionem explant: tribunos mil. & præfectos circummittit; atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. Neque verò tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui eâ nocte conquieverit: tanta erat summa rerum expectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traherentur; quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

XII. Quartâ vigiliâ circiter, Lentulus Spithæus de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur, velle, si sibi fiat potestas, Cæsarem convenire factâ potestate, ex oppido mittitur; neque ab eo prius domiti ni milites discedunt, quàm in conspectum Cæsaris deducatur. Cum eo de salute sua orat atque obsecrat, sibi ut parcat; veteremque amicitiam commemorat; Cæsarisque in se beneficia exponit, quæ erant maxima: quòd per eum in collegium pontificum venerat; quòd provinciam Hispaniam ex prætura habuerat; quòd in petitione consulatus ab eo erat sublevatus. Cujus orationem Cæsar interpellat: *Se non malefici causâ ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet; ut tribunos pl. eâ re ex civitate expulsos, in suam dignitatem restitueret; ut se, & populum rom. paucorum factione opopressum, in libertatem vindicaret.* Cujus oratione confirmatus Lentulus, ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos, ut suæ vitæ durius consulere cogantur. Factâ potestate, discedit.

XIII. Cæsar, ubi illuxit, omnes senatores

senatorumque liberos, tribunos mil. equitesque rom. ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis, L. Domitius; P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus quæstor, L. Rubrius, præterea filius Domitii alique complures adolescentes & magnus numerus equitum rom. & decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque prohibet; pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit, pro suis in eos maximis beneficiis: dimittit omnes incolumes. Sestertium sexagies, quod aurum addaxerat Domitius atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab duum-viris corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior in vita hominum quam in pecunia fuisse videatur; etsi eam pecuniam publicam esse constabat, datamque a Pompeio in stipendium. Milites domitianos sacramentum apud se dicere jubet: atque eo die castra movet, justumque iter conficit vii omnino dies ad Corfinium commoratus; & per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium, in Apuliam pervenit.

X. IV. Pompeius, iis rebus cognitis quæ erant ad Corfinium gestæ, Luceriâ proficiscitur Canusium atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi jubet: servos, pastores armat atque his equos attribuit, ex iis circiter ccc equites conficit. L. Manlius prætor Albâ cum cohortibus vi profugit: Rutilus Lupus prætor Tarracina cum iii, quæ procul equitatum Cæsaris conspicatæ, cui præerat Bivius Curius, relicto prætore, signa ad Curium transferunt atque ad eum transeunt, item reliquis itineribus nonnullæ cohortes in agmen Cæsaris, aliæ in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius

Cremona, præfectus tabrûm Cn. Pompeii; quem Cæsar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit atque ad se Brundisium sit venturus, interesse rei ubi & communis salutis, se cum Pompeio colloqui: neque verò idem perfici longo itineris spatio, cum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.

XLV. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus vi pervenit, veteranis iii; reliquis, quas ex novo delectu confecerat atque in itinere compleverat: domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrrachium profectos, cum magna parte exercitus: Pompeium remanere Brundisi, cum cohortibus xx; neque certum inveniri poterat obtinendæ causâ Brundisi ibi remansisset, quò facilius omne hadriaticum mare extremis Italiæ partibus regionibusque Græciæ in potestatem haberet, atque ex utraque parte bellum administrare posset, an inopiâ navium ibi restitisset: veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus administrationesque brundisini portûs impedire instituit; quorum operum hæc erat ratio. Quæ fauces erant angustissimæ portûs, molem atque aggerem ab utraque porte littoris jaciebat, quòd his locis erat mare vadofum. Longius progressus, cum agger altiore aquâ contineri non posset, rates duplices, quoquo versus pedum xxx, e regione molis collocabat: has quaternis anchoris ex quatuor angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis collocatisque, alias deinceps pari magnitudine rates jungebat: has terrâ atque aggere inteebat, ne aditus atque incursus ad defendendum impediretur; a fronte atque ab utroque latere cratibus ac plu-

3 Quæ fauces, &c. Dans l'endroit où l'entrée du port étoit la plus étroite,

teis protegebant: in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quò commodius ab impetu navium incendiisque defenderet.

XXVI. Contra hæc Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu brindisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulis erigebat easque multis tormentis & omni genere telorum completas, ad opera Cæsaris appellebat, ut rates perumperet atque opera disturberet. Sic quotidie utrimque eminus fundis, sagittis, reliquisque telis pugnabatur. Atque hæc ita Cæsar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret: ac tamen magno opere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res sæpe tentata, impetus ejus conciliaque tardabat, tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloqui causâ: mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur in primis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si ejus rei sit potestas facta, fore, ut æquis conditionibus ab armis discedatur; cujus rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si, illo auctore atque agente, ab armis sit discessum. Libo a colloquio Caninii digressus ad Pompeium proficiscitur. Paulò post renunciat, quòd consules absint, sine illis de compositione agi non posse. Ita sæpius rem frustra tentatum Cæsar aliquando dimittendam sibi judicat, & de bello agendum.

XXVII. Prope dimidiâ parte operis a Cæsare effectâ, diebusque in ea re consumptis ix, naves a consulibus Dyrrachio remissæ, quæ priorem partem exercitus eò deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius, sive operibus Cæsaris

permotus sive etiam quòd ab initio Italiâ excedere constituerat, adventu navium profectiorem parare incipit : & , quò faciliùs impetum Cæsaris tardaret, ne sub ipsa profectiõne milites oppidum irramperent, portas obstruit, vicos plateasque inædificat, fossas transversas viis præducit atque ibi fudes stipitesque præacutos defigit. Hæc levibus cratibus terræque inæquat : aditus autem atque itinera duo , quæ extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus atque eis præcutis, præsepit. His paratis rebus, milites silentio naves conscendere jubet : expeditos autem ex evocatis, sagittariis funditoribusque, raros in muro turribusque disponit : hos certo signo revocare constituit, cùm omnes milites naves conscendissent ; atque iis expedito loco æstuaria navigia 4 relinquit.

XXVIII. Brundisini pompeianorum militum injuriis atque ipsius Pompeii contumeliis permoti, Cæsaris rebus favebant. Itaque, cognitâ Pompeii profectiõne, concursantibus illis atque in ea re occupatis, vulgo ex testis significabant 5 : per quos re cognitâ, Cæsar scalas parari, militesque armari jubet ; ne quam rei gerendæ facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiæ causâ collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur ; notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positâ scalis, muros ascendunt : sed moniti a Brundisinis, ut vallum cœcum 6 fossasque caveant, subsistunt ; & longo itinere ab iis circumducti ad portum perveniunt, duasque naves cum militibus, quæ ad moles Cæsaris adhæserant, scaphis lintribusqueprehendunt, deprehensas excipiunt.

4 *Æstuaria navigia.* Bar.
ques légères.

5 *Vulgo,* &c. Ils en in-

formoient les soldats du
haut de leurs maisons.

6 *Cœcum.* Caché.

XXIX. Cæsar, etsi ad spem conficiendi negotii maximè probabat, coactis navibus mare transire & Pompeium sequi, priùs quàm ille sese transmarinis auxiliis confirmaret; tamen rei ejus moram temporisque longinquitatem timebat: quòd, omnibus coactis navibus, Pompeius præsentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliæ Picenique, & a Fretò 7 naves essent expectandæ; sed id, propter anni tempus, longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari; (quarum altera erat maximis beneficiis Pompeio devincta:) auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque tentari, se absente, volebat.

XXX. Itaque in præsentia Pompeii insequendi rationem omittit; in Hispaniam proficisci constituit: duùmvis municipiorum omnium imperat ut naves conquirant, Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum; in Siciliam, Curionem proprætorem cum legionibus ut eundem, cum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato: Africam sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, suâ sponte ex oppido Cottam ejiciunt. Ille perterritus, quòd omnem provinciam consentire intelligeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat; hæc magno studio agebat: in Lucanis Brutiisque, per legatos suos, civium rom. delectus habebat: equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliæ exigebat. Quibus rebus pene perfectis, adventu Curionis cognito, queritur

in concione, sese projectum ac proditum a Cn. Pompeio; qui, omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset; &, ab se reliquisque in senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmasset. Hæc in concione questus, ex provincia fugit.

XXI. Nacti vacuas ab imperiis, Sardiniam Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eò perveniunt. Tubero cum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum qui, ad Auximum ut supra demonstravimus amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat, atque eam suâ sponte vacuam occupaverat; delectaque habito, ii legiones effecerat, hominum & locorum notitiâ, & usu ejus provincie, nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex prætura & eam provinciam obtinuerat. Hic, venientem Uricam cum navibus Tuberonem portu atque oppido prohibet; neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed sublatis anchoris excedere eo loco cogit.

XXII. His rebus confectis Cæsar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit: ipse ad Urbem proficiscitur. Coactus senatu, injurias inimicorum commemorat: docet, se nullum extraordinarium honorem appetisse; sed, expectato legitimo tempore consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret: latum ab x tribunis pl. (conradi entibus inimicis, Catone verò acerrimè repugnante; &, pristina consuetudine, dicendi morâ dies extrahente;) ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio: qui si improbasset, cur ferri passus esset? sin probasset, cur se uti

populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, cum de exercitibus dimittendis ulro postulavisset; in quo jacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet; qui, quod ab altero postularent, in se recusarent, atque omnia permisceri mellent quàm imperium exercitusque dimittere. Injuriam in eripiendis legionibus pradicat; crudelitatem & insolentiam in circumscribendis tribunis plebis condiciones a se latas, & expetita colloquia & denegata commemorat, pro quibus rebus orat ac postulat remp. suscipiant, atque unâ secum administrarent; sin timore defugiant, illis se oneri non futurum, & per se remp. administraturum. Legatos ad Pompeium de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu paulò ante Pompeius dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui, timoremque eorum qui mitterent significari: tenuis atque infirmi hac animi videri; se verò, ut operibus antecire studuerit, sic justitiâ & æquitate velle succurrere.

XXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis: sed qui mitterentur non reperiebantur; maximèque timoris causâ pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in senatu dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romæ remansissent, & qui in castris Cæsaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subiicitur etiam L. Metellus tribunus plebis ab inimicis Cæsaris, qui hanc rem distrahat; reliquæque res, quascumque agere instituerit, impediat. Cujus cognito consilio, Cæsar, frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum tempus omitat, infectis iis, quæ agere destinaverat, ab urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam pervenit.

XXXIV. Quòcùm venisset, cognoscit missum in Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis ante diebus Corfinii captum ipse dimiserat: profectum item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actuariis VII, quas Igili & in Cosano a privatis coactas, servis, libertis, colonis suis compleverat; præmissos etiam legatos massilienses domum 9, nobiles adolescentes; quos ab Urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Cæsaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas Cæsari clausurunt: Albicos, barbaros homines qui in eorum fide antiquitus erant montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant; frumentum ex finitimis regionibus atque ex omnibus castellis in urbem convexerant: armorum officinas in urbe instituerant: muros, classem portasque refecerant.

XXXV. Evocat ad se Cæsar Massiliensium XV primos: cum his agit, ne initium inferendi belli a Massiliensibus oriatur: *debere eos Italia totius auctoritatem sequi potius, quàm unius hominis voluntati obtemperare.* Reliqua, quæ ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabantur, commemorat. Cujus orationem domum legati referunt, atque ex auctoritate hæc Cæsari renunciant: *Intelligere se divisum esse populum rom. in partes duas; neque sui iudicii neque suarum esse virium decernere utra pars iustiorum habeat causam: principes verò esse earum partium Cn. Pompeium & C. Cæsarem, patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum & Helviorum publicè iis concesserit; alter bello victas Gallias attribuerit vèstigaliaque auxerit: quare paribus eorum beneficiis, parem se quoque*

9 Donum Cæz eux, dans leur patrie.

1 Ex auctoritate. Par ordre des magistrats.

voluntatem tribuere debere; & neutrum eorum contra alterum juvare, aut urbe aut portibus recipere.

XX VI. Hæc dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit; atque ab iis receptus, urbi præficitur: summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio classem quoque versus dimittunt: onerarias naves, quas ubique possunt,prehendunt atque in portum deducunt; quarum clavis, aut materia atque armamentis instructis, ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est, in publicum conferunt: reliquas merces commeatuque ad obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus injuriis permotus Cæsar legiones III Massiliam adducit: turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero XII facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus XXX, a qua die materia cæsa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum præficit: C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliæ relinquit.

XX VII. Dum hæc parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus III quas Narbone circumque ea loca, hiemandi causâ, disposuerat, in Hispaniam præmittit, celeriterque pyrenæos saltus occupari jubet; qui eo tempore ab L. Afranio legato præsidio tenebantur. Legiones reliquas, quæ longius hiemabant, subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibitâ celeritate, præsidium ex saltu dejecit; magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu Vibullii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius, & Petreius, & Varro, legati Pompeii, quorum unus III legionibus Hispaniam ci-

a Materia atque armamentis. Les bois & les agrêts.

teriores : alter a saltu castulonensi ad Anam 11 legionibus ; tertius ab Ana , Verdonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat ;) officia inter se partiuntur : ut Petreius ex Lusitania per Verdones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur ; Varro , cum his quas habebat legionibus , omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis , equites auxiliaque toti Lusitaniæ a Petreio ; Celtiberis , Cantabris barbarisque omnibus qui ad Oceanum pertinent , ab Afranio imperantur : quibus coactis , celeriter Petreius per Verdones ad Afranium pervenit. Constituunt communi consilio bellum ad Ilerdam , propter ipsius loci opportunitatem , gerere.

XXXIX. Erant , ut supra demonstratum est , legiones Afranii 11 , Petreii 11 ; præterea scutatae citerioris provinciæ , & certatae ulterioris Hispaniæ cohortes circiter xxc : equitum utriusque provinciæ circiter v millia. Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat , ad vi millia auxilia peditum , equitum 11 millia , quæ omnibus superioribus bellis habuerat ; & parem ex Gallia numerum quem ipse paraverat , nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo & fortissimo quoque evocato : hinc optimi generis homines ex Aquitanis montanisque , qui Galliam provinciam attingunt ; postquam audierat Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere , confestimque esse venturum. Simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumpsit : has exercitui distribuit. Quo facto , duas res consecutus est ; quod pigro animos centurionum devinxit , & largitione redemit militum voluntates.

L Fabius finitimarum civitatum animos literis nunciisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos , inter se distantes millia pas-

suum iv : his pontibus pabulatum mittebat; quod ea, quæ citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc idem fere, atque eadem de causâ, pompeiani exercitus duces faciebant; crebròque inter se equestribus præliis contendebant. Huc cum quotidianâ consuetudine congressæ 3, pabulatoribus præsidio proprio, legiones fabianæ ii flumen transissent, impedimenta & omnis equitatus sequeretur; subito vi ventorum & aquæ magnitudine pons est interruptus, & reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio & Afranio ex aggere atque cratibus, quæ flumine ferebantur; celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque conjunctum habebat, legiones iv equitatumque omnem tranjecit, duabusque fabianis occurrit legionibus. Cujus adventu nunciato, L. Plancus qui legionibus præerat, necessariâ re coactus, locum capit superiorem; diversamque aciem in duas partes constituit 4 ne ab equitatu circumveniri possit. Ita, congressus impari numero, magnos impetus legionum equitatûsque sustinet. Commisso ab equitibus prælio, signa ii legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas . Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat; suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione & beneficio fortunæ ad nostros opprimendos uterentur: quarum adventu prælium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

XLI. Eò biduo Cæsar cum equitibus dccc, quas sibi præsidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus neque erat reffectus, hunc noctu perfici jussit. Ipse, cognitâ locorum naturâ, ponti castrisque præsidio

3 *Congressæ.* Id est, simul
egressæ.

4 *Diversamque, &c.* Il

disposait son armée de façon
qu'elle pût faire face des
deux côtés.

VI cohortes relinquit atque omnia impedimenta: & postero die omnibus copiis, triplici instructâ acie, ad Ilerdam proficiscitur & sub castris Afranii consistit; & ibi paulisper sub armis moratus, facit æquo loco pugnandi potestatem. Potestate factâ, Afranius copias educit, & in medio colle sub castris consistit. Cæsar, ubi cognovit per Afranium stare quo minus prælio dimicicaretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus eo, castra facere constituit; &, ne in opere faciendo milites repentino hostium incursum exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere & procul videri necesse erat; sed a fronte contra hostem pedum xv fossam fieri iussit. Prima & secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat: post hos opus in occulto acies tertia faciebat. Sic omne prius est perfectum, quàm intelligeretur ab Afranio castra muniri.

XLII. Sub vespere Cæsar intra hanc fossam legiones reducit, atque ibi sub armis proximâ nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet: &, quod longius erat agger petendus, in præsentia similem rationem operis instituit, singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda, fossasque ad eandem magnitudinem perfici jubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque, terrendi causâ atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producunt & prælio laceffunt; neque idcirco Cæsar opus intermittit, confusus præsidio legionum III & munitione fossæ. Illi, non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi, copias in castra reducunt. Tertio die Cæsar vallo castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimenta que ad se transduci jubet.

LIII. Erat inter oppidum Ilerdam & proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planities circiter passuum CCC; atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paulò editior: quem si occupasset Cæsar & communisset, ab oppido, & ponte, & comineatu omnem quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans, legiones in ex castris educit: acieque in locis idoneis instructâ, unius legionis antesignanos procurrare atque occupare eum tumulum jubet. Quare cognitâ, celeriter, quæ in statione pro castris erant Afrani cohortes, breviori itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur prælio: &, quod prius in tumulum afraniiani venerant, nostri repelluntur: atque, aliis summissis subsidiiis, terga vertere, seque ad signa legionum recipere coguntur.

LIV. Genus erat pugnae militum illorum, ut magno impetu primò procurrerent, audacter locum caperent: ordines suos non magnopere servarent, rari disperisque pugnarent; si premerentur, pedem referre & loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis reliquisque barbaris, genere quodam pugnae assuefacti: quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteravit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Hæc tamen ratio nostros perturbabat inluetos hujus generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur: ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis; legio, quæ in eo cornu consisterat locum non tenuit; atque in proximum collem sese recepit.

XLV. Cæsar, pene omni acie perterritâ, quod

præter opinionem consuetudinemque acciderat; cohortatus suos, legionem ix subsidio ducit: hostem insolenter atque acriter nostros insequentein supprimit, rursusque terga vertere, seque ad oppidum Ierdam recipere, & sub muro consilere cogit. Sed ix legionis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temerè insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur & sub montem, in quo erat oppidum positum, succedunt: hinc se recipere cum vellent, cursus illi ex loco superiore nostros premebant. Præruptus locus erat, utraq; ex parte directus; ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructæ cohortes eum locum explerent, & neque subsidia a lateribus summitti, neque equites laborantibus usui esse possent: ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat: in longitudinem passuum circiter cxx. Hæc nostris erat receptus: quod eò, incitati studio, inconsultis processerant. Hoc pugnatur loco, & propter angustias iniquo, & quod sub ipsis radicibus montis consisterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur: tamen virtute & patientiâ nitebantur atque omnia vulnera sustinebant. Agebantur illis copiæ: atque ex castris cohortes per oppidum crebè summittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Cæsar facere cogebatur: ut, summissis in eundem locum cohortibus, defessos reciperet.

XLVI. Hoc cum esset modo pugnatum continenter horis v, nostrique gravius a multitudine premerentur; consumptis omnibus telis, gladiis districtis, impetum adversus montem in cohortibus.

5 Supprimi. A. ète.

6 Directus. Droit, fort
7. Ab oppido autem, &c.

Mais depuis la ville, la montagne avoit une pente douce.

tes faciunt, paucisque dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Summotis sub murum cohortibus, ac nonnullâ parte propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi dejectis aut inferioribus locis constitit, tamen in summum jugum virtute connititur; atque inter duas acies perequitans, commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat: ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt; in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIV, qui, propter eximiam virtutem, ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat: vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Cæcilius, primipili centurio; & præter eum, centuriones IV, milites amplius CC.

XLVII. Sed hæc ejus diei præfertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent; afraniani, quod, cum esse omnium judicio inferiores viderentur, cominus tamen diu steterunt & nostrorum impetum sustinuissem, & initio locum tumulumque tenuissent, quæ causa pugnandi fuerat, & nostros primo congressu terga vertere coegissent: nostri autem, quod iniquo loco atque impari congressi numero, v. horis prælium sustinuissem, quod montem gladiis distictis adscendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coegissent atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt, præsidiumque ibi posuerunt.

XLVIII. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo hæc gesta sunt: tanta enim tempestas cooritur, ut nunquam illis locis majores aquas fuisse constaret; tum autem ex omnibus montibus nix proluit, ac summas ripas fluminis

minis superavit, pontesque ambos, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quæ res magnas difficultates exercitui Cæsaris attulit: castra enim, ut supra demonstratum est, cum essent inter flumina duo, Sicorim & Cingam, spatio millium xxx; neutrum horum transiri poterat, necessariòque omnes his angustiis continebantur: neque civitates, quæ ad Cæsaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque ii, qui pabulatum longiùs progressi erant, interclusi fluminibus, reverti; neque maximè comitatus 8, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus autem erat anni difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant neque multùm a maturitate aberant: ac civitates exinanitæ, quòd Afranius pene omne frumentum ante Cæsaris adventum illudam convexerat; reliqui si quid fuerat, Cæsar superioribus diebus consumpserat: pecora, quod secundum poterat esse inopiæ subsidium, propter bellum finitimæ civitates longiùs removerant: qui erant, pabulandi aut frumentandi causâ, progressi, hos levis armaturæ Lusitani, peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniæ, consectabantur; quibus erat proclive transire flumen, quòd consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

XLIX. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copiâ: multum erat frumentum provisum & convectum superioribus temporibus: multum ex omni provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons illud præbebat, & loca trans flumen integra, quòd omnino Cæsar adire non poterat.

L. Hæ permanserunt aquæ dies complures.

8 *Maximi comitatus.* Les plus grands convois.

Conatus est Cæsar reficere pontes : sed nec magnitudo fluminis permittebat ; neque ad ripam dispositæ cohortes adversariorum perfici patiebantur : quod illis prohibere erat facile , tum ipsius fluminis naturâ ⁹ atque aquæ magnitudine , tum quòd ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur ; atque erat difficile eodem tempore , rapidissimo flumine opera perficere , & tela vitare.

LI. Nunciatur Afranio magnos comitatus , qui iter habebant ad Cæsarem , ad flumen constitisse. Venerant eò sagittarii ex Rutænis ; equites ex Gallia , cum multis carris magnisque impedimentis , ut fert gallica consuetudo. Erant præterea cujusque generis hominum millia circiter VI , cum servis libertisque ; sed nullus ordo , nullum imperium certum , cum suo quisque consilio uteretur , atque omnes sine timore iter facerent , usi superiorum temporum atque itinerum licentiâ. Erant complures honesti adolescentes , senatorum filii & equestris ordinis : erant legationes civitatum : erant legati Cæsaris : hos omnes flumina continebant ¹. Ad hos opprimendos , cum omni equitatu tribusque legionibus , Afranius de nocte proficiscitur ; imprudentesque , ante missis equitibus , aggreditur : celeriter tamen sese galli equites expediunt , præliumque committunt. Hi , dum pari certam ne res geri potuit , magnum hostium numerum pauci sustinere ; sed , ubi signa legionum appropinquare cœperunt , paucis amissis , sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnæ tempus magnam attulit nostris ad salutem momentum : nacti enim spatium , se in loca superiora receperunt. Desi-

⁹ Naturâ : Hic. La rapidité. débordemens arrêtoient toute cette troupe.

¹ Hos omnes , &c. Les

derati sunt eo die sagittarii circiter cc, equites pauci, calorum atque impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tamen omnibus 2 annona crevit : quæ fere res, inopiâ non solum præsentis, sed etiam futuri temporis timore, ingravescere consuevit. Jamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat 3, & militum vires inopia frumenti diminuerat : atque incommoda in dies augebantur, & tam, paucis diebus, magna erat rerum facta commutatio ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magnâ inopiâ necessariarum rerum conflictarentur ; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Cæsar iis civitatibus, quæ ad ejus amicitiam accesserant, quò minor erat frumenti copia, pecus imperabat ; calones ad longinquiores civitates dimittebat. Ipse præsentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

LIII. Hæc Afranius Petreiusque & eorum amici, pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor fingeat ; ut pene bellum confectum videretur. Quibus litteris nunciisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnæ gratulationes fiebant : multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur ; alii, ut principes talem nuncium attulisse ; alii, ne eventum belli expectâsse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIV. Cum in his angustis res esset ; atque omnes viæ ab afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent : imperat militibus Cæsar, ut naves faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britannæ

2 His omnibus. Par tous ces accidens.

3 Jamque, &c. Déjà le

bois ou de bled se vendoit 50 deniers romains.

docuerat. Carinæ primum ac statumina ex levi materia fiebant 4. reliquum corpus navium viminibus contextum coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit noctu millia passuum a castris xxii; militesque his navibus flumen transportat; continentemque ripæ collem improvisò occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiat, communit: huc legiones postea transducit; atque ex utraque parte pontem institutum perficit biduo. Ita comitatus, & qui frumenti causâ processerant, tutò ad se recipit, & rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die, equitum magnam partem flumen transjecit, qui inopinantes pabulatores & sine ullo dissipatos timore aggressi, quàm maximum numerum jumentorum atque hominum intercipiunt: cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut prædæ præsidio sint; alii, ut venientibus resistent atque eos propellant: unamque cohortem, quæ temere ante ceteras extra aciem procurrebat, seclusam a reliquis circumveniunt atque interficiunt: incolumesque, cum magna præda, eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum hæc ad Ilerdam geruntur, Massilienses, usi L. Domitii consilio, naves longas expediunt numero xvii, quarum erant xi rectæ. Multa huc minora navigia addunt; ut ipsâ multitudine nostra clavis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt: atque hos præmiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius; atque has colonis, pastoribusque quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructâ classe,

4 Carinæ primum, &c. La quille & le varangue se faisoient d'un bois léger.

magnâ fiduciâ ad nostras naves procedunt, quibus præerat D. Brutus. Hæ ad insulam, quæ est contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multò inferior numero navium Brutus: sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones, Cæsar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris deponcerant. Si manus ferreas atque harpagones paraverant, magnoque numero pilorum, tragularum reliquorumque telorum, se instruxerant: ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus configunt. Pugnatum utrimque est fortissimè atque acerrimè: neque multùm Albici nostris virtute cedebant, homines asperi & montani, exercitati in armis: atque il modò digressi a Massiliensibus, recentem eorum sollicitationem animis continebant: pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses, & celeritate navium, & scientiâ gubernatorum confisi, nostros eludebant, impetusque eorum excipiebant: & quoad licebat latiore uti spatio, productâ longius acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant: cùm propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis, ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quòd minus exercitatis remigibus, minusque peritis gubernatoribus utebantur; qui repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam gravitate & tarditate navium impediabantur: factæ enim subito

5 Cùm propius, &c. Quand ils étoient obligés d'en venir à l'abordage.

ex humida materia, non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus cominus pugnandi daretur, æquo animo singulas binis navibus objiciebant; atque, injectâ manu ferreâ, & retentâ utraque nave, diversi pugnabant: atque in hostium naves transcendebant; &, magno numero Albicorum & pastorum interfecto, partem navium deprimunt: nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium, cum iis quæ sunt capte, intereunt ix.

LX. Hoc Cæsari ad Ilerdam nunciato, simul perfectoponte, celeriter fortuna mutatur. Illi, perterriti virtute equitum, minus liberè, minus audacter vagabantur: aliàs non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustiàs pabulantur: aliàs, longiore circuitu, custodias stationesque equitum vitabant: aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere, projectis sarcinis, fugiebant. Postremò & plures intermittere dies; &, præter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscienses, & Calagurritani qui erant cum Osciensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses, & Jacetani, & Ausetani, &, paucis post diebus, Ilurgavonenses, qui flumen Iberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent: pollicentur; atque, omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohortes Ilurgavouentis ad eum, cognito civitatis consilio, & signa ex statione transfert. Magna celeriter hæc commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis v civitatibus ad amicitiam adjunctis, expeditâ re frumentariâ, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quæ cum Pompeio per Mau-

ritaniam venire dicebantur; multæ longinquiores civitates ab Afranio desciscunt, & Cæsaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Cæsar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum xxx in latitudinem complures facere instituit; quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine efficeret. His pene effectis, magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quod multum Cæsar equitatu valebat: itaque constituunt iis locis excedere, & in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod, ex duobus contrariis generibus, quæ superiore bello cum L. Sertorio steterant civitates victæ, nomen atque imperium absentis timebant; quæ in amicitia manserant Pompeii, magnis affectæ beneficiis cum diligebant: Cæsaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus, magnaue auxilia expectabant; & suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine hero naves conquirere, & Octogefam ad luci jubent: id erat oppidum positum ad Iberum, milliaque passuum a castris aberat xx. Ad eum locum fluminis, navibus junctis, pontem imperant fieri; legionesque in flumen Sicorim transducunt, castraque muniunt vallo pedum xii.

LXII. Quare per exploratores cognitâ, summo labore militum Cæsar, continuato diem noctemque opere in flumine vertendo, huc jam rem deduxerat, ut equites, etsi difficulter atque agrè fiebat, possent tamen atque auderent flumen

transire : pedites verò tantum modò humeris ac summo pectore exstarent ; ut , cùm altitudine aquæ , tum etiam rapiditate fluminis , ad transeundum [non impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons Ibero prope effectus nunciabatur ; & in Sicori vadum reperiiebatur.

LXIII. Jam verò eò magis illi maturandum iter existimabant. Itaque ii auxiliaribus cohortibus Ilerdæ præsidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt ; & cum ii legionibus , quas superioribus diebus transduxerant , castra conjungunt. Relinquebatur Cæsari nihil , nisi uti equitatu agmen adversariorum malè haberet & carperet : pons enim ipsius magnum circuitum habebat ; ut multò breviori itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt ; & , cùm de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra movissent , repente sese ad novissimum agmen ostendunt ; & , magnâ multitudine circumfusâ , morari atque iter impedire incipiunt.

LXIV. Primâ luce ex superioribus locis , quæ Cæsaris castris erant conjuncta , cernebatur equitatus nostri prælio novissimos illorum premi vehementer ; ac nonnunquam sustinere extremum agmen atque interrumpi : aliàs inferri signa , & universarum cohortium impetu nostros propelli ; deinde rursus converfos insequi : totis verò castris milites circulari & dolere , hostem ex manibus dimitti , bellum non necessariò longiùs duci ; centuriones tribunosque militum adire atque obsecrare , ut per eos Cæsar certior fieret , *ne labori suo nec periculo parceret ; paratos esse sese ; posse & audere eâ transire flumen , quâ transductus esset equitatus.* Quorum studio & vocibus excitatus Cæsar , etsi timebat tantæ magnitudinis flumini exercitum objicere ,

conandum tamen atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse: hos cum legione unâ præsidio castris relinquit: reliquas legiones expeditas educit; magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus, vi fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur ac sublevantur: interit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit; triplicemque aciem ducere incipit: ac tantum fuit in militibus studium, ut millium vi addito circuitu 8, magnâque ad vadum fluminis morâ interpositâ, eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei ix consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, novâ re perterritus, locis superioribus consistit aciemque instruit. Cæsar in campis exercitum reficit, ne defessum prælio objiciat: rursus conantes progredi insequitur & moratur. Illi necessariò maturius quàm constituerant castra ponunt; suberant enim montes, atque a millibus passuum v itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Cæsaris; præsidiiisque in angustis collocatis, exercitum itinere prohiberent; ipsi, sine periculo ac timore, liberorum copias transducerent. Quod fuit illis conandum, atque omni ratione efficiendum: suâ totius diei pugnâ atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Cæsar quoque in proximo colle castra ponit.

LXVI. Mediâ circiter nocte, iis, qui adaquandi causâ longius a castris processerant, ab

8 Ut, millium, &c. détour de six milles ou de Qu'obligés de prendre un deux lieues.

equitibus correptis, fit ab his certior Cæsar duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari jubet, & vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur, aut ne ab equitatu Cæsaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt, copiasque in castris continent. Postero die Petreius cum paucis equitibus occultè ad exploranda loca proficiscitur; hoc idem fit ex castris Cæsaris: mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renunciat, v millia passuum proxima intercedere itineris campestris; inde excipere loca aspera & montuosa: qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.

LXVII. Disputatur in concilio a Petreio & Afranio, & tempus profectionis quæritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias venire quàm sentirentur. Alii, quòd pridie noctu conclamatum esset in castris Cæsaris, argumenti sumebant loco, non posse clam exiri: circumfundi noctu equitatum Cæsaris atque omnia loca atque itinera obsideri; nocturna que prælia esse vitanda, quòd perterritus miles in civili dissensione timori magis, quàm religioni consulere consueverit: at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum & centurionum præsentiam afferre; quibus rebus coerceri milites, & in officio contineri soleant: quare omni ratione esse interdum perripiendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen, summè exercitus salvâ, locum quem petant capi posse. Hæc vicit in concilio sententia, & primâ luce postridie constituunt proficisci.

LXVIII. Cæsar exploratis regionibus, albente

cœlo 1, omnes copias castris educit, magnæque circuitu, nullo certo itinere, exercitum ducit : namque itinera, quæ ad liberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendæ valles maximæ ac difficillimæ : saxa multis locis prærupta, iter impediabant : ut arma per manus necessariò transderentur 2; militesque inermes, sublevatique alii ab aliis, magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem libero intercludere & frumento prohibere potuissent.

LXIX. Ac primò afraniani milites, visendi causâ, læti ex castris procurrebant, contumeliosisque vocibus prosequerentur, *necessarii viâ inopiam coactos fugere, atque ad Ilerdam reverti* : erat enim iter a proposito diversum; contrariamque in partem iri videbatur. Duces verò eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent : tumultumque eorum opinionem adjuvabat, quod sine jumentis impedimentisque ad iter profectos videbant; ut non posse diutius inopiam sustinere considerent. Sed, ubi paulatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt, jamque primos superare regionem castrorum animadverterunt : nemo erat adeò tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putaret. Conclamatur ad arma; atque omnes copię, paucis præsidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad liberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occupa-

1 *Albente cœlo.* Dès que le jour parut.

2 *Ut arma, &c.* De sorte donner leurs armes de main qu'ils étoient obligés de se en main.

rent: sed exercitum Cæsaris viarum difficultates tardabant, Afranii copias equitatus Cæsaris insequens morabantur. Res tamen ab afraniis huc erat necessario deducta ut, si priores montes quos petebant attingissent, ipsi periculum vitarent: impedimenta totius exercitus, cohortesque in castris relictas, servare non possent: quibus interclusis exercitu Cæsaris, auxilium ferri nullâ ratione poterat. Confecit prior iter Cæsar: atque ex magnis rupibus nactus planiciem 3, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur & ante se hostem videret, collem quemdam nactus, ibi constituit. Ex eo loco iv cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit: hunc magno cursu concitatos jubet occupare; eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, &, mutato itinere, jugis 4 Octogesam perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent; conspiciatus equitatus Cæsaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum viam cetrati sustinere potuerant; omnesque ab his circumventi, in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendæ rei: neque verò id Cæsarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse; præsertim circumdatum undique equitatu, cum in loco æquo atque aperto configeretur: idque ex omnibus partibus ab eo flagitabantur. Concurrebant legati, centuriones, tribuni que mil. *ne dubitaret prælium committere: omnium esse militum paratissimos animos: afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse; quod suis non subvenissent; quod de colle*

3 Atque ex magnis, &c. ayant trouvé une plaine.
Et au sortir de ces rochers, 4 Jugis. Par les hauteurs.

non decederent; quòd vix equitum incursus sustinerent; collatisque in unum locum signis conferti, neque ordines neque signa servarent. Quòd si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem; quòd certè inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset.

LXXII. Cæsar in eam spem venerat, se, sine pugna & sine vulnere suorum, rem conficere posse; quòd re frumentariâ adversarios intercluseret. Cur etiam secundo prælio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optimè meritos de se milites? cur denique fortunam periclitaretur? præsertim cum non minus esset imperatoris, consilio superare quàm gladio: movebatur etiam misericordiâ civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque incolumibus rem obtinere malebat. Hoc consilium Cæsaris a plerisque non probabatur: milites verò palam inter se loquebantur; quoniam talis occasio victoriæ dimitteretur, etiam cum vellet Cæsar, sese non esse pugnaturos. Ille in sua sententia perseverat, & paulùm ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuât. Petreius atque Afranius, oblata facultate, in castra sese referunt. Cæsar, præsidii montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quàm proximè potest hostium castris, castra communît.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, quòd omnem rei frumentariæ sibi minisque Iberi spem amiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Iberdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Hæc consiliantibus eis, nunciatur aquatores ab equitatu premi nostro: quâ re cognitâ, crebras stationes disponunt equitum & cohortium

« Hæc consiliantibus ei. L'un ou l'autre de ces deux
Comme ils délibéroient sur partis.

alariarum, legionariasque interjiciunt cohortes: vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt; ut intra munitionem & sine timore, & sine stationibus aquari possent. Id opus inter se Petreius acque Afranius partiuntur: ipsique, perficiendi operis causâ, longius progrediuntur.

LXXIV. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt; & quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirit atque evocat. Primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere. Deinde imperatoris fidem quarunt; rectè ne se illi sint commissuri; &, quod non ab initio fecerint, armaque cum hominibus necessariis & consanguineis consuluerint, conqueruntur. His provocati sermonibus, fidem ab imperatore de Petreii & Afranii vita petunt; ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse videantur; quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturos confirmant; legatosque de pace, primorum ordinum centuriones ad Cæsarem mittunt. Interim alii suos in castra, invitandi causâ, adducunt; alii ab suis abducuntur: adeo, ut una castra jam facta ex binis viderentur; compluresque tribuni militum & centuriones ad Cæsarem veniunt, seque ei commendant. Hoc idem fit a principibus Hispaniæ; quos illi evocaverant, & secum in castris habebant obsidum loco. Hi suos notos hospitesque querebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Cæsarem. Afranii etiam filius adolescens, de sua & parentis sui salute cum Cæsare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena lætitiâ & gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitasse; & eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur: magnumque fructum suæ pristinæ

lenitatis, omnium judicio, Cæsar ferebat; consiliumque ejus a cunctis probabatur.

LXXV. Quibus rebus nunciatis Afranio, ab instituto opere discedit seque in castra recipit; sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accideret casus, hunc quieto & æquo animo ferret. Petreius verò non deserit sese 7 : armat familiam, cum hac & prætoriam cohortem cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suæ custodiæ causâ habere consueverat, improvisò ad vallum advolat : colloquia militum interrumpit, nostros repellit ab castris : quos deprehendit, interficit : reliqui coeunt inter se ; & , repentino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt gladiosque distringunt, atque ita se a cetratis equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi : seque in castra recipiunt ; & ab iis cohortibus, quæ erant in statione ad portas, defenduntur.

LXVI. Quibus rebus confectis, flens Petreius manipulos circuit militesque appellat ; *ne se, neu Pompeium absentem imperatorem suum a versariis ad supplicium transiant*, obsecrat. Fit celeriter concursus in prætorium : postulat, ut jurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos : princeps in hæc verba jurat ipse : idem jusjurandum adigit Afranium, subsequuntur tribuni militum, centurionesque. Centuriatim producti milites idem jurant, edicunt, penes quem quisque sit miles Cæsaris, ut producat ; productos palam in prætorio interficiunt : sed plerosque hi qui receperant, celant, noctuque per vallum emittunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in supplicio, nova religio jurisjurandi 8, spem

7 *Non deserit sese*. Ne perd parti en homme décidé, appoint la tête, prend son me ses domestiques.

præsentis deditiois sustulit; mentesque militum convertit, & rem ad pristinam belli rationem redegit.

LXXVII. Cæsar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloquii venerant, summâ diligentia conquiri & remitti jubet: sed ex numero tribunorum militum, centurionumque, nonnulli suâ voluntate apud eum remanserunt, quos ille postea magno in honore habuit. Centuriones in ampliores ordines, equites rom. in tribunitium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur afraniani pabulatione, aquabantur aegrè: frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum xxii ab Ilerda frumentum jussi erant efferre: cetrati auxiliaresque nullam; quorum erant & facultates ad parandum exiguæ, & corpora insueta onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Cæsarem perfugiebat. In his erat angustis res: sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur Ilerdam reverti, quòd ibi paululum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tatraco aberat longius, quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris profiscuntur. Cæsar, equitatu præmisso qui novissimum agmen carperet atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur: nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus præliarentur.

LX 1. Genus erat hoc pugnae: expeditæ cohortes novissimum agmen claudebant, pluriesque in locis campestribus subsistebant; si mons erat ascendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quòd ex locis superioribus, qui

8 *Nova religio*, &c. Le nouveau serment qu'ils firent faire.

9 *Pluriesque*, &c. Et faisoient souvent face dans la plaine.

antecefferant, suos adscendentes protegebant: cum vallis aut locus declivis suberat, neque ii qui antecefferant, morantibus opem ferre poterant, equites verò ex loco superiore in averfos tela conjiciebant, tum magno erat in periculis: requirebatur ut, cum ejusmodi esset locis appropinquatum, legionum signa consiliterer jubere, magnoque impetu equitatum repellerent; eo summo, repente incitato cursu sese in valles universi demitterent, atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent: nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos superioribus perterritos præliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur, quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Cæsaris exciperentur.

LXXX. Tali dum pugnatur modo, lentè ac paulatim proceditur; crebròque, ut sint auxilio suis, subsistunt, ut tum accidit: millia enim progressi iv, vehementiusque peragitati ad equitatu, montem excelsum capiunt, ibique una a fronte contra hostem castra muniant, neque jumentis onera deponunt. Ubi Cæsaris castra posita tabernaculaque constituta, & dimissos equites pabulandi causâ animadvertere, sese subito proripiunt, circiter horâ vi ejusdem diei: & spem nacti moræ, discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Quà re animadvertens, Cæsar eductis legionibus subsequitur; præsidio impediementis paucas cohortes relinquit; horâ x subsequi pabulatores, equitesque revocari jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut pene terga convertant: compluresque milites, etiam nonnulli centuriones interficiuntur. Instabat agmen Cæsaris, atque universum imminebat.

LXXI. Tum verò , neque ad explorandum idoneum locum castris , neque ad progrediendum datâ facultate , consistunt necessariò , & ab aqua , & naturâ iniquo loco , castra ponunt : sed iisdem de causis Cæsar , quæ supra sunt demonstratæ , prælio non lacescit , & eo die tabernacula statui passus non est : quò paratiores essent ad insequendum omnes , sive noctu sive interdiu erumperent. Illi , animadverso vitio castrorum , totâ nocte munitiones proferunt , castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt , totumque in ea rediem consumunt : sed , quantum opere processerant & castra protulerant , tantò aberant ab aqua longius ; & præsentî malo aliis malis remedia dabantur. Primâ nocte , aquandi causâ nemo egreditur ex castris : proximo die , præsidio in castris relicto , universas ad aquam copias educunt ; pabulum emittitur nemo. His eos supplices malis haberi Cæsar , & necessariam subire deditionem , quàm prælio decertare , malebat : conatur tamen eos vallo fossâque circumvenire ; ut quàm maximè repentinas eorum eruptiones demoretur , quò necessariò descensuros existimabat. Illi , & inopiâ pabuli adducti , & quò essent ad iter expeditiores , omnia sarcinarii jumenta interfici jubent.

LXXII. In his operibus consiliisque biduum consumitur : tertio die magna jam pars operis Cæsaris processerat. Illi , impediendæ rei causâ , horâ circiter viii signo dato , legiones educunt ; aciemque sub castris instruunt. Cæsar ab opere legiones revocat ; equitatum omnem convenire jubet ; aciem instruit : contra opinionem enim militum famanque omnium , videri prælium

1. His eos, &c. Cæsar a- rendre faire de vivres &
more mieux les voir sup- d'eau. *His mali*, id est, *aqua*
pillants, & obligés de se ac pabul, *inopiâ*.

diffugisse, magnum detimentum afferebat. Sed eisdem de causis quæ sunt cognitæ, quò minus dimicare vellent, movebatur; atque hoc etiam magis, quòd spatii brevitatis, etiam in fugam coniectis adversariis, non multum ad summam victoriæ juvare poterat: non enim amplius pedum millibus II ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat, ad incursum atque impetum militum relicta. Si prælium committeretur, propinquitatis castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat: hac de causa constituerat signa inferentibus resistere, prior prælio non lateßere.

LX. XLII. Acies erat afraniana duplex legionum V; & tertium in subsidiis locum alariæ cohortes obtinebant. Cæsaris triplex; sed primam aciem quaternæ cohortes ex V legionibus tenebant: has subsidiariæ ternæ, & rursus aliæ totidem, suæ cujusque legionis, subsequiebantur; sagittarii funditoresque mediâ continebantur acie: equitatus latera cingebat. Tali instructâ acie, tenere uterque propositum videbatur; Cæsar, ut nisi coactus prælium non committeret; ille, ut opera Cæsaris impediret. Producitur tamen res; aciesque ad solis occasum continentur: inde utrique in castra discedunt. Postero die, munitiones institutas Cæsar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent: quâ re animadversâ, Cæsar Germanos levis armaturæ, equitumque partem flumen transjicit; crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIV. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum jam diem sine pabulo retentis jumentis, æquæ, lignorum, frumenti inopiâ, colloquium petunt; &, id si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Cæsare negatum, &, palam si colloqui vellent, concessum est; datur

obsidis loco Cæsari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Cæsar delegit: audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: Non esse aut ipsi aut militibus succensendum, quòd fidem erga imperatorem suum Cn. Pompeium conservare voluerint; sed satis jam fecisse officio satisque supplicii tulisse, perpeffos omnium rerum inopiam: nunc verò, pene ut feras, circummunitos, prohiberi aquâ, prohiberi ingressu: neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: itaque se viros confiteri: orare atque obsecrare, si quis locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. Hæc quàm potest demississimè atque subiectissimè exponit.

LXXXV. Ad ea Cæsar respondit: Nulli omnium has partes, vel querimoniæ, vel miserationis, minus convenisse: reliquos enim omnes suum officium præstasse: se qui etiam bonâ conditione, & loco & tempore a quo configere noluerit, ut quàm integerrima essent ad pacem omnia: exercitum suum, qui, injuriâ etiam acceptâ, suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conservavit & texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint: qua in re omnium suorum vitæ consulendum putarunt; sic omnium ordinum partes in misericordia constituisse: ipsos duces a pace abhorruisse: eos, neque colloqui, neque induciarum jura servasse; & homines imperitos, & per colloquium deceptos, crudelissimè interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimiam pertinaciâ atque arrogantiam accidere soleat; uti eò recurrant & id cupidissimè petant, quod paulò ante contempserint; neque nunc se illorum humilitate, neque aliqui temporis opportu-

nitare postulare, quibus rebus augerentur opes suæ; sed eos exercitus, quos contra se multos jam annos aluerint, velle dimitti: neque enim vi legiones alia de causa missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam; neque tot tantasque classes paratas, neque summissos duces, rei militaris peritos: nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provium; quæ, propter diuturnitatem pacis, nullum auxilium desideravit: omnia hæc jam pridem contra se parari: in se novi generis imperia constitui; ut idem ad portas urbanis præsideat rebus, & duas bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne ex prætura & consulatu, ut semper, sed per paucos probati & electi in provincias mittantur: in se ætatis excusationem nihil valere: quod superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia domum revertantur, exercitumque dimittant. Quæ tamen omnia, & se tulisse patenter & esse laturum: neque nunc id agere ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit, sed ne illi habeant quo contra se uti possint: proinde, ut esset dictum, provinciis excederent exercitumque dimitterent si id sit factum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam pacis esse conditionem.

LXXXVI. Id verò militibus fuit pergratum & jucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui aliquid victi incommodi expectavissent, ultro inde præmia missionis ferrent: nam cæra de loco & tempore ejus rei controversia inferretur, & voce & manibus universi ex vallo, ubi constitierant, significare cœpe-

runt, ut statim dimitterentur; neque omni interpositâ fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur; ut ii qui habeant domicilium aut possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen, dimittantur: ne cui de eis noceatur, neve quis invitus sacramento dicere cogatur a Cæsare, cavetur 3.

LXXVII. Cæsar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur: addit etiam ut, *quid quisque eorum in bello amiserit quæ sint penes milites suos, iis qui amiserint restituatur: militibus, æquâ factâ æstimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit.* Quasculumque postea controversias inter se milites habuerunt, suâ sponte ad Cæsarem in jus adierunt. Petreius atque Afranius, cum stipendium ab legionibus pene seditione factâ flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Cæsar ut cognosceret, postulant; eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter terciâ exercitus eo biduo dimissâ, ii legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit; ut non longo inter se spatio castra facerent: eique negotio Q. Fulvius Kalenus legatum præfecit. Hoc ejus præscripto, ex Hispania ad Varum flumen est ite factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

3 Ne cui de eis, &c. On ne veut que personne à s'engager mal-à-soi; de ne faire tort à aucun d'eux, & de n'obliger

LIBER II.

ARGUMENTUM.

Hic secundus liber habet oppugnationem Massiliae, ad quam fuerat Trebonius relictus, dum Caesar totam Hispaniam in suam redegit potestatem, ex ea expulso Varrone Pompeii legato, ex qua & ipse reversus, Massiliam expugnat. Deinde complectitur bellum in Africa, absente Cæsare per Curionem ejus legatum cum Artio Varo pompeiano & Juba rege Numidiae gestum, quo bello Curio & ejus exercitus perit.

I. **D**UM hæc in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turreisque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui navalibusque; altera ad partem, quâ est aditus est Gallia atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi partibus mari alluitur: reliqua quarta est, quæ aditum habet a terra. Hujus quoque spatii pars ea quæ ad arcem pertinet, loci naturâ & valle altissimâ munita, longam & difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera, C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.

II. Sed tanti erant antiquitûs in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullæ contextæ viminibus vineæ sustinere possent. Asseres

enim pedum XII, cuspidibus præfixi, atque hi in maximis balistis missi per IV ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus lignis i conjunctis inter se porticus integebatur, atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX, æquandi loci causâ, facta item ex fortissimis lignis, involuta omnibus rebus, quibus ignis jactus & lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum, omnem administrationem tardabat: tum crebræ per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri & turribus inferebantur: quæ facilè nostri repellebant milites; magnisque ultro illatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

III. Interim L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe navium XVI, in quibus paucæ erant æratæ, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliæ, imprudente atque inopinante Curione, provehitur: appulsisque Messanam navibus atque inde, propter repentinum terrorem principum ac senatûs fugâ factâ, ex navalibus eorum unam deducit. Hâc adjunctâ ad reliquas naves, cursum Massiliam versûs perficit, præmissâque clam naviculâ, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit, eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

IV. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant; summâque industriâ armaverant (remigum gubernatorumque magna copia suppetebat) piscatoriasque adjecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges

† Pedalibus lignis. Des pièces de bois d'un pied d'épaisseur.

tuti, has sagittariis tormentisque compleverant. Tali modo instructâ classe, omnium seniorum, matrum familiæ, virginum precibus & fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent; non minore animo ac fiduciâ, quàm ante dimicaverant, naves conscendunt; communi enim fit vitio naturæ, ut invisis, latitantibus atque incognitis rebus magis confidamus, vehementiusque exterreamur, ut tum accidit: adventus enim L. Nasidii summâ spe & voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum, ex portu exeunt; & Tauroentâ, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt, ibique naves expediunt: rursusque se ad confligendum animo confirmant, & consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero: nam ad eas, quæ factæ fuerant Arelate per Cæsarem, captivæ Massiliensium & accesserant vi. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent ut victos contemnerent, plenus spei bonæ atque animi adversus eos profiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis juvenus quæ in oppido remanserat, omnesque superioris ætatis, cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis, aut ex muro ad cælum manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent, & angelicæ simulacra projecti victoriam ab diis exposcerent: neque erat quisquam omnium, qui non in ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam & honesti ex ju-

2 Captivæ Massiliensium. Les vaisseaux enlevés aux Marseillois.

ventute, & cujusque ætatis amplissimi, nominatim evocati atque obsecrati, naves conscenderant, ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent: si superavissent, vel domesticis opibus 3, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

VI. ommisso prælio, Mætiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum præceptorum quæ paulò ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur; &, quibus in pugna vitæ periculum accideret, non ita multò se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe captâ, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paulatim navibus, & artificio gubernatorum, mobilitati navium locus dabatur: & si quando, nostri facultatem nacti ferreis injectis manibus navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque verò conjuncti Albicis cominus pugnando deficiebant, neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis 4 eminus missa telorum, multa nostris de improvviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant: conspiciatæque naves triremes in navem D. Bruti, quæ ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant; sed tantum, re provisâ, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illæ adeo graviter inter se incitatæ conflixerunt, ut vehementissimè utraq; ex concursu laborarent, altera verò præfracto rostro tota collabefieret. Quâ re animadversâ, quæ proximæ ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

3 Domesticis opibus. Par
tis propres forces.

4 Magna vis. Une grande
quantité.

VII. Sed nasidianæ naves nulli usui fuerunt, celeriterque pugnâ excefferunt: non enim has aut conspectus patriæ, aut propinquorum præcepta, ad extremum vitæ periculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe, v sunt depressæ, iv captæ, i cum nasidianis profugit: quæ omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una præmissa Massiliam, hujus nuncii perferendi gratiâ, cum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit: ac, re cognitâ, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo secius ad defensionem urbis reliqua apparare cœperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse præsidio posse, si pro castello ac receptaculo, turrim ex latere sub muro fecissent: quam primò, ad repentinis incursus, humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si quæ major opprèsserat vis, propugnabant: hinc, ad repellendum & prosequendum hostem, procurrebant; patebat hæc quoque versùs pedes xxx; sed parietum crassitudo pedum v. Postea verò, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibitâ solertiâ, inventum est magno esse usui posse, si hæc esset in altitudinem turris elata: hæc ratione perfectum est.

IX. Ubi turris altitudo perducta est ad contrabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extemâ parietum structurâ tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis hostium inharesceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plurei ac vinearum possum est, laterculo adstruxerunt; supraque eum locum duo

tigna transversa injecerunt, non longè ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quæ turri tegumento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes injecerunt, easque axibus religaverunt. Has trabes paulò longiores atque eminentiores, quàm extremi parietes erant, effecerunt; ut esset ubi tegumenta præpendere possent, ad defendendos ictus ac repellendos, dum inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt; ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper injecerunt; ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. Storias autem ex funibus anchorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas IV pedes, fecerunt; easque ex tribus partibus, quæ ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim præpendentes religaverunt: quod unum genus tegumenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento transjici posse. Ubi verò ea pars turris, quæ erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium; pluteos ad alta opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione primâ suspendere ac tollere ceperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra hæc tegumenta abditi atque muniti, parietes lateribus exstruebant: rursusque ali prehensione, ad edificandum, sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primò, tecta extremis lateribus instruebant; exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tutò, ac sine ullo vulnere ac periculo, vi tabulata exstruxerunt: fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

X. Ubi ex ea turri, quæ circum essent, opera tueri se posse confisi sunt; musculum pedum LX longum ex materia bipedali, quem a turri lateritia ad hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt: cuius musculi hæc erat forma. Duæ primum trabes in solo æquæ longæ, distantes inter se pedes IV, collocantur: inque eis columella pedum in altitudinem V defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio conjungunt; ubi tigna, quæ musculi tegendi causâ ponant, collocentur: eò super tigna bipedalia injiciunt; eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum, trabesque extremas, quadrates regulas, IV patentes digitos, defigunt; quæ lateres, qui super musculo struantur, continent. Ita fastigiato: atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatæ, lateribus lutoque musculus, (ut ab igne, qui ex muro jaceretur, tutus esset,) contegitur: supra lateres coria inducuntur; ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt; subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis subiectis, ad turrim hostium admovent, ut adificio jungatur.

XI. Quo malo perterriti subito oppidani, saxa quàm maxima possunt vestibus promonent, præcipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiæ sustinet, & quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas tædâ ac pice refertas incendunt; easque de muro in musculum devolvunt: involutæ labuntur; delapsæ ab lateribus, longuriis furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vestibus infima saxa turris hos-

tium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur; hostesque ex muro ac turribus submoventur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex ea, quæ suberat, turri subductis, repentinâ ruinâ pars ejus turris concidit: pars reliqua consequens procumbebat.

XII. Tum hostes turris repentinâ ruinâ commoti, inopinato malo turbati, deorum irâ percussi, urbis direptione perterriti, inermes cum infulis; sese portâ forâs universi proripiunt; ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt. Quâ novâ re oblatâ, omnis administratio belli consistit: militesque averfi a prælio, ad studium audiendi & cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, ut adventus Cæsaris expectetur; captam suam urbem videre, opera perfectâ, turrem subrutam; itaque a defensione desistere, nullam exoriri moram posse, quo minus cum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe prædæ in urbem irumperent, urbemque delerent. Hæc atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia fletuque pronunciantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati, milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordiâ factâ, adventus Cæsaris expectatur. Nullam ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confectâ, omnes curam & diligentiam remittunt. Cæsar enim

5 Inermes cum infulis. Sans armes & en habit de suppliant.

per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites, & defectionis odio, & contemptione suâ, & diutino labore, omnes puberes interficerent, quod se facturos minabantur: ægréque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent; graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

§IV. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quærent: interjectisque aliquot diebus, nostris languentibus atque animo remissis, subitò, meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset; arma verò omnia reposita contactaque essent; portis se foràs erumpunt: secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti udo tempore agger, plutei, tellus, turris tormentaqué flammam conciperent; & prius hæc omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri repentinâ fortunâ permoti, arma, quæ possunt, arripiunt; alii ex castris sese incitant. Fit in hostes impetus: sed e muro, sagittis, tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt; ibique musculum turrimque lateritiam liberè incendunt. Ita multorum mensium labor, hostium perfidiâ & vi tempestatis, puncto temporis interit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die, eandem nacti tempestatem, majorique cum fiducia ad alteram turrim aggeremque eruptione pugnabant, multumque ignem intulerunt: sed, ut superioris temporis contentione nostri omnem remiserant, ita proximi dici casu admoniti, omnia ad defensionem paraverant. Itaque, multis interfectis, reliquos infectâ re in oppidum repulerunt. O 4

XV. Trebonius ea quæ sunt amissa, multò majore studio militum administrare & reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores & apparatus malè cecidisse viderunt; induciisque per scelus violatis, suam virtutem irrisui fore percoluerunt: quòd, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longè latèque in finibus Massiliensium excisis & convectis; aggerem novi generis atque inauditum, ex lateritiis duobus muris senum pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, æquà ferè latitudine, atque ille congestus ex materia fuerat agger: ubi autem spatium inter muros aut imbecillitas materiae postulare videretur, pilæ interponuntur, transversariaigna injiciuntur, quæ firmamento esse possint; & quidquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque luto integuntur. Sub tecto miles, dexterâ ac sinistrâ, muro tectus, adversus plutei objecta, operi quæcumque usui sunt, sine periculò supponat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertiâ & virtute militum brevi reconcinnatur. Portæ, quibus locis videtur eruptionis causâ, in muro relinquuntur.

XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quæ diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum operâ & labore ita relecta; ut nullus perfidiæ neque eruptioni locus esset; neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus, noceri posset; eodemque exemplo sentiunt totam urbem, quâ sit aditus ab terra, muro turribusque circumveniri posse, sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, cum pene inædificata in muris ab exercitu nostro mœnia viderentur ac tela manu conjicerentur; suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna sper-

vissent, spatio propinquitatis interire, parique conditione e muro ac turribus bellandi darâ, virtute se nostris adæquare non posse intelligunt, ad easdem deditiois conditiones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania, initio, cognitis iis rebus quæ sunt in Italia gestæ, diffidens pompeianis rebus, amicissimè de Cæsare loquebatur: *præoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: necessitudinem quidem sibi nihilò minorem cum Cæsare intercedere: neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret, quæ vires suæ, quæ voluntas erga Cæsarem totius provinciae.* Hæc omnibus ferebat sermonibus; neque se in ullam partem movebat 6. Postea verò, cum Cæsarem ad Massiliam distineri cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque expectatione; & consentire omnem citeriorem provinciam; quæque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariæ, accepit; atque hæc ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat: se quoque ad motum fortunæ movere cœpit.

XVIII. Delectum habuit totâ provinciâ, legionibus completis 11, cohortes circiter xxx alarias addidit, frumenti magnum numerum coegit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret, naves longas x Gaditanis, ut facerent, imperavit, complures præterea in Hispali faciendas curavit: pecuniam omnem omniaque ornamenta, ex fano Herculis in oppidum Gades contulit: eo vi cohortes præsidii causâ ex provincia misit; Caiumque Gallonium, equitem romanum, familiarem

6 Neque se, &c. Et il ne se déclare t pour aucun parti.

Domitii, qui eò procurandæ hereditatis causâ venerat missus a Domitio, oppido Galibus præfecit: arma omnia, privata & publica, in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Cæsarem conciones: sæpe ex tribunali prædicavit, *adversa Cæsarem prælia fecisse; magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse; hæc se certis nunciis, certis auctoribus compèrisset.* Quibus rebus perterritos cives rom. ejus provinciæ sibi ad remp. administrandam HS cxc, & argenti pondo. xx millia, tritici modios cxx millia, polliceri coegit. Quas Cæsari esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera injungebat, præsidiaque eò deducebat: & judicia in privatos reddebat, qui verba atque orationem adversus remp. habuissent, eorumque bona in publicum adducebat: provinciam omnem in sua & Pompeii verba perjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quæ sunt gestæ in citeriore Hispania, parabat bellum. Ratio autem hæc erat belli, ut se cum ii legionibus Gades conferret; naves frumentumque omne ibi contineret: (provinciam enim omnem Cæsaris rebus favere cognoverat:) in insula frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Cæsar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere: quod magna esse Pompeii beneficia & magnas clientelas in citeriore provincia, sciebat.

XIX. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio tribuno pl. ipse cum equitibus d. c. magnis itineribus progreditur; edictumque præmittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse præsto Cordubæ vellet. Quo edicto totâ provinciâ pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatûs Cordubam mitte-

ret; Nullusque civis rom. paulò notior, quin ad statutum diem conveniret. Simul ipse Cordubæ conventus per se portas Varroni clausis; custodias vigiliasque in muro turribusque disposuit. Cohortes 11 quæ colonicæ appellabantur, cum eò casu venissent, tuendi oppidi causâ apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quæ est longè firmissima totius provinciæ civitas, deductis 111 in arcem oppidi cohortibus a Varrone præsidio, per se cohortes ejecit portasque præcluserunt.

XX. Hoc verò magis properare Varro, ut cum legionibus quamprimum Gades contenderet; ne itinere aut transjectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Cæsarem voluntas provinciæ reperiébatur. Progresso ei paulò longiùs litteræ a Gadibus redduntur; simul atque cognitum sit de edicto Cæsaris, consensisse gaditanos principes cum tribunis cohortium, quæ essent ibi in præsidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Cæsari servarent: hoc inito consilio, denunciavisse Gallonio ut suâ sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex 11 legionibus quæ Vernacula appellabatur, ex castris Varronis, adstante & inspectante ipso, signa sustulit, seseque Hispalim recepit, atque in foro & porticibus sine maleficio 7 confedit: quod factum adeò ejus conventus cives romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissimè reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, cum, itinere converso, sese Italicam venturum promisisset, certior a suis factus est præclusas esse portas, Tum verò omni interclusus

itinere, ad Cæsarem mittit; paratum se esse, legionem cui iusserit, transdere. Ille ad eum Sex. Cæsarem mittit, atque huic transdi jubet. Transditâ legione, Varro Cordubam ad Cæsarem venit: relatis ad eum publicis rationibus, cum fide, quod penes ad eum est pecuniæ, transdit; & quod ubique habeat frumenti ac navium ostendit.

XXI. Cæsar, habitâ concione Cordubæ, omnibus generatim gratias agit; civibus romanis, quòd oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quòd præsidia expulissent; Gaditanis, quòd conatus adversariorum infregissent, seseque in libertatem vindicassent; tribunis milit. centurionibusque, qui eò præsidii causâ venerant, quòd eorum consilia suâ virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum Varroni cives romani polliciti, remittit: bona restituit iis, quos liberiùs locutos hanc pœnam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis privatisque præmiis reliquos in posterum bonâ spe complet; biduumque Cordubæ commoratus, Gades proficiscitur: pecunias monumentaque quæ ex Fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciæ Q. Cassium præficit, huic IV legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciæ legationes Cæsaris adventum expectabant. Eâdem ratione privatim ac publicè quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit; pedibusque Narbonem atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de dictatore latam, seseque dictatorem dictum a M. Lepido prætore cognoscit.

XXII. Massilienses omnibus defessi malis, rei frumentariæ ad summam inopiam adducti, bis

proelio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati, ex diutina conclusione & mutatione victus, (panico 8 enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod ad hujusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant) dejecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum & exercituum desperatis, quos in Cæsaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus tri comparatis, (ex quibus ii familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat,) nactus turbidam tempestatem 9, est profectus. Hunc conspiciatæ naves quæ, jussu Bruti, consuetudine quotidianâ ad portum excubabant, sublati anchoris sequi cœperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit & fugere perseveravit, auxilioque tempestatis ex conspectu abiit, duo, perterrita concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt: naves ex portu navalibusque educunt: pecuniam ex publico transfunt. Quibus rebus confectis, Cæsar magis eos pro nomine & vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans, ii ibi legiones præsidio relinquit; ceteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus ex Sicilia, & jam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, ii legiones, ex iv quas a Cæsare acceperat, & d equites transportabat: biduoque & noctibus iii navigatione consumptis, appellit ad eum locum qui apocellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupea passuum xxii millia; habetque non incommodam æstate

8 *Panico.* Du millet.

Un brouillard épais

9 *Turbidam tempestatem.*

stationem, & duobus eminentibus promontoriis continentur. Hujus advenum L. Cæsar filius cum x longis navibus ad Clupeam præstolans; (quas naves, Uticæ ex prædonum bello subductas, P. Attius reficiendas hujus belli causâ curaverat;) appulsâque ad proximum littus trireme constatâ & in littore relictâ, pedibus Adrumetum profugerat. Id oppidum C. Confidius Longus unius legionis præsidio tuebatur. Reliquæ Cæsar's naves, ejus fugâ Adrumetum se receperunt. Hunc sequutus M. Rufus quæstor navibus xii, quas præsidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam relictam in littore navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIV. Curio Marcum Uticam navibus præmittit: ipse eodem cum exercitu proficiscitur; biduique iter progressus, ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit: ipse cum equitatu antecedit, ad castra exploranda corneliana; quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte præruptum atque asperum, sed paulò tamen leniore fastigio ab ea parte quæ ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paulò amplius passuum mille: sed hoc itinere est fons, quo mare succedit; longè latèque is locus restagnat: quem si quis vitare voluerit, vi millium circuitu in oppidum perveniet.

XXV. Hoc explorato loco, Curio castra Vati conspicit, muro oppidoque conjuncta ad portam quæ appellatur Bellica, admodum munita naturâ loci: unâ ex parte, ipso oppido Uticâ; alterâ, theatro quod est ante oppidum, substructionibus ejus operis maximis, aditu ad castra

1 *Castra corneliana.* Le Cornélius Scipion avoit au camp de Scipion; lieu où trefois campé.

difficili & angusto. Simul animadvertit multa undique portari atque agi plenissimis viis, quæ repentinè tumultus timore ex agris in urbem conferebantur. Huc equitatum mittit ut diriperet, atque haberet loco prædæ. Eodemque tempore his rebus subsidio ne equites Numidæ ex oppido, peditesque committuntur a Varo; quos, auxilii causâ, rex Juba paucis ante diebus Uticam miserat. Huic & paternum hospitium cum Pompeio, & simulas cum Curione intercedebat; quòd tribunus pl. legem promulgaverat, quâ lege regnum Jubæ publicaverat. Concurrunt equites inter se, neque verò primum impetum nostrorum Numidæ ferre potuerunt: sed, interfectis circiter cxx, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronuntiari onerariis navibus jubet, quæ stabant ad Uticam numero circiter cc, *se in hostium habiturum loco, qui non e vestigio ad castra corneliana vela direxisset*. Quâ pronuntiatione factâ, temporis puncto, sublatis anchoris, omnes Uticam relinquunt, et quòd imperatum est transeunt: quæ res omnium rerum copiâ complevit exercitum.

XVI. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit, atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur. Postero die Uticam exercitum ducit, & prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, & e vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus præmittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur: ipse celeriter ab opere deductis legionibus, aciem instruit. Equites corn-

mittunt prælium : & priùs quàm planè legiones explicari & consilire possent, tota auxilia regis impedita ac perturbata, quòd nullo ordine & sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt : equitatuque omni fere incolumi, quòd se per littora celeriter in oppidam recepit, magnam peditum numerum interficiunt.

XXVII. Proximâ nocte centuriones marsi ii ex castris Curionis eum manipularibus suis xxii, ad Attium Varum perfugiunt. li, seu verè quam habuerant opinionem perferunt; sive etiam auribus Vari serviunt : (nam quæ volumus, & credimus libenter; &, quæ sentimus ipsi, reliquos sentire speramus :) confirmant quidem certè totius exercitûs animos alienos esse a Curione : maximè opus esse in conspectum exercitum venire, & colloquendi dare facultatem. Quâ opinione adductus Varus, postero die mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio : atque unâ valle non magnâ interjectâ, suas uterque copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sext. Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii supra demonstratum est. Dimissus a Cæsare, in Africam venerat : legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Cæsar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines manipuli que constarent. Hanc nactus appellationis causam Quinctilius, circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites cœpit, *ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quastorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eâdem essent usi fortunâ, eademque in obfi-*

6 Sive etiam auribus, &c. Soit qu'ils voulussent flatter Varus.

dione perpeſſi; neu pro iis pugnarent, a quibus in contumelia perſugæ appellarentur. His pauca ad ſpem largitionis addit, quæ ab ſua liberalitate, ſi ſe atque Atium ſecuti eſſent, exſpectare deberent. Hæc habitu oratione, nullam in partem ab exercitu Cuionis fit ſignificatio: atque in ſuas uterque copias reducit.

XXI. At in caſtris Curionis magnus omnium inceſſit timor: nam is variis hominum ſermonibus celeriter augetur. Unuſquiſque enim opiniones fingebat; & ad id, quod ab alio audierat, ſui aliquid timoris addebat: hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii tranſdiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [*Civile bellum; genus hominum, quod liceret libere facere & ſequi, quod vellet: legiones eæ, quæ paulò ante apud adverſarios fuerant; nam etiam Caſaris beneficium mutaverat conſuetudo, qua offerrentur municipia etiam adverſis partibus conjuncta; neque enim ex Marſis Pelignisque veniebant, ut qui ſuperiore nocte in contuberniis, commilitoneſque nonnulli graviores ſermoneſ militum vulgo duriùs accipiebant, nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.*]

XXX. Quibus de cauſis, conſilio convocato, de ſumma rerum deliberare incipit. Erant ſententiæ, quæ conandum omnibus modis, caſtraque Vari oppugnanda cenſerent, quòd hujusmodi militum conſiliis otium maximè contrarium eſſe arbitrarentur. Poſtremò, præſtare dicebant, per virtutem in pugna belli fortunam experiri; quàm deſertos & circumventos a ſuis, graviffimum ſupplicium pati. Porro erant, qui cenſerent, de tertia vigilia in caſtra corneliana recedendum; ut, majore ſpatio temporis interjeſto, militum mentes ſanarentur: ſimul, ſi quid

rent: sed exercitum Cæsaris viarum difficultates tardabant, Afranii copias equitatus Cæsaris insequens morabantur. Res tamen ab afraniis huc erat necessario deducta ut, si priores montes quos petebant attingissent, ipsi periculum vitarent: impedimenta totius exercitus, cohortesque in castris relictas, servare non possent: quibus interclusis exercitu Cæsaris, auxilium ferri nullâ ratione poterat. Confecit prior iter Cæsar: atque ex magnis rupibus nactus planiciem 3, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur & ante se hostem videret, collem quemdam nactus, ibi constituit. Ex eo loco iv cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit: hunc magno cursu concitatos jubet occupare; eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, & , mutato itinere, jugis 4 Octogesam perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent; conspiciatus equitatus Cæsaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum viam cetrati sustinere potuerunt; omnesque ab his circumventi, in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendæ rei: neque verò id Cæsarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse; præsertim circumdatum undique equitatu, cum in loco æquo atque aperto configeretur: idque ex omnibus partibus ab eo flagitabantur. Concurrerant legati, centuriones, tribuni que mil. *ne dubitaret prælium committere: omnium esse militum paratissimos animos: afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse; quod suis non subvenissent; quod de colle*

3 Atque ex magnis, &c. ayant trouvé une plaine.
Et au sortir de ces rochers, 4 Jugis. Par les hauteurs.

non decederent; quòd vix equitum incurfus sustinerent; collectisque in unum locum signis confecti, neque ordines neque signa servarent. Quòd si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem; quòd certè inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset.

LXXII. Cæsar in eam spem venerat, se, sine pugna & sine vulnere suorum, rem conficere posse; quòd re frumentariâ adversarios interclusisset. Cur etiam secundo prælio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optimè meritos de se milites? cur denique fortunam periclitaretur? præsertim cum non minus esset imperatoris, consilio superare quàm gladio: movebatur etiam misericordiâ civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque incolumibus rem obtinere malebat. Hoc consilium Cæsaris a plerisque non probabatur: milites verò palam inter se loquebantur; quoniam talis occasio victoriæ dimitteretur, etiam cum vellet Cæsar, sese non esse pugnatuuros. Ille in sua sententia perseverat, & paulùm ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius, oblata facultate, in castra sese referunt. Cæsar, præsidiiis montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quàm proximè potest hostium castris, castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, quòd omnem rei frumentariæ familiisque Iberi spem amiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Iberdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Hæc consiliantibus eis, nunciatur aquatores ab equitatu premi nostro: quâ re cognitâ, crebras stationes disponunt equitum & cohortium

*¶ Hæc consiliantibus eis. L'un ou l'autre de ces deux
Comme ils délibéroient sur partis.*

mento quo nunc tenemini, respiciatis illud quod, deditione ducis & capitis diminutione sublatum est. At credo, si Cæsarem probatis, in me offenditis 4; qui de meis in vos meritis prædicaturus non sum, quæ sunt adhuc & mea voluntate, & vestra exspectatione leviora: sed tamen sui laboris milites semper, eventu belli, præmia petiverunt; qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, fortunamque cur præteream? An pœniteat vos, quòd silvum atque incolumem exercitum, nullâ omnino nave desideratâ, transduxerim: quòd classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri prælio superaverim? quod ex portu, sinuque adversariorum 600 naves onerarias adduxerim; eòque illos compulerim, ut neque pedestri itinere neque navibus commeatu juvari possint? Hæc vos fortunâ atque his ducibus repudiatis, corfiniensem ignominiam, an Italiæ fugam, an Hispaniarum deditionem, an africæ belli præjudicia sequimini? Equidem me Cæsaris militem duci volui; vos me imperatoris nomine appellavistis: cujus si vos pœnitet, vestrum vobis beneficium remitto; mihi meum restituisse nomen, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.

XXVIII. Quâ oratione permoti milites, crebrò etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur: discedentem verò ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu dubitet prælium committere, & suam fidem virtutemque experiri. Quo factò; commutatâ omnium voluntate & opinione, consensu summo

4 At credo, si Cæsarem, a. z. quelque chose à me &c. Mais peut-être que reprocher.
contents de César, vous

Constituit Curio, cum primam sit data potestas, prælio rem committere. Postero die productos, loco eodem quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat copias producere; siue sollicitandi milites, siue æquo loco dimicandi deur occasio, ne facultatem prætermittat.

XXXIV. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili & arduo adscensu. Hanc uterque, si adversariorum copiae transire conarentur, expectabat; quo æquiore loco prælium committeret. Simul a sinistro cornu P. Attii equitatus omnis & una levis armaturæ interjecti complures, cum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum, & duas Marrucinatorum cohortes mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt; sed, admissis equis, ad suos refugerunt: relictæ ab iis, qui una procurrerant levis armaturæ, circumveniebantur, atque interficiebantur ab nostris: huc tota Vari conversa acies, suos fugere & concidi videbat. Tum Rebilus legatus Cæsaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, *Perterritum*, inquit, *hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis opportunitate?* Ille, unum elocutus, ut memoriâ tenerent milites ea, quæ pridie sibi confirmassent, sequi sese jubet & præcurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati a suis, primi non faciliè eniterentur. Sed præoccupatus animus attianorum militum timore, & fugâ, & cæde suorum, nihil de resistendo cogitabat: omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur: itaque, prius quam telum adjici posset aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

XXXV. Quam in fuga Fabius pelignus quidam, ex infimis ordinibus, de exercitu Curionis, primum agmen fugientium confectus, magnâ voce Varum nomine appellans requirebat; uti unus esse ex ejus militibus, & monere aliquid velle ac dicere, videretur. Ubi ille sæpius appellatus adspexit ac restitit, &, quis esset aut quid vellet, quæsit; humerum apertum gladio appetit; paulumque abfuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur. Hac fugientium multitudine ac turbâ portæ castrorum occupantur, atque iter impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quàm in prælio aut fuga, intereunt: neque multum abfuit, quin etiam castris expellerentur; ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt: sed cum loci natura & munitio castrorum aditum prohibebat, tum, quòd ad prælium egressi Curionis milites, iis rebus indigebant quæ ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus, præter Fabium, incolumibus; ex numero adversariorum circiter decem interfecit, ac mille vulneratis: qui omnes, discessu Curionis, multique præterea per simulationem vulnery, ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt. Quâ re animadversâ, Varus, & terrore exercitus cognito, buccinatore in castris & paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

XXVI. Postero die Curio Uticam obsidere, & vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli, diuturnitate otii; Uticenses, pro quibusdam Cæsaris in se benefi-

ciis, illi amicissimi: conventus is, qui ex variis generibus constaret; terror ex superioribus præliis magnus. Itaque de deditioe palam loquebantur omnes, & cum P. Attio agebant, ne suâ pertinaciâ omnium fortunas perturbari vellet. Hæc cum agerentur, nuncii præmissi ab rege Juba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent, & de custodia ac defensione urbis hortarentur: quæ res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVII. Nunciabantur hæc eadem Curioni: sed aliquandiu fides fieri non poterat; tantam habebat suarum rerum fiduciam! jamque Cæsaris in Hispania res secundæ in Africam nunciis ac litteris perferebantur; quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se regem nifurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus comperit, minus v & xx millibus longè ab Utica ejus copias abesse; relictis munitionibus, sese in castra corneliana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre cœpit; statimque in Siciliam misit, uti ii legiones reliquæque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, naturâ & loci munitione, & maris propinquitate, & aquæ & salis copiâ; cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eò congesta. Non materia, multitudine arborum; non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque, suorum omnium consensu Curio reliquas copias expectare, & bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus probatisque consiliis, ex perfugis quitusdam oppidanis audit, Jubam, revocatum finitimo bello & controversiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam ejus præfectum, cum mediocribus copiis missum, Uticæ appropinquare. His auctoribus temerè credens, consilium commutat, & præ-

lio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendæ. His rebus impulsus, equitatum omnem primâ nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradam; quibus præerat Sabara, de quo ante erat auditum: sed rex omnibus copiis insequabatur, & vi millium passuum intervallo a Sabura confederat. Equites missi nocte iter conficiunt; imprudentes atque inopinanres hostes aggrediuntur: Numidæ enim quâdam barbarâ consuetudine, nullis ordinibus passim confederant. Hos oppressos somno & dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt: multi perterriti profugiunt. Quo facto, ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducant.

XXXIX. Curio cum omnibus copiis quartâ vigiliâ exierat, cohortibus v castris præsidio relictis. Progressus millia passuum vi, equites convenit; rem gestam cognovit, ex captivis quærit, quis castris ad Bagradam prælit: respondent, Saburam. Reliqua, studio itineris conficiendi, quærere prætermittit, proximaque respiciens signa, *Videtisne*, inquit, *militēs, captivorum orationem cum persugis convenire? abesse regem; exiguas esse copias missas, quæ paucis equitibus pares esse non poterint. Proinde ad prædam, ad gloriam properate; ut jam de præmiis vestris, & de referenda gratia, cogitare incipiamus.* Erant per se magna, quæ gesserant equites; præsertim cum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur: hæc tamen ab ipsis inflatius commemorabantur; ut de suis homines laudibus libenter prædicant: multa præterea spolia præferebantur; capti homines equitesque producebantur:

ducebantur : ut , quidquid intercederet temporis , hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese ; iterque accelerat , ut quàm maximè ex fuga perterritos adoriri posset. At illi , itinere totius noctis confecti , subsequi non poterant , atque alii alio loco resistebant : ne hæc quidem res Curionem ad spem morabatur.

XL. Juba , certior factus a Sabura de nocturno prælio , ii millia hispanorum & gallorum equitum , quos suæ custodiæ causâ circum se habere consueverat , & peditum eam partem , cui maximè confidebat , Saburæ submittit. Ipse cum reliquis copiis , elephantisque xl , lentiùs subsequitur ; suspicatus , præmissis equitibus , ipsam affore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit ; atque his imperat , ut simulatione timoris paulatim cedant ac pedem referant : sese , cùm opus esset , signum prælii daturum ; & , quod rem postulare cognovisset , imperaturum. Curio , ad superiorem spem additâ præsentis temporis opinione , hostes fugere arbitratus , copias ex locis superioribus in campum deducit.

XLI. Quibus ex locis cùm longiùs esset progressus , confecto jam labore exercitu , xvi millium spatio consistit. Dat signum suis Sabura , aciem constituit , & circumire ordines atque hortari incipit : sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur ; equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio , suosque hortatur ut spem omnem in virtute reponant. Nec militibus quidem , ut defessis ; neque equitibus , ut paucis & labore confectis , studium ad pugnandum virtusque deerat : sed ii erant numero cc ; reliqui in itinere substiterant. Hi , quamcumque in partem impetum fecerant , hostes loco cedere cogeant.

sed neque longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram, & aversos proterere incipit. Cum cohortes ex acie procurrissent, Numida integri, celeritate impetum nostrorum effugiebant, rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant, & ab acie excedebant. Sic, neque in loco manere ordinesque servare, neque procurritere & casum suum, tutum videbatur. Hostium copiae, tumulis ab rege auxilium, crebro augebantur: nostros vires latitudine denciebant. Simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere neque in locum tutum referri poterant; quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Illi, de sua salute desperantes, ut extremo vitæ tempore homines facere consueverunt, aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset: plena erant omnia timoris & luctus.

LII. Curio ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas neque preces audiiri intelligit, unum, ut in miseris rebus, spem reliquam salutis esse arbitrat, proximos colles capere universos atque eò inferri signa jubet: hos quoque præoccupat missus a Sabura equitatus. Tum verò ad summam desperationem hostium perveniunt, & partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim intus procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius præfectus equitum, cum paucis equitibus circumstans, ut fugam salutem petat atque in castra contendat; & se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, nunquam amisso exercitu quem a Cæsare fidei suæ commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum, confirmat: atque ita prælians interficitur. Equites perpauci ex prælio se recipiunt: sed ii quos ad novis-

simum agmen, equorum reficiendorum causâ, substitisse demonstratum est, fugâ totius exercitus procul animadversâ, sese incolumes in castra conferunt; milites ad unum omnes interficiuntur.

XLIII. His rebus cognitis, M. Rufus quæstor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos ne animo deficiant. Illi orant, atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur: magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus oppulsa habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Juba crederent, alii cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium cernere: quorum rerum nihil omnino acciderat: alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, siti quisque consulebat: qui in classe erant, proficisci properabant: horum fuga navium oneratarum magistros incitabat: pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant 6; sed tanta erat completis littoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent; ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob rimorem propius adire tardarentur.

XLIV. Quibus rebus accidit ut pauci milites patresque familiæ, qui aut graviâ aut misericordiâ valerent, aut naves adnare possent, recepti, in Siciliam incolumes pervenissent: reliquæ copiæ, missis ad Varum noctu, legatorum numero 7, centurionibus, sese ei dediderunt. Quorum cohorte militum Juba postero die ante oppidum conspicatus, suam esse prædicans præ-

6 *Pauci lenunculi, &c.* Quelques petites chaloupes seulement se trouvoient à l'ordre & au rendez-vous.

7 *Legatorum numero.* En disputation, ou comme députés.

dam, magnam partem eorum interfici jussit : paucos electos in regnum remisit. Cum Varus suam fidem ab eo lædi quereretur, neque resistere auderet : ipse equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius & Licinius Damasippus, paucis diebus, quæ fieri vellet, Uticæ constituit atque imperavit ; diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

[*Deesse aliquid videtur.*]

LIBER III.

ARGUMENTUM.

Hoc libro narrat quæ vires & auxilia ad bellum Pompeio fuerint ; pacem item per Vibullium frustra oblatam ; tum levia aliquot prælia ad Dyrrachium sibi infelicia ; tandem pugnam pharsalicam, quam consecuta est mors Cn. Pompeii ; tum alexandrini belli initia.

L DICTATORE habente comitia Cæsare, consules creantur Julius Cæsar, & P. Servilius : is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, cum fides totâ Italiâ esset angustior 1, neque creditæ pecuniæ solverentur, constituit, ut arbitri darentur : per eos fierent æstimationes possessionum & rerum, quanti quæque earum ante bellum fuissent, atque eæ creditoribus transferrentur. Hoc, & ad timorem novarum tabularum 2 tollendum minuendumque, qui fere bella & civiles dissen-

1 Cum fides, &c. Comme il y avoit peu de crédit dans toute l'Italie.

2 Novarum, &c. De l'abolition des dettes.

fiones sequi consuevit; & ad debitorum tuendam exstimationem, esse aptissimum existimavit. Item, prætoribus tribunisque pl. rogationes; ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus pompeiâ lege damnatos, illis temporis us quibus in urbe præsidia legionum Pompeius habuerat, (quæ judicia, aliis audientibus iudiciis, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta,) in integrum restituit; qui se illi initio civilis belli obrulerant, si suâ operâ in bello uti vellet: perinde æstimans ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem. Statuerat enim hos prius iudicio populi deberere restitui, quàm suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia, aut arrogans in præripiendo populi beneficio, videretur.

II. His rebus, & feriis latinis comitiisque omnibus perficiendis, xi dies tribuit; dictaturâque se abdicat & ab urbe proficiscitur, Brundisiumque pervenit. Eò legiones xii, equitatum omnem, venire iusserat: sed tantum navium reperit, ut angustè xx millia legionariorum militum, & dc equites transportare possent. Hoc unum, inopiâ navium, Cæsari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eæ ipsæ copiæ hoc infrequentiores imponuntur; quòd multi gallicis tot bellis descecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, & gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliæ & Hispaniæ regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

III. Pompeius annum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello, atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phœnice & Ægypto,

classem coegerat : magnam omnibus locis ædificandam curaverat : magnam imperitam Asiæ , Syriæ , regibusque omnibus , & dynastis , & tetrarchis , & liberis Achaïæ populis pecuniam exegerat ; magnam societates earum provinciarum quas ipse obinebat , sibi numerare coegerat.

IV. Legiones effecerat civium rom. ix ; v ex Italia quas transfuderat ; unam ex Sicilia veteranam , quam , factam ex duabus , gemellam appellabat , unam ex Creta & Macedonia , ex veteranis mililibus qui , dimissi a superioribus imperatoribus , in his provinciis confederant , ii ex Asia , quas Lentulus conscribendas curaverat. Præterea magnum numerum ex Thessalia , Bæotia , Achaïa , Epiroque , supplementi nomine , in legiones distribuerat : his antonianos milites admiscuerat. Præter has , expectabat cum Scipione ex Syria legiones ii : sagittarios ex Creta , Lacedæmone , Ponto , atque Syria reliquisque civitatibus , iii millia numero , habebat : funditorum cohortes sexcenarias ii : equitum vii millia : ex quibus cc gallos Dejotarus adduxerat , D Ariobarzanes ex Cappadocia : ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat , & Sadalam filium miserat. Ex Macedonia cc erant , quibus Rhasevpolis præerat , excellenti virtute : D ex gabinianis Alexandria , gallos germanosque , quos ibi A. Gabinius præsidii causâ apud regem Ptolemæum reliquerat , Pompeius filius cum classe adduxerat : Dccc , quos ex servis suis pastorumque suorum coegerat : ccc Tarcundarius Castor & Donitæus ex Gallogræcia dederant : horum alter unâ venerant , alter filium miserat : cc ex Syria a Comageno Antiocho , cui magna præmia Pompeius tribuit , missi erant , in his plerique hippotoxotæ 4. Huc Dar-

danos, Bellos, partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos; item Macedonas, Thessalos, ac reliquarum gentium & civitatum adjecerat; atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Ægypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparve at: niemare Syrachis, Apolloniæ, omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare Cæsarem transire prohiberet: ejus rei causâ, omni orâ maritima classem disposuerat. Præerat ægyptiis navibus Pompeius filius: asiaticis, D. Lælius & C. Triarius; syriacis, C. Calpurnius; rhodiis, C. Marcellus cum C. Coponio; liburnicæ atque achicæ classi, Scribonius Libo & M. Octavius. Tot tamen officio maritimo M. Bibulus præpositus, uncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

VI. Cæsar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites, *quam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, quo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum possit imponi; omniaque ex victoria & ex sua liberalitate sperarent*: conclamantibus omnibus, *imperaret quod vellet; quodcumque imperavisset, se quo animo esse facturos*; pridie non Jan. naves solvit, impositis, ut supra demonstratum est, legionibus VII: postridie terram attigit Cerauntorum. Saxa inter & alia loca periculosa quietam nactus stationem, & portus omnes timens quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum qui appellatur Pharsalia, omnibus navibus ad unam incolumbus, milites exposuit.

VII. Erat Orici Lucretius Vespilio, & Minucius Rufus, cum asiaticis navibus XVII, qui-

bus jussu D. Lælii præerant ; M. Bibulus , cum navibus ex Corcyræ : sed neque ii sibi confisi ex portu prodire sunt ausi , cum Cæsar omnino XII naves longas præsidio duxisset , in quibus erant constratæ IV : neque Bibulus , impeditis navibus dispersisque remigibus , satis maturè occurrit ; quòd priùs ad continentem visus est Cæsaris , quàm de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus 5 , naves eâdem nocte Brundisium a Cæsare remittuntur , ut reliquæ legiones equitatusque transportari possent. Huic officio præpositus erat Fufius Kalenus legatus , qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed ferius a terra provectæ naves , neque usæ nocturnâ aurâ , in redeundo offenderunt 6. Bibulus enim Corcyræ certior factus de adventu Cæsaris , sperans se alicui parti onustarum navium occurrere posse , inanibus occurrit ; & nactus circiter xxx , in eas indiligentiæ suæ ac doloris iracundia erupit , omnesque incendit : eodemque igne nautas dominosque navium interficit , magnitudine pœnæ reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio , a Salonis ad Orici portum , stationes littoraque omnia longè latèque classibus occupavit : custodiisque diligentius dispositis , ipse gravissimâ hieme in navibus excubabat ; neque ullum laborem aut munus despiciens , neque subsidium expectans , si in Cæsaris complexum venire posset.

IX. Sed post discessum liburnarum , ex Illyrico M. Octavius cum iis quas habebat , navibus Salonas pervenit ; ibique concitatis Dalmatis reliquisque barbaris , illam a Cæsaris amici-

5 Expositis militibus. Les troupes ayant été débar-

6 In redeundo. &c. En retournant une mauvaise ven- tre au retour.

tia avertit : conventum Salonis, cum neque pollicitationibus neque denunciatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum & loci naturâ, & colle munitum : sed celeriter cives romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt ; & , cum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt ; & , præfectis omnium mulierum crinibus, tormenta 7 effecerunt. Quorum cognita sententiâ, Octavius quinque castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione & oppugnationibus eos premere cœpit. Illi, omnia perpeti parati, maximè a re frumentaria laborabant : quare nullis ad Cæsarem legatis, auxilium ab eo petebant : reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant : & , longo interposito spatio, cum diuturnitas oppugnationis negligentiores octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianæ consuetudinis desideraretur 8, ipsi manu factâ, cum iis quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruerunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti ; inde tertia, & quarta, & deinceps reliqua : omnibusque eos castris expulerunt ; & , magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coegerunt : hic fuit oppugnationis exitus. Jamque hiems appropinquabat ; & , tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperatâ oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

7 *Tormenta.* Des cordes pour les machines de guerre.

8 *Ne quid quotidiana,* &c. Afin que le rempart fût garni comme à l'ordinaire.

X. Demonstratum est L. Vibullium Rufum, Pompeii præfectum, bis in potestatem pervenisse Cæsaris atque ab eo esse dimissum: semel ad Cortinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Cæsar judicaverat idoneum, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret: eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem hæc summa mandatorum: debere utrumque pertinaciæ finem facere & ab armis discedere, neque amplius fortunam periclitari: satis esse magna utrimque incommoda accepta; quæ pro disciplina & præceptis habere possent, ut reliquos casus timerent: illum ab Italia expulsus, amissâ Siciliâ & Sardinia duabusque Hispaniis, & cohortibus in Italia atque in Hispania civium romanorum c. atque xxx; se morte curionis, & detrimento africanæ exercitus tanto, militumque deditiōe ad Corcyram: proinde sibi ac reip. parcerent: quantum in bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento: hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret, & pares ambo viderentur: si verò alteri paulum modò tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur; neque fore æquâ parte contentum, qui se omnia habiturum confideret: conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romæ a senatu & a populo peti debere: interea & reip. & ipsis placere oportere, si uterque in concione statim iuravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque iudicio fore utrumque contentum: hæc quò facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.

XI. Vibullius, his expositis a Cæsare, non

minùs necessarium esse existimavit, de repentino adventu Cæsaris Pompeium fieri certior-
rem; uti ad id consilium capere posset, ante-
quam de mandatis agi inciperet: atque ideo,
continuato & nocte & die itinere, atque muta-
tis ad celeritatem jumentis, ad Pompeium con-
tendit; ut adesse Cæsarem omnibus copiis nun-
ciaret. Pompeius erat eo tempore in Candavia;
iterque ex Macedonia in hiberna, Apolloniam
Dyrrhachiumque habebat: sed re novâ pertur-
batus, majoribus itineribus Apolloniam petere
cœpit; ne Cæsar oræ maritimæ civitates occu-
paret. At ille, expositis militibus, eodem die
Oricum proficiscitur. Quò cùm venisset, L. Tor-
quatus, qui jussu Pompeii oppido præerat, præ-
sidiumque ibi parthinorum habebat, conatus
portis clausis oppidum defendere, Græcos mu-
rum adscendere atque arma capere jubet. Illi
autem cùm se contra imperium populi rom.
pugnaturos esse negarent, oppidani autem suâ
spontè Cæsarem recipere conarentur; despera-
tis omnibus auxiliis, portas aperuit; & se atque
oppidum Cæsari dedit, incolumisque ab eo
conservatus est.

XII. Recepto Cæsar Orico, nullâ interpositâ
morâ, Appolloniam proficiscitur. Ejus adventu
audito, L. Staberius qui ibi præerat, aquam
comportare in arcem atque eam munire, obfi-
desque ab Appolloniatis exigere cœpit. Illi
verò daturus se negare; *neque portas consuli
præclusuros; neque sibi judicium sumpturos con-
tra atque omnis Italiae populusque rom. judi-
cavisset.* Quorum cognitâ voluntate, clam pro-
fugit. Appolloniatas ad Cæsarem legatos mit-
tunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bul-
lidenses, Amantiani, & reliquæ finitimæ civi-
tates totaque Epirus; & legatis ad Cæsarem

missis, quæ imperaret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius, cognitis iis rebus quæ erant Orici atque Apolloniæ gestæ, Dyrrhachio timens, diurnis eò nocturnisque itineribus, contendit. Simul ac Cæsar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans nocte dici conjunxerat neque iter intermiserat, ut pene omnes in Epiro finitimisque regionibus signa reliquerent; complures arma projicerent; ac fugæ simile iter videretur. Sed cum prope Dyrrhachium Pompeius contisset, castrisque metari jussisset; perterriti etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit, juratque se eum non deserturum, eundemque casum subiturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati: hos tribuni mil. centurionesque sequuntur; atque idem omnis exercitus jurat. Cæsar, præoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit: castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniaticum, ut castella vicique bene meritæ civitatis tuti essent præsidio; ibique reliquarum ex Italia legionum adventu expectare, & sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit, & trans flumen Apsum positis castris, eò copias omnes auxiliaque conduxit.

XIV. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves impolitis, ut erat præceptum a Cæsare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit: paulumque a portu progressus; litteras a Cæsare accipit, quibus est certior factus, portus littoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit navesque omnes revocat. Una ex iis, quæ perseveravit neque imperio Kaleni obtempera-

9 *Ut castella, &c.* Afin de mettre hors d'insulte & de crainte, les châteaux & les bourgades de ce canton qui s'étoit déclaré pour lui.

vit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabantur, delata Oricum, a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, & ad unum interficit. Ita, exiguo tempore, magnoque casu totius exercitus salus constitit.

XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: &, sicut mari portubusque Cæsarem prohibebat, ita ipse omni terrarum regionum prohibebatur: præsidii enim dispositis, omnia littora a Cæsare tenebantur, neque lignandi neque aquandi, neque naves ad terram religandi, potestas fiebat. Erat res in magna difficultate; summisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogantur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis supportare. Atque uno etiam tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectæ naves, nocturnum excipere rorem cogerentur: quas tamen difficultates patienter & æquo animo ferebant; neque sibi nudanda littora, & relinquendos portus existimabant. Sed, cum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset, loquuntur ambo ex navibus eum M. Acilio & Statio Murco Legatis: quorum alter oppidi muris, alter præsidiiis terrestribus præerat: velle se de maximis rebus cum Cæsare loqui, si sibi ejus facultas detur. Huc addunt pauca, rei confirmandæ causâ, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulavit ut sint induciæ; atque ab iis impetrant: magnum enim, quod afferebant, videbatur; & Cæsarem id summè sciebant cupere; & profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

XVI. Cæsar, eo tempore cum legione una

1. *Nudare littora.* Dégarnir les côtes.

profectus ad recipiendas ultiores civitates, & rem frumentariam expediendam quâ angustè utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyræ. Ibi certior ab Acilio & Murco per litteras factus de postulatis Libonis & Bibuli, legiensem relinquit, ipse Oricum revertitur. Eò cum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo atque excusat Bibulum, quòd is iracundiâ summâ erat, inimicitiasque habebat etiam privatas cum Cæsare ex adilitate & prætura conceptas: ob eam rem colloquium vitasse; ne res maxima spei maximæque utilitatis ejus iracundiâ impedirentur. Pompeii summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur atque ab armis discederetur: sed potestatem se ejus rei nullam habere; propterea quod de concilii sententia summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint: sed, postulatis Cæsaris cognitis, missuros ad Pompeium; atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis: interea manerent inducia, dum ab illo rediri posset; neve aliter alteri noceret. Huc addit pauca de causa, & de copiis auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Cæsar existimavit, neque nunc ut memoriæ prodantur, satis causæ putamus. Postulabat Cæsar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret; idque i, si fore reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad inducias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aquâ terrâque eos prohiberet; si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; sin illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilominus tamen agi posse de compositione, ut hæc non remitterentur; neque hanc rem esse impediementi loco. Illi neque legatos Cæsaris

recipere, neque periculum præstare eorum, sed totam rem ad Pompeium rejicere; unum instare de induciis, vehementissimèque contendere. Quos ubi Cæsar intellexit, præsentis periculi atque inopiæ vitandæ causâ, omnem orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis afferre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

VIII. Bibulus multos dies terrâ prohibitus, & graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, cum neque curari posset neque susceptum officium deferere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii rediit: sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu quem repentinus adventus Cæsaris concitaverat, ubi primum, rursus adhibito Libone, & L. Luceio & Theophane, quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Cæsaris agere instituit; eum, ingressum in sermonem Pompeius interpellavit, & loqui plura prohibuit. *Quid mihi, inquit, aut vitâ aut civitate opus est, quam beneficio Cæsaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor.* Bello perfecto, ab iis Cæsar hæc dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus per colloquia de pace agere.

XI. Inter bina castra Pompeii atque Cæsaris unum flumen tantum intererat Apsus; crebraque inter se colloquia milites habebant; neque ullum interim telum, per pactiones colloquendum, transjiciebatur. Mittit P. Vatinius legatum ad ripam ipsam fluminis: qui ea, quæ maxi-

2 Bibulus multos, &c. Bi- terre pendant plusieurs
bulus n'ayant pu prendre jours depuis long-temps.

mè ad pacem pertinere viderentur, ageret; & crebro magnâ voce pronuntiaret, *liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere? quod etiam fugitivis ab sautu pyrenæo prædonibusque licuisset: præsertim ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent.* Multa suppliciter locutus, ut de sua atque omnium salute debebat; silentioque ab utrisque militibus auditus, responsum est ab altera parte, A. Varronem profiteri se alterâ die ad colloquium venturum; atque unâ etiam utriusque admodum tutò legati venire: & quæ vellent exponere possent: ceterumque ei rei tempus constituitur. Quò cum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo conveni: magnaque eret eius rei expectatio; atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Quâ ex frequentia T. Labienus prodit; summissâ oratione loquitur de pace, atque alteri cum Varro in ipis. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela inunant; quæ ille, obsecus armis militum vitavit: vulnerantur tamen complures; in his Cornelius Ballus, M. Plotius, L. Tiburtius centuriones, multique nonnulli. Tum Labienus: *Desine te ergo de compositione loqui: nam nobis, nisi Cæsaris capite relato, pax esse nulla potest.*

Hisdem temporibus Romæ M. Cælius Rufus prætor, causâ debitorum susceptâ, initio magistratûs tribunal suum juxta C. Trebonii prætoris urbani sellam collocavit; & si quis appellâset de æstimatione, & de solutionibus quæ per arbitrum fierent, ut Cæsar præsens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat æquitate decreti & humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer & moderatè jus dicendum existimabat, ut reperiri non posset, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam for-

tasse inopiam excusare, & calamitatem aut propriam suam aut temporum queri, & difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi: integras verò tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi aut cujus imprudentiæ est? itaque, qui hoc postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsi, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Cœlius. Et, ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditæ pecuniæ solvantur.

XXI. Cùm resisteret Servilius consul, reliquique magistratus; & minùs opinione suâ efficeret; ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit: unam, quæ mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram, tabularum novarum: impetuque multitudinis in C. Trebonium factò, & nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit: de quibus rebus Servilius consul ad senatam retulit; senatusque Cœlium ab rep. removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit, & concionari conentem de rostris deduxit ³. Ille, ignominiâ & dolore permotus, palam se proficisci ad Cæsarem simulavit; clam nunciis ad Milonem missis, qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus, atque, eo in Italiam evocato, quòd, magnis muneribus datis ⁴, gladiatoria familiae reliquias habebat, sibi conjunxit; atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores præmisit. Ipse, cùm Casilinum veniret, unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuæ essent comprehensa; familia Neapoli visa, atque

³ De rostris deduxit. Le donné au peuple de grands
 sic descendre de la tribune. spectacles.
⁴ magis, &c. Ayant

proditio oppidi appareret, patefactis consiliis, exclusus Capuâ & periculum veritus, quod conventus arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit; atque eo itinere sese avertit.

XXII. Interim Milo, dimissis circum municipia litteris, ea quæ faceret, jussu atque imperio facere Pompeii, quæ mandata ad se per Bibulum delata essent: quos ex ære alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos cum proficere nihil posset; quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro thurino oppugnare cepit. Eo cum a Q. Pædio prætoris, cum legione; lapide ictus ex muro, periit: & Cælius profectus, ut dictitabat, ad Cæsarem, pervenit: huiusmodi: ubi, cum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Cæsaris gallis atque hispanis, qui eò præsidii causâ missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Itaque magnarum initia rerum, quæ occupatione magistratuum & temporum sollicitam Italiam habebant, celerem & facilem exitum habuerunt.

XIII. Libo, profectus ab Orico cum classe cui præerat, navium L, Brundisium venit; insulamque, quæ contra brundisium portum est, occupavit: quod præstare unum locum arbitrabatur, quâ necessarius nostris erat egressus, quàm omnium littora ac portus custodiâ clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit, & unam frumento onustam abduxit, magnumque nostris terrorem iniecit, & noctu militibus & sagittariis in terram expositis, præsidium equitum dejecit; & adeo loci opportunitate profecit, ut ad Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vel-

let, subduci & refici juberet: suâ clâsse auxilia sese Cæsaris prohibiturum.

XXIV. Erat eo tempore Antonius Brundisii, qui, virtute militum confusus, scaphas navium magnarum circiter ix cratibus pluteisque contextit: eoque milites delectos imposuit: atque eas in littore pluribus locis separatim disposuit, navesque triremes ii, quas Brundisii faciendas curaverat, per causam exercendorum remigum, ad fauces portus prodire jussit. Hæc cum audacius progressus Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes v ad eas misit: quæ cum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum reugerunt; illi, studio incitati, incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito antonianæ scaphæ, signo dato, se in hostes incitaverunt, primoque impetu unam ex his quadriremem, cum remigibus defensoribusque suis, ceperunt: reliquas turpiter fugere coegerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur: quâ necessitate & ignominia permotus Libo, discessit a Brundisio obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi jam menses transierant & hiems jam præcipitaverat: neque Brundisio naves legionesque ad Cæsarem veniebant: ac nonnullæ ejus rei prætermissæ occasiones Cæsari videbantur: quod certè sæpe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat: quantoque ejus amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui e assibus præerant: majoremque fiduciam prohibendi habebant, & crebris Pompeii litteris castigabantur, quoniam primò venientem Cæsarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent, duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis expectabant. Quibus rebus

permotus Cæsar, Brundisium ad suos severius scripsit, ut nacti idoneum ventum, ne occasionem navigandi dimitterent, si vel ad littora Apolloniatum cursum dirigerent, atque eò naves ejicere possent. Hæc a custodiis classium loca maxime vacabant; quòd se longius portibus committere non auderent.

XVI. Illi, adhibitâ audaciâ & virtute, administrantibus M. Antonio & Fusio Kaleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Cæsaris recusantibus; nacti Austrum, naves solvunt, atque alterâ die Apolloniam Dyrrhachiumque prætervehuntur. Qui cum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dyrrhachii classi rhodiæ præerat, naves ex portu educit: & cum jam nostri remissione vento appropinquassent, idem Auster increbuit, nostrisque prælidio fuit. Neque verò ille ob eam causam conatu desistebat: sed labore & perseverentiâ nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat: prætervectosque Dyrrhachium magnâ vi venti nihilò secius sequebatur. Nostri usi fortunæ beneficio, tamen impetum classis timebant, si fortè ventus remississet. Nacti portum, qui appellatur Nymphæum, ultra Lissum millia passuum III, eò naves introduxerunt; (qui portus ab Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus:) leviùsque tempestatis, quàm classis, periculum æstimaverunt. Quò simul atque intus est itum, incredibili felicitate Auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutationem fortunæ videre licuit. Qui modò sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat: qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timore cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas & nostros texit, & naves rhodias afflixit, ita ut ad

nam contratæ omnes, numero XVI, eliderentur & naufragio interirent : & ex magno remigum propugnatorumque numero, pars ad scopulos allisa interficeretur, pars a nostris distraheretur : quos omnes conservatos Cæsar domum remisit.

XX. III. Nostræ naves II tardiùs cursu confecto, in noctem conjectæ 6, cum ignorarent quem locum reliquæ cepissent, contra Lissum in anchoris constituerunt. Has, scaphis minoribusque navigiis compluribus summissis, Otacilius Crassus qui Lissi præerat, expugnare parabat : simul de deditione eorum agebat, & incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum 7 sustulerat : altera ex veterana paulò minùs ducentis se compleverat. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus præsidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navium perterriti & falo nausæque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt : qui omnes ad eum perducti, contra religionem jurisjurandi, in ejus conspectu crudelissimè interficiuntur. At veteranæ legionis milites, item conflictati & tempestatis & sentinæ vitiis, non ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt : sed, tractandis conditionibus, & simulatione deditionis, extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem ejicere cogunt : ipsi idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt, & luce primâ, missis ad eos ab Otacilio equitibus qui eam partem oræ maritimæ asservabant, circiter CD, quique eos armati ex præsidio secuti sunt, se defenderunt ; & nonnullis eorum interfectis, incolumes ad nostros sese receperunt.

6 *In noctem conjectæ.* Surpris par la nuit.

D'une légion de nouveaux soldats.

7 *Ex legione tironum.*

XXIX. Quo facto, conventus civium rom. qui Lissum obtinebat, quod oppidum iis antea Cæsar attribuerat muniendumque curaverat, Antonium recepit omnibusque rebus juvit. Oracilius sibi timens oppido fugit, & ad Pompeium pervenit. Expositis copiis, Antonius, quarum erat summa, veteranorumque legionum uniusque tironum, & equitum bonæ, plerasque naves in Italiam remittit, ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium gallicarum, Lissum relinquit, hoc consilio ut, si fortè Pompeius vacuum existimans Italiam, eò transire esset exercitum, quæ opinio erat edita in vulgus, aliquam Cæsar ad insequendum facultatem haberet: nuncioque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset, & quid militum transvexisset.

XXX. Hæc eodem fere tempore Cæsar atque Pompeius cognoscunt, nam præservectas, & polioniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terrâ direxerant: sed quò essent eæ delatæ, primis diebus ignerabant: cognitæque re, diversa sibi ambo consilia capiunt; Cæsar, ut quamprimum se cum Antonio conjungeret, Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, & si imprudentes ex insidiis adoriri posset. Eodenaque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt: Pompeius clam & noctu, Cæsar palam atque interdiu. Sed Cæsari circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset. Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit, atque, ubi eum appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit: suosque omnes castris con-

8 *Ipsi iter, &c.* Les ennemis avoient dirigé leur route, par terre, du même côté.

tinuit, ignesque fieri prohibuit; quò occultior esset ejus adventus. Hæc ad Antonium statim per Græcos deferuntur. Ille, multis ad Cæsarem nunciis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum pervenit Cæsar. Cujus adventu cognito, Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit, omnibusque cois ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit, atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXI. His tempo ibus Scipio, detrimentis quibaldam circa montem Amanum acceptis, sese Imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item a publicanis suæ provinciæ debitam biennii pecuniam exegerat, & ab eisdem insequentis anni mutuam præceperat; equitesque totæ provinciæ imperaverat. Quibus coactis, finitibus hostibus Parthis post se relictis, qui paulò ante M. Crassum Imperatorem interfecerant, & M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equesque ex Syria deduxerat: summæque in sollicitudine ac timore parthici belli in provinciam cum venisset, ac nonnullæ militum voces audirentur, sese, *contra hostem si ducerentur, viros; contra civem & consulem arma non laturos*; deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit; &, confirmandorum militum causâ, diripiendas iis civitates dedit.

XXII. Interim acerbissimè imperatæ pecuniæ totâ provinciâ exigebantur: multa præterea generatim ad avaritiam excogitabantur: in capita singula servorum ac liberorum, tributum imponebatur: columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturæ, imperabantur: cujus modò rei nomen

Columnaria, &c. On une taxe sur les colonnes, sous-entend tributa, On a dit les portes, &c.

reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed pene vicis castellisque singulis cum imperio præfiebantur: qui horum quid acerbissimè crudelissimèque fecerat, is & vir & civis optimus habebatur. Erat plena licitorum & imperiorum provincia; diffusa præfectis atque exactoribus, qui, præter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant 1: dictitabant enim, se, domo patriâque expulsos, omnibus necessariis egere rebus; ut honestâ præscriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad hæc gravissimæ usuræ, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis: quibus in rebus, prolationem diei, donationem esse dicebant. Itaque æs alienum provinciæ eo biennio multiplicatum est. Nec minùs ob eam causam civibus rom. ejus provinciæ, sed in singulos conventus singulasque civitates certæ pecuniæ imperabantur; mutuasque illas 2 ex S. C. exigere dictitabant: publicanis, uti in sorte fecerant, in sequentis anni vectigal promutuum. Præterea Ephesi a fano Dianæ depositas antiquitus pecunias Scipio tolli jubebat, ceterasque ejus deæ statuas.

XXXIII. Cùm in fanum ventum esset, adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, litteræ ei redduntur a Pompeio, *mare transisse cum legionibus Cæsarem; properaret ad se cum exercitu venire, omniaque posthaberet.* His litteris acceptis, quos advocaverat, dimittit: ipse iter in Macedoniam parare incipit: paucisque post diebus est profectus. Hæc res ephesiæ pecuniæ salutem attulit 3.

1 *Quo etiam, &c.* En exigeant aussi pour leur propre compte.

2 *Mutuas illas.* Ces em-

prunts.

3 *Hæc res, &c.* Ce fut ce qui sauva le trésor d'Ephèse.

XXXIV. Cæsar, Antonii exercitu conjuncto, deductâ Orico legione quam tuendæ oræ maritimæ causâ posuerat, tentandas sibi provincias longiùsque procedendum existimabat: &, cum ad eum legati venissent ex Thessalia Ætoliaque, qui præsidio misso pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas; L. Cassium Longinum cum legione tironum quæ appellabatur vigesima septima atque equitibus cc in Thessaliam; C. Calvisium Sabinum cum cohortibus v paucisque equitibus, in Ætoliam misit: maximèque eos, quod erant propinquæ regiones, de re frumentaria ut providerent hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, xi & xii, & equitibus d, in Macedoniam proficisci jussit: cujus provinciæ ab ea parte quæ libera appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius primo adventu summâ omnium Ætolorum receptus voluntate; præsidii adversariorum Calydone & Naupacto dejectis, omni Ætoliâ potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. hic cum essent factiones duæ, variâ voluntate civitatum utebatur. Egessaretus, veteris homo potentiæ, pompeianis rebus studebat. Petreius, summæ nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Cæsarem enixè juvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit: &, cum ad eum frequentes civitatum legationes convenire cœpissent, nunciatum est adesse Scipionem cum legionibus, magnâ & opinione & famâ omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in loco Macedonia moratus, magno impetu contendit ad Domitium; & cum ab eo millia

passuum xx abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse & venire nunciaretur: &, quò iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus viii præsidio impedimentis legionum reliquit, castellumque ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys ad Castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consueverat. Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit qui Thessaliam cingunt; atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem properantem sequi, litteræ sunt consecutæ a M. Favonio: Domitium cum legionibus adesse; nec se præsidium ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis, consilium Scipio iterque commutat: Cassium sequi desistit: Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere, ad eum pervenit tam opportuno tempore, ut simul domitiani exercitus pulvis cerneretur, & primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

XXV VII. Scipio in castris stativis biduum moratus ad flumen, quod inter eum & Domitii castra fluebat, Haliacmonem, tertio die, primâ luce, exercitum vado transducit &, castris positus, postero die manè copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus prælio decertaret: sed, cum esset inter bina castra campus circiter millium passuum vi, castris Scipionis aciem suam subiecit. Ille a vallo non discedere perseveravit. Attamen, è grè re-

tentis domitianis militibus, est factum ne prælio contenderetur; & maximè, quòd rivus difficilibus ripis castris Scipionis subjectus, progressus nostrorum impedièbat. Quorum studium alacritatemque pugnandi cùm cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur, aut magna cum infamia castris se continere, qui magna cum expectatione venisset; temerè progressus turpem habuit exitum: & noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transiit; atque in eandem partem, ex qua venerat, redit: ibique prope flumen, edito natura loco, castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit; quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant; & cùm quotidianâ consuetudine Q. Varus præfectus equitum Domitii venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt: sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter lxxx interfectis, reliquis in fugam coniectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis, Domitius sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit sese angustiis rei frumentariæ adductum castra movere; vasisque militati more conclamatis, progressus millia passuum iii, loco idoneo & occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio, ad sequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturæ ad explorandum iter Domitii & cognoscendum præmisit: qui cùm essent progressi, primæque turmæ insidias intravissent, ex fremitu equorum illatâ suspitione, ad suos se recipere cœperunt; qui que hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati resisterunt. Nostri, cognitis insidiis,

ne frustra reliquos expectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt : in his fuit M. Optimus præfectus equitum, Reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium deduxerunt.

XXXIX. Deductis oræ maritimæ præsidiis Cæsar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici, oppidi tuendi causâ, reliquit, iisque custodiam navium longarum transdidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque præerat Acilius legatus. Is naves nostras in interiorem partem post oppidum 4 reduxit & ad terram deligavit, faucibusque 5 portûs navem onerariam submersam objecit; & huic alteram conjunxit, super quâ turrim effectam ad ipsam introitum portûs opposuit, & militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit.

L. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius filius, qui classi ægyptiæ præerat, ad Oricum venit, submersamque navim remulco, multisque contendens funibus, adduxit : atque alteram navem, quæ erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres 6, & ex superiori pugnans loco, integrosque semper defatigatis summittens, & reliquis partibus simul ex terra scalis & classe mœnia oppidi tentans, ut adversariorum manus diduceret, labore & multitudine telorum nostros vicit : dejectisque defensoribus qui omnes scaphis excepti refugerant, etiam navem expugnavit, eodemque tempore ex altera parte molem naturalem objectam, quæ pene insulam contra oppidum effecerat : IV biremes,

4 In interiorem, &c. Dans le fond du port, & derrière la ville.

5 Faucibus. A l'entrée,

6 In quibus ad libram, &c. Sur lesquels il avoit éievé des tours au niveau de celles de la ville.

subjectis scutulis, impulsas vestibus in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus quæ erant deligatæ ad terram atque inanes, iv ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Lælius ab asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amanitia importari in oppidum prohibebat: ipse Lissum profectus, naves onerarias xxx a M. Antonio relictas intra porrum aggressus, omnes incendit. Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus rom. qui ejus erant conventus, militibusque quos præsidii causâ miserat Cæsar, triduum moratus, paucis in oppugnatione annis, re infectâ, inde discessit.

ALI. Cæsar, postquam Pompeium ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius præsidium habebat, iii die in Macedoniam ad Pompeium pervenit juxtaque eum castra posuit: & postmodum, eductis omnibus copiis, acie instructâ, decernendi 7 potestatem Pompeio fecit. Ubi eum suis locis se tenere animadvertit; reducto in castra exercitu, alium sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus est: sperans Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse; quod omnem commeatum, totiusque belli apparatus is eò contulisset, ut accidit. Pompeius enim primò ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariæ compulsus discessisse existimabat: postea per exploratores certior factus, postero die castra movit: breviori itinere

se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Cæsar, militesque adhortatus ut æquo animo laborem ferrent: parvâ parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, cum primum agmen Pompeii procul cerneretur; atque ibi castra posuit.

XLII. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui appellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem, atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eò partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus regionibus quas tenebat, comportari imperat. Cæsar, longius bellum ductum iri existimans, & de italicis commeatibus desperans, quod tantâ diligentia omnia littora pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur; in Epirum, rei frumentariæ causâ, L. Canuleium legatum misit: quodque hæ regiones aberint longius, locis certis horrea constituit; vesturasque frumenti finitimarum civitatibus descripsit: item Lissò, Parthinisque & omnibus castellis, quod esset frumenti, conqueri iussit. Id erat perexiguum, cum ipsius agri naturâ, quod sunt loca aspera & montuosa, ac plerumque utuntur frumento importato; tum quod Pompeius hæc providebat, & superioribus diebus prædæ loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquestum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportaverat.

XLIII. Quibus rebus cognitis, Cæsar consilium capit ex loci naturâ. Erat enim circum castra Pompeii permulti editi atque asperi colles: hos primam præsidii tendit, castellaque ibi communit: inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perductâ munitione, cir-

cumvallare Pompeium instituit: hæc spectans, (quod angustâ re frumentariâ utebatur; quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quò minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset: simul, ut pabulatione Pompeium prohiberet; equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret: tertio, ut auctoritatem, quâ ille maximè apud exteras nationes niti videbatur, minueret; cum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Cæsare obsideri, neque audere prælio dimicare.

XLIV. Pompeius neque a mari Dyrrbachioque discedere volebat; quòd omnem apparatus belli, rela, arma, tormenta, ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat: neque munitiones Cæsaris prohiberet poterat, nisi prælio decertare vellet: quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur ut, extremam rationem belli sequens, quàm plurimos colles occuparet, & quàm latissimas regiones prædiis teneret; Cæsarisque copias, quàm maximè posset, distineret. Idque accidit: castellis enim xxiv effectis, xv millia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim jumenta pasceret. Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella; ne quo loco erumperent pompeiani, & nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant; ne quo loco nostri intrare, atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant, quòd & numero militum præstabant, & interiore spatio minorem circuitum habebant. Quæ cum erant loca Cæsari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis, & dimicare non consti-

tuerat ; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat , quorum magnum habebat numerum : multique ex nostris vulnerabantur ; magnusque incesserat timor sagittarum : atque omnes fere milites , aut ex coriis , tunicas aut tegmenta fecerant , quibus tela vitarent.

XLV. In occupandis præfidiis magnâ vi uterque utebatur : Cæsar , ut quàm angustissimè Pompeium contineret : Pompeius , ut quàm plurimos colles quàm maximo circuitu occuparet : crebraque ob eam causam prælia fiebant. In his , cùm legio Cæsaris ix præsidium quoddam occupavisset , & munire cœpisset : huic loco propinquum & contrarium collem Pompeius occupavit , nostrosque opere prohibere cœpit : & cùm una ex parte prope æquum aditum haberet ; primùm sagittariis funditoribusque circumjectis , postea levis armaturæ magnâ multitudine missâ tormentisque prolatis , munitiones impediebat : neque erat facile nostris uno tempore propugnare & munire. Cæsar , cùm suos ex omnibus partibus vulnerari videret , recipere se statuit & loco excedere. Erat per declive receptus : illi autem hoc acriùs instabant , neque regredi nostros patiebantur , quòd timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse : *Non recusare se , quin nullius usûs imperator & existimaretur , si sine maximo detrimento legiones Cæsaris , sese recepissent inde , quò temerè essent progressæ.*

XLVI. Cæsar receptui suorum timens , crates ad extremum tumulum contra hostem proferri & adversas locari ; intra has mediocri latitudine fossam , tectis militibus , obduci iussit ; locumque in omnes partes quàm maximè impediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit , ut

& Nullius usûs imperator. Général mal habile.

præsidio nostris se recipientibus essent : his rebus completis , legiones reduci iussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere & insultare cœperunt ; cratesque pro munitione objectas propulerunt , ut fossas transcenderent. Quod cum animadvertisset Cæsar , veritus ne non reducti sed rejecti viderentur , majusque detrimentum caperetur ; a medio fere spatio suos per Antonium , qui ei legioni præerat , cohortatus , tubâ signum dari atque in hostes impetum fieri , iussit. Milites legionis ix subito constipati 9 , pila coniecerunt ; & ex inferiore loco adversus clium incitatis cursu , præcipientes pompeianos egerunt , & terga vertere coegerunt : quibus ad recipiendum , crates directæ longurii-que objecti , & institutæ fossæ magno impedimento fuerunt. Nostri verò qui satis habebant sine detrimento discedere , compluribus interfectis , vix omnino suorum amissis , quietissime se receperunt ; paulòque citra eum locum , aliis comprehensis collibus , munitiones perfecerunt.

XLVII. Erat nova & inusitata belli ratio , cum tot castrorum numero tantoque spatio , & tantis munitionibus , & toto obsidionis genere ; tum etiam reliquis rebus. Nam , quicumque alterum obsidere conati sunt , perculosos atque infirmos hostes adorti , aut prælio superatos aut aliquâ offensione permotos , continuerunt ; cum ipsi numero militum equitumque præstarent : causa autem obsidionis hæc fere esse consuevit , ut frumento hostes prohibeantur. At contra integras atque incolumes copias Cæsar inferiore militum numero continebat ; cum illi omnium rerum copiâ abundarent : quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat , quæ commineatum supportarent ; neque ullus flare

ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumptis omnibus longè latèque frumentis, summis erat in angustiis. Sed tamen hæc singulari patientiâ milites ferebant: recordabantur enim, eadem superiore anno in Hispania perpeffos, labore & patientiâ maximum bellum confecisse. Meminerant ad Alefiâ magnam se inopiam perpeffos, multò etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum cum daretur, non legumina recusabant: pecus verò, cujus rei summa erat ex Epito copia, magno in honore habebant.

XLVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis, qui fuerant cum Valerio, quod appellatur Chara; quod admistum lacte multum inopiam levabat: id ad similitudinem panis efficiebant. Ejus erat magna copia: ex hoc effectos panes, cum in colloquiis pompeiani famem poltritis objectarent, vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

XLIX. Jamque frumenta maturefcere incipiebant, atque ipsa spes inopiam sustentabat; quod celeriter se habituros copiam confidebant: crebròque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cortice ex arboribus victuros, quàm Pompeium e manibus dimissuros. Frequenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua verò jumenta interisse: uti autem ipsos valetudine non bonâ, cum angustiis loci & odore tetro ex multitudine cadaverum, & quotidianis laboribus, insuetos operum; tum aquæ summâ inopiâ affectos: omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Cæsar aut averterat aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca

¹ Equos eorum, &c. Que leurs chevaux pouvoient à peine se soutenir.

montuosa, & ad specus angustiae vallium, has publicis in terram dimissis præseperat, terramque aggrefferat, ut aquam continerent. Itaque illi necessario loca sequi demissa ac palustria, & puteos fodere cogebantur; atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam prædiis aberant longius, & celeriter astibus exarescebant. At Cæsaris exercitus optimâ valetudine summâque aquæ copiam utebatur; tum commeatus omni genere præter frumentum abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus, majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

L. In novo genere belli novæ ab utriusque bellandi rationes reperiebantur. Illi, cum animadvertissent ex ignibus, noctu cohortes nostras ad munitiones excubare; silentio adversi universas, intra multitudinem sagittas conjiciebant, & se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, hæc reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, alio excubarent.

Desunt aliqua.

LI Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris præfecerat Cæsar, auxilio cohorti venit cum legionibus II; cujus adventu facti sunt sepulsi pompeiani: neque verò conspectum aut impetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis, reliqui se venterunt & loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium reprehendendum non videtur: aliæ enim sunt legati partes, atque imperatoris: alter, omnia agere ad præscriptum; alter, liberè ad summam rerum consulere

debet. Sulla a Cæsare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus : neque proelio decertare voluit, (quæ res fortasse aliquem reciperet casum ;) ne imperatorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem afferebat : nam ex iniquo progressi loco, in summo constiterant : si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur ; neque multum ad solis occasum temporis supererat : spe enim conficiendi negotii, prope in noctem rem deduxerant. Ita necessario atque ex tempore capto consilio, Pompeius tumulum quemdam occupavit ; qui tantum aberat a nostro castello, ut aculum tormento missum adigi non posset. Hoc consedit loco atque cum communit, omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus præterea locis pugnatum est : nam plura castella Pompeius pariter, distinendæ manus causâ, tentaverat ; ne ex proximis præidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus III, atque eam loco depulit : altero Germani munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI præliis factis, III ad Dyrrhachium, III ad munitiones ; cum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numerum ex pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, ejus qui prætor Asiam obtinuerat : signaque sunt sex militaria relata. Nostri non amplius XX omnibus sunt præliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur ; qua-

2 Nam plura castella, &c. nos forts, pour faire diversion & nous empêcher de nous entre secourir.

tuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt: &, cū laboris sui periculique testimonium afferre vellent, millia sagittarum circiter xxx in castellum conjecta Cæsari renumeraverunt; scutoque ad eum relato Scævæ centurionis, inventa sunt in eo foramina ccxxx. Quem Cæsar, ut erat de se meritis & de rep. donatum millibus ducentis æris, ab octavis ordinibus ad primipilum se transducere pronuntiavit; ejus enim operâ castellum conservatum esse magna ex parte constabat: cohortemque postea duplici stipendio, frumento, & specialibus militaribusque donis amplissimè donavit.

LLV. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres extruxit; & in altitudinem pedum xv effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; & v intermissis diebus, alteram noctem subnubilam nactus, extructis omnibus castrorum portis & ad impediendum objectis, tertiâ initâ vigiliâ, silentio exercitum eduxit & se in antiquas munitiones recepit.

LV. Ætoliâ, Acarnaniâ, Amphilochis, per Cassium Longinum & Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis; tentandam sibi Achaiam; ac paulò longius progrediendum, existimabat Cæsar. Itaque eò Fusium Kalenum misit: & Q. Sabinum & Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achaiam, missus a Pompeio, obtrinebat, Isthmum præmunire instituit ut Achaiâ Fusium prohiberet. Kalenus Delphos, Thebas, Orchomenum, voluntate ipsarum civitatum recepit: nonnullas per vim expugnavit: reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitia Cæsaris conciliare studebat. In his rebus fere erat Fusius occupatus.

LVI. Omnibus deinceps diebus Cæsar exer-

citum in aciem æquum in locum produxit, si Pompeius prælio decertare vellet; ut pene castris Pompeii legiones subjiceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum tormentumve adjici posset. Pompeius autem, ut famam & opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnisque ejus instructus exercitus telis ex vallo adjectis protegi posset.

LVII. Hæc cum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti 3 Cæsar, mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo transditum initio & commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque ad eum; quorum hæc erat summa: *De se omnia de pace expertum, nihil adhuc arbitrari factum, vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset; quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur; Scipionem ei auctoritate esse, ut non solum liberè, quæ probasset, exponere; sed magnâ etiam ex parte compellere, atque errantem regere posset, præesse autem suo nomine exercitui; ut, præter auctoritatem, vires quoque ad coercendum haberet: quo si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii, uni omnes acceptam relatueros.* Hæc ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur, castigato 4 Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus; infectâque re sese ad Cæsarem recepit.

3 *Pristini instituti.* Son dessein.

premier dessein: c'étoit de terminer les choses par la

4 *Castigato.* Ayant été repris.

LVIII. Cæsar, quò faciliùs equitatum pompeianum ad Dyrrhachium contineret & pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus. magnis operibus præmunivit; castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit; paucis intermissis diebus, rursus eum navibus ad se intra munitiones recepit. Erat summa inopia pabuli; adeo ut foliis ex arboribus strictis, & teneris arundinum radicibus contusis equos alerent: frumenta enim, quæ fuerant intra munitiones sata, consumpserant; & cogeabantur Corcyrà atque Acarnaniâ, longo interjecto navigationis spatio, pabulum supportare: quòque erat ejus rei minor copia, hordeo adaugere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modò hordeum pabulumque omnibus in locis, herbæque defectæ, sed etiam frondes ex arboribus deficiebant; corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

LIX. Erant apud Cæsarem, ex equitum numero, Allobroges duo fratres Roscellus & Ægus, Adrucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines; quorum operâ Cæsar, omnibus gallicis bellis, optimâ fortissimâque erat usus. His domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat, atque eos extra ordinem § in senatum legendos curaverat: agrosque in Gallia ex hostibus captos, præmiaque rei pecuniariæ magna tribuerat, locupletesque ex egentibus effecerat. Hi propter virtutem non solum apud Cæsarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur: sed, freti amicitia Cæsaris & stultâ ac barbarâ arrogantia elati, despiciebant suos stipendiumque equitum frau-

dabant 6, & prædam omnem domum avertēbant. Quibus illi rebus permoti, universi Cæsarem adierunt palamque de eorum injuriis sunt questi, & ad cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

LX. Cæsar neque tempus illud animadversionis esse existimans, & multa virtuti eorum concedens, rem distulit totam: illos secreto castigavit, quod quæstui equites haberent; monuitque ut ex sua amicitia omnia expectarent, & ex præteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen hæc res illis offensionem & contempTIONem ad omnes attulit; idque ita esse, cum ex aliorum objectionibus, tum etiam ex domestico judicio atque animi conscientia intelligebant. Quo pudore adducti, & fortasse se non liberari sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere a nobis & novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias constituerunt; &, cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt præfectum equitum C. Volusenum interficere, ut postea bello confecto cognitum est, ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium videretur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur; quam maximas potuerunt pecunias mutuati, perinde ac suis satisfacere & fraudata restituere vellent, multis coemptis equis, ad Pompeium transferunt cum iis quos sui consilii participes habebant.

L. I. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati & instructi liberaliter, magnoque comitatu & multis jumentis venerant, virique fortes habebantur & in honore apud Cæsarem

6 Stipendiumque, &c. Et ils recevoient la paye des cavaliers.

fuerant, quòdque novum & præter consuetudinem acciderat, omnia sua præsidia circumduxit, atque ostentavit: nam ante id tempus nemo, aut miles aut eques, a Cæsare ad Pompeium transierat; cum pene quotidie a Pompeio ad Cæsarem perfugerant, vulgo verò in Epiro atque Ætolia conscripti milites, earumque regionum omnium, quæ a Cæsare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu qui in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum & spariis locorum, & custodiarum viribus ac diligentia animadversa, prout cujusque eorum qui negotiis præerant aut natura aut studium ferebat, hæc ad Pompeium omnia detulerunt.

LXII. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegmenta galeis milites ex viminibus facere atque aggerem comportare jubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturæ & sagittariorum, aggeremque omnem noctu in scaphas & naves æquarias imponit, & de media nocte cohortes LX ex maximis castris præditiis, que deductas, ad eam partem munitionum ducit, quæ pertinebant ad mare, longissimæque a maximis castris æfaris aberant. Eodem naves quas demonstravimus aggere & levis armaturæ militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit; & quid a quoque fieri velit, præcipit. Ad eas munitiones Cæsar Lentulum Marcellinum quæstorem, cum legione IX, positum habebat. Huic, quòd valetudine minùs commodâ utebatur, Fulvium Postumum adjutorem summiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV, & vallus contra hostem in altitudinem pedum X: tantumdemque ejus valli agger in latitudinem

patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum decem, alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paulò munitione: hoc enim superioribus diebus timens Cæsar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti prælio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, & continens omnium dierum labor, quòd millia passuum in circuitu XVIII munitiones erat complexus; perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat: quæ res nota erat Pompeio, delata per allobroges perfugas; magnumque nostris attulit incommodum: nam, ut ad mare nostræ cohortes IX legionis excubuerant, accessere subito primâ luce pompeiani exercitus; novusque eorum adventus existit: simulque navibus circumvesti milites, in exteriorem vallum tela jaciebant: fossæque aggere complebantur: & legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentis cujusque generis telisque terrebant, magnaue multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebar. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegmenta galeis imposita defendebant. Itaque, cum omnibus rebus nostri premerentur atque agrè resisterent, animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, quâ perfectum opus non erat, per mare navibus expositi, in aversos nostros impetum fecerunt: atque ex utraque munitione dejectos terga vertere coegerunt.

LXIV. Hoc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus summisit, quæ ex castris fugientes conspicatæ, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsæ hostium impetum tulerunt. Itaque quodcumque

addebatur subsidio, id, corruptum timore fugientium 7, terrorem & periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediabatur. In eo prælio, cum gravi vulnere esset affectus aquilifer, & a viribus deficeretur; conspicatus equites nostros, *Hanc ego, inquit; & vivus multos per annos magnâ diligentia defendi, & nunc moriens eadem fide Cæsari restituo. Nolite, obsecro, committere quod ante in exercitu Cæsaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur; incolumemque ad eum referte.* Hoc casu aquila conservatur, omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis, præter principem priorem.

L. V. Jamque pompeiani, magnâ cæde nostrorum, castris Marcellini appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus, & M. Antonius qui proximum locum tenebat præsidiorum, eâ re nuntiata, cum cohortibus xii descendens ex loco superiore cernebatur: cujus adventus pompeianos compressit, nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multò post Cæsar, significatione per castella fumo factâ, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex præsidiis, eodem venit: qui, cognito detrimento, cum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut libère pabulari posset, nec minùs aditum navibus habere, commutatâ ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompeium munire jussit.

LXVI. Quâ perfectâ munitione, animadversum est a speculatoribus Cæsaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam & in vetera castra duci. Castrorum hic

7 Itaque quodcumque & . voyoit au secours, décou-
Ainsi tout ce qu'on en- ragé par les fuyards, &c.

situs erat. Superioribus diebus, cum se ix legio Cæsaris objecisset pompeianis copiis, atque opera, ut demonstravimus, circummuniret; castra eo loco posuit. Hæc silvam quam an contingebant, neque longius a mari passibus CD aberant. Post, mutato consilio quibusdam de causis, Cæsar paulò ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus, hæc ea tem Pompeius occupaverat; & quòd ea loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita, minora castra inclusa majoribus, castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat circiter passus CD, quòd liberius ac sine periculo milites aquarentur: sed is quoque, mutato consilio quibusdam de causis quas commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra: munitiones quidem integræ omnes erant.

LXVII. Eò signo legionis illato, speculatores Cæsari renunciarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeii castris circiter passus D. Hunc legionem sperans Cæsar se opprimere posse, & cupiens ejus diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes II, quæ speciem munitionis præberent: ipse diverso itinere, quàm potuit occultissimè, reliquas cohortes numero XXXIII, in quibus erat legio IX, multis amissis centurionibus deminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castra, que minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit: nam & pervenit priùs quàm Pompeius sentire posset; &, tametsi erant munitiones castrorum magnæ, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus pompeianos ex vallo deturbavit. Erat objectus

portis ericius : hîc paulisper est pugnatum , cum irumpere nostri conarentur , illi castra defenderent ; fortissimè T. Pulcione , cujus operâ proditum exercitum C. Antonii demonstravimus , eo loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt : excisoque ericio , primò in majora castra , post etiam in castellum quod erat inclusum majoribus castris , irruerunt ; & , quòd eò pulsa legio sese receperat , nonnullos ibi & repugnantes interfecerunt.

LXVIII. Sed fortuna quæ plurimùm potest , cum in reliquis rebus tum præcipuè in bello , parvis momentis magnas rerum commutationes efficit , ut tum accidit. Munitionem enim , quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus , dextri Cæsaris cornu cohortes , ignorantia loci , sunt secutæ , cum portam quærent castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod cum esset animadversum , conjunctam esse Humini ; protinus his munitionibus , defendente nullo , transcenderunt ; omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

LXIX. Interim Pompeius , hâc longâ satis interjectâ morâ , & re nunciatâ , v legionem ab opere deductam subsidio suis duxit : eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat ; & acies instructa , a nostris qui castra occupaverant , cernebatur : omniaque sunt subito mutata. Pompeiana enim legio , celeris spe subsidii confirmata , ab decumana porta resistere conabatur : atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Cæsaris , quòd angusto itinere per aggeres adscendebat , receptui suo timens , initium fugæ faciebat. Dextrum cornu quod erat a sinistro seclusum , terrore equi-

8 *Erat objectus, &c.* Quel-
ques portes étoient fermées
par des herles.

9 *Repugnantes.* Qui ré-
sistoient.

tum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, eâ parte quâ proruera, sese recipiebat: ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, x pedum munitionis sese in fossas præcipitabant; primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, cum ex vallo Pompeium adesse & suos fugere cernerent, veriti ne angustis intercluderentur, cum extra & intus hostem haberent, eodem quò venerant receptu sibi consulebant: omniaque erant tumultus, timoris, fugæ plena, adeo ut, cum Cæsar signa fugientium manu prehenderet & consistere juberet, alii dimissis equis eundem cursum conficerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis hæc subsidia succurrebant, quò minus omnis deleteretur exercitus, quòd Pompeius insidias rimens, credo, quòd hæc præter spem acciderantejus, qui paulo ante ex castris fugientes suos conspexerat,) munitionibus appropinquare aliquandiu non audebat, equitesque ejus, angustis portisque a Cæsar's militibus occupatis, ad insequendum tardabantur: ita parvæ res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductæ, expugnatis jam castris Pompeii, propriam & expeditam Cæsar's victoriam interpellaverunt: eadem res, celeritate insequentium tardata, nostris salutem attulit.

LX I. Duobus his unius diei præliis Cæsar desideravit milites DCCCCLX, & notos equites rom. Flavium Tuticanum Gallum, senatoris filium; C. Felginatem, Placentiâ; A. Cravium, Juteolis: M. Sacrativirum, Capuâ; tribunos militum & centuriones xxx. Sed horum om-

I Interpellaverunt. Accêderent.

nium pars magna in fossis munitionibusque & fluminis ripis, oppressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit: signaque sunt militaria xxxii amissa. Pompeius eo proelio Imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit atque ita se postea salutari passus est; sed neque in litteris quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureæ prætulit. At Labienus, cum ab eo impetravisset ut sibi captivos transdi juberet, omnes productos, ostentationis, ut videbatur, causâ, quò major perfugæ fides haberetur, commilitones appellans, & magnâ verborum contumeliâ interrogans, *solerentne veterani milites fugere*, in omnium conspectu interficit.

L. XII. His rebus tantum fiduciæ ac spiritus pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi viderentur. Non illi paucitatem militum nostrorum, non iniquitatem loci atque angustias præoccupatis castris, & ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partes exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset, causæ fuisse cogitabant: non ad hæc addebant, non ex concursu acri facto, non proelio dimicatum: sibi que ipsos multitudine atque angustiis majus attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent: non denique communes bellicæ recordabantur, quam parvulæ sæpe causæ, vel falsæ suspicionis vel terroris repentini vel objectæ religionis, magna detrimenta intulissent: quoties, vel culpâ ducis vel tribuni vitio, in exercitu esset offensum: sed promde ac si virtute vicissent neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum, famâ ac litteris, victoriam ejus diei concelebant.

L. XIII. Cæsar a superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem

enissimavit. Itaque uno tempore præsidii omnibus deductis & oppugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit; hortatusque est, ne ea quæ accidissent, graviter ferrent; neve his rebus ternerentur: multisque secundis præliis unum adversum, & id mediocre, opponerent: habendam fortunæ gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent; quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis, atque exercitatissimis ducibus, pacavissent; quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent: denique recordari debere, quâ felicitate inter medias hostium classes, oppletis non solum portibus sed etiam littoribus, omnes incolumes essent transportati: si non omnia caderent secunda, fortunam esse industriâ sublevandam: quod esset acceptum detrimenti, ejus juri ² potius, quam suæ culpæ debere tribui: locum se æquam ad dimicandum dedisse; positum esse hostium castris; expulisse ac superasse pugnantes: sed sive ipsorum perturbatio, sive error aliquis, sive etiam fortuna partem jam præsentemque victoriam interpellasset; dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur: quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset; atque ii, qui ante dimicare timuissent, ulro se prælio offerrent.

LXXIV. Hâc habitâ concione, nonnullos signiferos ignominiâ notavit, ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor, tantumque studium infamiæ sarcientiæ, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret 3; & sibi quisque etiam pœnæ loco

² Ejus juri. A l'inconstance de la fortune.

³ Ut nemo, &c. Qu'au-

cun soldat n'attendoit l'ordre de son tribun ou de son centurion.

graviores imponere labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi; cum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco & rem proelio committendam existimarent. Contra ea Cæsar, neque satis militibus perterritis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat; relictisque munitionibus, magnopere rei frumentariæ timebat.

LXXV. Itaque nullâ interpositâ morâ, fauciorum modò & ægrorum habitâ ratione, impedimenta omnia silentio primâ nocte ex castris Apolloniam præmisit, ac conquirere ante iter confectum vetuit: his una legio missa præsidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit, reliquas de iv vigilia compluribus portis eductas eodem itinere præmisit; parvoque spatio intermisso, ut & militare institutum servaretur, & quàm serissimè ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit, statimque egressus & novissimum agmen consecutus, celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque verò Pompeius, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si itinere impeditos & perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit; equitatumque præmisit ad novissimum agmen demorandum: neque consequi potuit, quòd multum expedito itinere antecesserat Cæsar: sed cum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos proelio detinebat. Huic suos Cæsar equites opposuit, expeditosque antesignanos admiscuit eo; qui tantum proficere ut, equestri proelio commisso, pellerent omnes compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXXVI. Confecto iusto itinere ejus diei, quod proposuerat Cæsar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium confedit; militesque omnes intra vallum castrorum continuit; equitatumque per causam pabulandi emissum, confestim decumanâ portâ in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompeius, confecto ejusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium confedit; ejusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique causâ longiùs progrediebantur, alii, quod subitò consilium protectionis ceperant, magnâ parte impedimentorum & sarcinarum relictâ, ad hæc repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad insequendum impeditis, Cæsar, quod fore providerat, meridiano fere tempore, signo protectionis dato, exercitum educit, duplicatoque ejus diei itinere, viii millia passuum ex eo loco procedit: quod facere Pompeius, discessu militum, non potuit.

LXXVII. Postero die Cæsar, similiter præmissis primâ nocte impedimentis, de iv vigilia ipse egreditur, ut, si qua impositâ esset dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret: hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei morâ illatâ, & reliquorum dierum frustra labore suscepto, cum se magnis itineribus extenderet, & progressos consequi cuperet, iv die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Cæsari ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirman-

dos, præsidium urbibus reliquendum, necesse erat adire Apolloniam: sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse; timensque Domitio, ne adventu Pompeii præoccuparetur, ad eum omni celeritate & studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat: ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transfret, conjuncto exercitu cum Domitio, per Illyricum Italiæ subsidio proficisceretur: sin Apolloniam Oricumque oppugnaret, & se omni maritimâ orâ excludere conaretur, obsessio tamen Scipione, necessariò illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque præmissis nunciis ad Cn. Domitium Cæsar scripsit; &, quid fieri vellet, ostendit; præsidioque Apolloniæ cohortibus IV, LIII I, III Orici relictis, quique e ant ex vulneribus ægri, depositis; per Epirum atque Acarnaniam iter facere cœpit. Pompeius quoque, de Cæsaris consilio conjecturâ judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat: si Cæsar iter illò haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Corcyraque discedere noller, quòd legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrediretur.

LXXIX. Iis de causis uterque eorum celeritati studebat, ut suis esset auxilio, & ad opprimendos adversarios, ne occasione temporis deesset. Sed Cæsarem Apollonia a directo itinere averterat: Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam improvisò aliud incommodum: quòd Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra col-

lata habuiffet, rei frumentariæ causâ ab eo discesserat, & Heracleam Senticani quæ est subjecta Candaviæ, iter fecerat; ut ipsa fortuna illum objicere Pompeio videretur: hæc ad id tempus Cæsar ignorabat. Simul a Pompeio litteris per omnes provincias civitatesque dimissis de prælio ad Dyrrhachium facto, elatiùs inflatiùsque multò, quàm res erat gesta; fama percrebuerat, *pulsam fugere Cæsarem, pene omnibus copiis amissis.* Hæc itinera infesta reddiderant: hæc civitates nonnullas ab ejus amicitia avertierant. Quibus accidit rebus ut, pluribus dimissi itineribus a Cæsare ad Domitium, & ab Domitio ad Cæsarem, nullâ ratione iter conficere possent 4. Sed Allobroges, Roscelli atque Ægi familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii; seu pristinâ suâ consuetudine, quod unâ in Gallia bella gesserant; seu gloriâ elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt; & Cæsaris profectiorem, & adventum Pompei docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix iv horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit; & ad Æginium, quod est objectum oppositumque Thessaliæ, Cæsari venienti occurrit.

LXXX. Conjuncto exercitu, Cæsar Gomphos pervenit; quod est oppidum primum Thessaliæ venientibus ab Epiro: quæ gens paucis ante mensibus ultro ad Cæsarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur; præsidiumque ab eo militum petierat: sed eò fama jam præcurrerat, quam supra docuimus, de prælio dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthene, prætor Thessaliæ, cum se victoriæ Pompeii comitem esse mallet, quàm

4 Quibus accidit, &c. Ce qui fit que plusieurs que Cæsar & Domitius s'étoient envoyés par différents chemins, n'avoient pu passer; avoient été tous arrêtés.

socium Cæsaris in rebus adversis; omnem ex agris multitudinem fervorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque præcludit; & ad Scipionem Pompeiumque nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum a Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat: Pompeius nondum Thessaliæ appropinquabat. Cæsar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri, & crates parari iussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites, docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus urbis hujus exemplo inferre terrorem; & id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus singulari militum studio, eodem quo venerat die, post horam ix oppidum altissimis mœnibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit & ad diripiendum militibus concessit: itatimque ab oppido castra movit & Metropolim venit; sic, ut nuncios expugnati oppidi famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitæ, eodem primùm usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauferunt murosque armatis compleverunt: sed postea, casu civitatis gomphenensis ex captivis cognito, quos Cæsar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissimè conservatis, collatâ fortunâ Metropolitæ cum casu Gomphenensium, nulla Thessaliæ fuit civitas, præter Larissæos qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Cæsari parerent atque imperata facerent. Ille, segetis idoneum locum in agris nactus quæ prope jam

matera erat, ibi adventum exspectare Pompeii eoque omnem rationem belli conferre constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit; concionatusque apud cunctum exercitum, suis agit gratias: Scipionis milites cohortatur ut, partâ jam victoriâ, prædæ ac præmiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipionem honorem partitur; classicumque apud eum cani & alterum illi jubet prætorium tendi. Auctis copiis Pompeii, duobusque magnis exercitibus conjunctis; pristina omnium confirmatur opinio & spes victoriæ augetur adeo, ut quidquid intercederet temporis, id morari redditum in Italiam videretur; & si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium dici, sed illum delectari imperio, & consulares prætoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam de præmiis ac sacerdotiis contendeant; in annosque consulatum definiebant: alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Cæsaris, petebant; magnaue inter eos in concilio fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis prætoriiis absentis rationem haberi: cum ejus necessarij fidem implorarent Pompeii, ut præstaret quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

5 *Receptisque, &c.* R. avant fait camper ensemble toutes les légions, il partagea avec Scipion l'honneur du commandement, & fit sonner de la trompette devant la tente de Général

qu'il avoit fait dresser.

6 *Cum ejus necessarij, &c.* Les amis de Hirtius sollicitant Pompeie de tenir ce qu'il avoit promis en partant.

LXXXIII. Jam de sacerdotio Cæsaris Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus, quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderant: cum Lentulus, ætatis honorem ostentaret; Domitius, urbanam gratiam dignitatemque jactaret; Scipio, affinitate Pompeii confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditoris exercitus Attius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret; & L. Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas 7 dari ad judicandum iis qui ordinis essent senatorii, belloque unâ cum ipsis interfuissent; sententiasque de singulis ferrent qui Romæ remansissent, quique intra præsidia Pompeii fuissent neque operam in re militari præstitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecuniâ multarent. Postremò omnes aut de honoribus suis, aut de præmiis pecuniæ, aut de persequendis inimicis agebant: nec quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum uti victoriâ deberent, cogitabant.

LXXXIV. Re frumentariâ preparatâ confirmatisque militibus, & satis longo spatio temporis a dyrrhachinis præliis intermisso; cum satis perspectum militum animum habere videretur, tentandum Cæsar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxi-
aciemque instruxit, primum suis locis 8, paulòque a castris Pompeii longius; continentibus verò diebus, ut progredere-
tur a castris suis, collibusque pompeianis aciem subjiceret. Quæ res in dies confirmationem ejus efficiebat exer-

7 Ternas tabellas. Trois
suffrages.

8 Suis locis, id est, locis
sibi opportunis.

citum. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos ex antesignanis electos milites ad pernecitatem, armis inter equites præliari juberet; qui quotidianâ consuetudine usum quoque ejus generis præliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites mille, apertioribus etiam locis, VII millium pompeianorum impetum, cum adesset usus, sustinere auderent; neque magnopere eorum multitudine terrerentur: namque etiam per eos dies prælium secundum equestre fecit; atque Ægum allobrogem, ex duobus quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat, semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Cæsar se subjiceret. Cæsar, nullâ ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret, semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, movendis castris pluribusque adeundis locis, commodiore frumentariâ re uteretur, simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, & insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato tabernaculisque detentis, animadversum est paulò ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeii progressam; ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Cæsar apud suos, cum jam esset agmen in portis, *Differendum est, inquit, iter in præsentia nobis & de prælio cogitandum, sicut semper deposcimus: animo simus ad dimicandum parati:*

9 Mille ad, &c. Les soldats les plus légers à la course.

non facile occasione postea reperiemus; confestimque expeditas copias educit.

LXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat prælio decertare : namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, prius quam concurrerent acies, fore ut exercitus Cæsaris pelleretur. Id cum essent plerique admirati, Scio me, inquit, pene incredibilem rem polliceri : sed rationem consilii mei accipite, quò firmiore animo in prælium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mihi se facturos confirmaverunt, ut, cum propius sit accessum, dextrum Cæsaris cornu ab latere aperto aggredierentur, ut, circumventâ ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quàm a nobis telum in hostem jaceretur. Ita, sine periculo legionum & pene sine vulnere, bellum conficiemus : id autem difficile non est, cum tantum equitatu valeamus. Simul denunciavit, ut essent animo parati in posterum ; & quoniam fieri dimicandi potestas, ut sæpe optavissent, ne usu manumque reliquorum opinionem fallerent 1.

LXXVII. Hunc Labienus excepit 2, & cum Cæsaris copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret, Noli, inquit, existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui præliis ; neque temerè incognitam rem pronuncio : perexigua pars illius exercitus superest, magna pars deperit, quod accidere tot præliis fuit necesse : multos autumnus pestilentia in Italia consumpsit ; multi domum discesserunt ; multi sunt

1 Ne usu, &c. De ne courage.
point démentir la bonne
opinion qu'on avoit de
leur expérience & de leur

2 Hunc Labienus excepit.
Labienus parla après lui.

relictæ in continenti. An non audistis ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas? hæc copiae quas videtis, ex delectibus horum annorum in citeriore Gallia summe refectæ; & plerique sunt ex colonis transpadanis 3. Attamen, quod fuit roboris, duobus præliis dyrrhachinis interit. Hæc cum dixisset, juravit, se, nisi victorem, in castra non reversurum: reliquosque, ut idem fecerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius, idem juravit; nec verò ex reliquis fuit quisquam, qui jurare dubitaret. Hæc cum facta essent in concilio, magnâ spe & lætitia omnium discessum est: ac jam animo victoriam præcipiebant, quòd de re tanta, & a tam perito imperatore, nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Cæsar, cum Pompeii castris appropinquasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animus advertit. Erant in sinistro cornu legiones duæ, transditæ à Cæsare initio discessionis eæ S. C. quarum una prima, altera tertia appellabatur: in eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus syriacis tenebat. Ciliciensis legio, conjuncta cum cohortibus hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatæ: has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuaque interjecerat: numeroque cohortes ex expleverat; (hæc erant millia XLV.) evocatorum circiter duæ, quæ ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant: quæ totâ acie dispositæ erant. Reliquas cohortes vii castris propinquisque castellis præsidio disposuerat. Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis munebat; quam ob causam cunctum equitatum, sa-

gittarios funditoresque omnes in sinistro cornu objecerat.

L'X I'. Cæsar, superius institutum servans, x legionem in dextro cornu, ix in sinistro collocaverat, tametsi erat dyrrachinis præliis vehementer attenuata : & huic sic adjunxit viii, ut pene unam ex duabus efficeret ; atque alteram alteri præsidio esse jusserat : cohortes in acie lxxx constitutas habebat ; quæ summa erat millium xxii : cohortes ii castris præsidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, mediâ acie Cn. Domitium præposuerat : ipse contra Pompeium consistit. Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus ; timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit ; atque ex his quartam instituit equitatuque opposuit ; & , quid fieri vellet, ostendit, monuitque ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiæ aciei totique exercitui imperavit, ne injussu suo concurreret, se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

X C. Exercitum cum militari more cohortaretur ad pugnam, suaque in eum perpetui temporis officia prædicaret ; *in primis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio præcem petisset ; quæ per Varinium in colloquiis, quæ per A. Clodium cum Scipione egisset ; quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset : neque se unquam abuti militum sanguine, neque remp. alterutro exercitu privare voluisse.* Hâc habitâ oratione, exposcentibus militibus, & studio pugnae ardentibus, tubâ signum dedit.

XCI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Cæsaris, qui superiore anno apud eum primum pi-

lum in legione x duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato, *Sequimini me*, inquit, *manipulares mei qui fuistis; & vestro imperatori, quam constituistis, operam date. Unum hoc prælium superest: quo confecto, & ille suam dignitatem, & nos nostram libertatem recuperabimus. Simul respiciens Cæsarem, Faciam*, inquit, *hodie, imperator, ut aut vivo mihi aut mortuo gratias agas.* Hæc cum dixisset, primus ex dextro cornu procurrit; atque eum milites electi circiter cxx voluntarii ejusdem centuriæ sunt profecuti.

XCII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompeius suis prædixerat, ut Cæsaris impetum exciperent, neve se loco moverent; aciemque ejus distrahi paterentur. Idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur, aciesque distenderetur; atque suis ordinibus dispositi, dispersos adorirentur. Levis quoque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi immixtis telis occurrissent: simul fore ut, duplicato cursu, Cæsaris milites exanimarentur & lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur; propterea quod est quædam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quæ studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere imperatores debent, neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque universi tollerent: quibus rebus & hostes terreri, & suos incitari existimaverant.

XCIII. Sed nostri milites dato signo, cum infestis pilis procurrissent, atque animadvertissent non concurrere a pompeianis, usu periti ac superioribus pugnis exercitati, suâ sponte cursum represserunt; & ad medium fere spatium consti-

terunt, ne consumptis viribus appropinquarent; parvoque intermisso tempore ac rursus renovato cursu, pila miserunt, celeriterque, ut, erat præceptum a Cæsare, gladios strinxerunt. Neque verò pompeiani huic rei defuerunt: nam & tela missa exceperunt, & impetum legionum tulerunt, & ordines conservaverunt, pilisque missis, ad gladios redierunt. Eodem tempore equites a sinistro Pompei cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt; omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paulum loco motus cessit; equitesque pompeiani hoc acius instare & se turmatim explicare, aciemque nostram a latere aperto circumire ceperunt. Quod ubi Cæsar animadvertit, iv aciei, quam instituerat sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt; infestisque signis tantâ vi in Pompeii equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret; omnesque conversi, non solum loco excederent, sed protinus incitati, fugâ montes altissimos peterent. Quibus summotis, omnes sagittarii, funditoresque destituti, inermes, sine præsidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum ac resistantibus in acie pompeianis, circumierunt; eosque a tergo sunt adorti.

XCIV. Eodem tempore tertiam aciem Cæsar, quæ quieta fuerat, & se ad id tempus loco tenuerat, procurrare iussit. Ita, cum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere pompeiani non potuerunt, atque universi terga verterunt. Neque verò Cæsarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quæ contra equitatum in iv acie collocatæ essent, initium victoriæ oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat: ab his enim

primùm equitatus est pulsus : ab iisdem facta cædes sagittariorum atque funditorum : ab iisdem acies pompeiana a sinistra parte circumventa, atque initium fugæ factum. Sed Pompeius, ut equitatum suum pulsus vidit; atque eam partem, cui maximè confidebat, perterritam animadvertit, aliis diffusus, acie excedit, protinusque se in castra equo contulit, & iis centurionibus, quos in statione ad prætoriam portam posuerat, clarè, ut milites exaudirent, *Tueantur, inquit, castra, & defendite diligenter, si quid durius acciderit. Ego reliquas portas circumneo, & castrorum præsidia confirmo.* Hæc cum dixisset, se in prætorium contulit, summæ rei diffidens, & tamen eventum expectans.

XCv. Cæsar, pompeianis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare operare æstimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunæ uterentur, castraque oppugnant : qui, etsi magna æstu fatigati, (nam ad meridiem res erat perducta;) tamen ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quæ ibi præsidio erant relictæ, industriè defendebantur; multò etiam acrius a thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui acie refugerant milites, & animo perterriti & lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quàm de castrorum defensione, cogitabant. Neque verò diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt : sed confecti vulneribus, locum reliquerunt; protinusque omnes, ducibus usi centurionibus tribunisque mil. in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

XCvi. In castris Pompeii videre licuit, triclinia strata, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespribus tabernacula contrita, L.

etiam Lentuli, & nonnullorum tabernacula protecta ederâ, multaue præterea, quæ nimiam luxuriam & victoriæ fiduciam designarent: ut facilè aestimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates; atque ii miserrimo ac patientissimo exercitui Cæsaris luxuriam objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius jam, cùm intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoris, decumanâ portâ se ex castris eiecit; protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit: sed eâdem celeritate, paucos suorum ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit; sæpe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugæ facta, pene proditus videretur.

XCVII. Cæsar, castris potitus, a militibus contendit, ne in præda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Quâ re impetratâ, montem opere circummunire instituit. Pompeiani, quòd is mons erat sine aqua, diffusi ei loco, relicto monte, universi (juris ejus) Larissam versùs se recipere cœperunt. Quâ re animadversâ, Cæsar copias suas divisit; partemque legionum in castris Pompeii remanere jussit, partem in sua castra remisit: iv secum legiones duxit; commodioremque itinere pompeianis occurrere cœpit: & progressus millia passuum vi, aciem instruxit. Quâ re animadversâ, pompeiani in quodam monte constituerunt: hunc montem flumen sublebat. Cæsar, milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat: tamen munitione flumen a monte secluserunt, ne

noctu pompeiani aquari possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis, agere cœperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum iis conjunxerant, nocte fugâ salutem petierunt.

XCIII. Cæsar primâ luce omnes eos, qui in monte confederant, ex superioribus locis in planitiem descendere atque arma projicere jussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt, passisque palnis projecti ad terram flentes ab eo petierunt salutem; consolatus consurgere jussit: & pauca apud eos de lenitate sua locutus, quò minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis jussit 4, ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hâc adhibitâ diligentiâ, ex castris sibi legiones alias occurrere, & eas quas secum duxerat, invicem requiescere, atque in castra reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit.

XCIV. In eo prælio non amplius 66 milites desideravit; sed centuriones, fortes viros, circiter xxx amissit. Interfectus est etiam fortissimè pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum conjecto: neque id fuit falsum, quod ille in pugnam profiscens dixerat. Sic enim Cæsar existimabat, eo prælio excellentissimam virtutem Crastini fuisse; optimèque eum de se meritum judicabat. Ex pompeiano exercitu celeriter millia xv cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt amplius millia xxiv: (namque etiam cohortes, quæ præsidio in castellis fuerant, sese Sullæ dediderunt; multi præterea in finitimas civitates refugerunt: signaque militaria ex prælio ad Cæsarem sunt relata clxxx, & Aquilæ ix. L. Domitius ex castris in montem refugiens, cum

4 Jussit. In manuscriptis pluribus legitur hic, commendavit.

vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Lælius eum classe ad Brundisium venit: eâdemque ratione, quâ factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui brindisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio præerat, testis instratisque scaphis elicit naves lælianas: atque ex his longius productam unam quinquiremem, & minores duas in angustiis portûs cepit: itemque per equites dispositos aquâ prohibere classiarios instituit. Sed Lælius tempore anni commodiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyrâ Dyrrhachioque aquam suis supportabat; neque a proposito deterrebat; neque ante prælium, in Thessalia factum, cognitum, aut ignominiam amissarum navium, aut necessariorum rerum inopiâ, ex portu insulaque expelli potuit.

Cl. hisdem fere temporibus Cassius, cum classe Syrorum & Phœnicum & Cilicum, in Siciliam venit: & cum esset Cæsaris classis divisa in duas partes, & dimidiæ parti præesset P. Sulpicius prætor Vibone ad fretum, dimidiæ M. Pomponius ad Messanam; prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quàm Pomponius de ejus adventu cognosceret: perturbatumque eum nactus, nullis custodiis neque ordinibus certis, magno vento & secundo, completas onerarias naves tædâ & pice & stupâ reliquisque rebus quæ sunt ad incendia, in pomponianam classem immisit; atque omnes naves incendit xxxv, in quibus erant xx rostratæ: tantusque eo facto timor incessit ut, cum esset legio præsidio Messanæ, vix oppidum defenderetur; & nisi eo ipso tempore nuncii de Cæsaris victoriâ per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse ut amitteretur. Sed opportunissimè nunciis allatis, oppidum

fuit defensum; Cassiusque ad sulphicianam inde classem profectus est & Vibonem: applicatisque nostris ad terram navibus, propter eundem timorem, pari atque antea ratione egit. Secundum nactus ventum, onerarias naves circiter xl præparatas ad incendium, immisit; & flammâ ab utroque cornu comprehensâ, naves sunt combustæ v: cùmque ignis magnitudine venti latius serperet, milites qui ex veteribus legionibus erant relictî præsidio navibus, ex numero agrorum, ignominiam non tulerunt: sed suâ sponte naves conscenderunt & a terra solverunt; impetuque factò in cassianam classem, quinqueres ii, in quarum altera erat Cassius, ceperunt, sed Cassius exceptus scaphâ refugit: præterea duæ sunt deprehensæ triremes: neque multò post de prælio factò in Thessalia cognitum est; ut ipsis pompeianis fides fieret: nam ante id tempus, fingi a legatis amicisque Cæsaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

CII. Cæsar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes ex fuga se recepisset: ne rursus copias comparare alias & bellum renovare posset: & quantum itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur: legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat edictum Pompeii nomine Amphipoli propositum, uti omnes ejus provinciæ juniores, græci, civesque rom. jurandi causâ convenirent: sed, utrùm avertendæ suspicionis causâ Pompeius proposuisset, ut quàm diutissimè longioris fugæ consilium occultaret; an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram unâ nocte constitit; & vocatis ad se Amphipoli hospitibus & pecuniâ ad necessarios sumptus

interrogatâ, cognito Cæsaris adventu, ex eo loco discessit & Mitylenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochenſium civiumque rom. qui illic negotiarentur, arcem ante captam eſſe, excludendi ſui cauſâ; nunciosque diſmiſſos ad eos qui ſe ex fuga in finitimas civitates recepiſſe dicerentur, ne Antiochiam adirent: id ſi feciſſent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui ſuperiore anno conſul fuerat, & P. Lentulo conſulari ac nonnullis aliis, acciderat Rhodi: qui, cùm ex fuga Pompeium ſequerentur atque in inſulam veniſſent, oppido ac portu recepti non erant: miſſisque ad eos nunciis, ut ex iis locis diſcederent, contra voluntatem ſuam naves ſolverunt: jamque de Cæsaris adventu fama ad civitates perſerebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus, Pompeius, depoſito adeundæ Syriæ conſilio, pecuniâ ſocietatis ſublata ſ & a quibuſdam privatis ſumprâ, & æris magno pondere ad militarem uſum in naves impoſito, duobuſque millibus hominum armatis, partim quos ex familiis ſocietatum delegerat, partim a negotiatoribus coegerat, quoſque ex ſuis quiſque ad hanc rem idoneos exiſtimabat, Peluſium pervenit. Ibi caſu rex erat Ptolemæus, puer ætate, magnis copiis, cum ſore Cleopatra gerens bellum; quam paucis ante menſibus per ſuos propinquos atque amicos regno expulerat: caſtraque Cleopatræ non longo ſpatio ab ejus caſtris diſtabant. Ad eum Pompeius miſit ut, pro hoſpicio atque amicitia patris, Alexandriâ reciperetur, atque illius opibus in calamitate regeretur. Sed qui ab eo miſſi

erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui cœperunt; eosque hortari ut suum officium Pompeio præstarent, neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeii milites, quos ex ejus exercitu acceptos in Syria Gabinus Alexandriam transduxerat, belloque confecto apud Ptolemæum patrem pueri reliquerat.

CIV. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter ætatem ejus in procuratione erant regni; siue timore adducti, ut postea prædicabant, ne sollicitaro exercitu regio, Pompeius Alexandriam Ægyptumque occuparet: siue despectâ ejus fortunâ, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt, iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt, eumque ad regem venire jusserunt. Ipsi, clam consilio inito, Achillam præfectum regionum, singulari hominem audaciâ, & L. Septimium tribunum militum ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus, & quâdam notitiâ Septimii productus, quod bello prædonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, & ibi ab Achilla & Septimio interficitur: item L. Lentulus comprehenditur a rege, & in custodia necatur.

CV. Cæsar, cum in Asiam venisset, reperiebat M. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fano Diaaë, ejusque rei causâ senatores omnes ex provincia evocasse, ut iis testibus in summa pecuniæ uteretur, sed, interpellatum adventu Cæsar, profugisse. Ita duobus temporibus ephesiæ pecuniæ Cæsar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervæ, repetitis atque enumeratis diebus, quo die prælium secundum fecisset Cæsar, simulacrum Victoriæ, quod ante ipsam Minervam colloca-

tum erat & ante ad simulacrum Minervæ spectabat, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiæ in Syria bis tantus exercitus clamor & signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret: hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami, in oculis ac remotis templi quò, præter sacerdotes, adire fas non est, quæ Græci *ἀδύτα* appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriæ, ubi Cæsaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

CVI. Cæsar paucos dies in Asia moratus, cum audisset Pompeium Cypri visum, conjectans eum in Ægyptum iter habere, propter necessitudines regni, reliquasque ejus loci opportunitates: cum legionibus, unâ quam ex Thessalia se sequi jusserat, & alterâ quam ex Achaia a Fusio legato evocaverat, equitibusque DCCC, & navibus longis rhodis X, & asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum III millia CCC; reliqui, vulneribus ex præliis & labore ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Cæsar confusus famâ rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat; atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriæ de Pompei morte cognoscit: atque ibi primum e navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido præsidii causâ reliquerat: & concursum ad se fieri videt, quòd fasces anteferrentur: in hoc omnis multitudo majestatem regiam minui prædicebat. Hoc sedato tumultu, crebræ continuis fiebant: compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex pom-

peiānis militibus confecerat : ipse enim necessario Etesiis tenebatur , qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum rom. & ad se , quod esset consul , pertinere existimans , atque eo magis officio suo convenire , quod superiore consulatu , cum patre Ptolemæo , & lege & S. C. societas erat facta ; ostendit sibi placere , regem Ptolemæum atque sororem ejus Cleopatram exercitus , quos haberent , dimittere : & de controversiis jure apud se potius quàm inter se armis disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni , propter ætatem pueri , nutricius ejus , eunuchus , nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari cœpit , regem ad dicendam causam evocari : deinde adjuutores quosdam conscios sui nactus ex regiis amicis , exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit : atque eundem Achillam , cujus supra meminimus , omnibus copiis præfecit. Hunc incitatum suis , & regis inflatum pollicitationibus , quæ fieri vellent , literis nunciisque edocuit. In testamento Ptolemæi patris heredes erant scripti , ex duobus filiis major , & ex duabus ea , quæ ætate antecedebat. Hæc uti fierent , per omnes deos perque fœdera quæ Romæ fecisset , eodem testamento Ptolemæus populum rom. obtestabatur. Tabulæ testamenti , unæ per legatos ejus Romam erant allatæ , ut in ærario ponerentur : (eæ , cum propter publicas occupationes poni non potuissent , apud Pompeium sunt depositæ :) alteræ , eodem exemplo , relictæ atque obsignatæ Alexandriæ proferebantur.

CI. De his rebus cum ageretur apud Cæsarem : isque maximè vellet , pro communi amico atque arbitro , controversias regum componere ; subito exercitus regius equitatusque omnis venire

Alexandriam nunciatur. Cæsaris copiæ nequamquam erant tantæ, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret: relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret, consiliumque Achillæ cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit: regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximæ auctoritatis, legatos ad Achillam mitteret; &, quid esset suæ voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides & Serapion, qui ambo legati Romæ fuerant, magnamque apud patrem Ptolemæum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos illa, cum in conspectum ejus venissent, prius quam audiret, aut cujus rei causâ missi essent cognosceret, corripere ac interficere iussit: quorum alter, accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate haberet, Cæsar effecit: magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans: & ut privato paucorum & latronum potius quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla copiæ, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris, contemnendæ viderentur: millia enim xx in armis habebat. Hæ constabant ex gabinianis militibus, qui jam in consuetudinem alexandrinæ vitæ atque licentiæ venerant; & nomen disciplinamque populi rom. dedidicerant, uxoresque duxerant ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex prædonibus latronibusque Syriæ, Ciliciæque provinciæ, finitimarumque regionum. Multi præterea capitis damnati exulesque convenerant; fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandria receptus, certa que vitæ conditio, ut, dato nomine, militum essent numero: quorum si quis a do-

mino comprehenderetur, concursu militum eripiebatur; qui vim suorum 7, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere 8, hi bona locupletum diripere stipendii augendi causâ, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios accersere, veteri quodam alexandrini exercitus instituto, consueverant. Erant præterea equitum millia ii, qui inveteraverant compluribus Alexandriae bellis. Hi Ptolemæum patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Ægyptiis gesserant: hunc usum rei militaris habebant.

CXI. His copiis fidens Achillas, paucitatemque militum Cæsaris despiciens, occupat Alexandriam: præterea oppidi partem, quam Cæsar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus itrumpere conatus est: sed Cæsar, dispositis per vias cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum, ac longè maximam attulit ea res dimicationem: simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur; & magnâ multitudine naves longas occupare hostes conabantur: quarum erant L auxilio missæ ad Pompeium, quæ, prælio in Thessalia factò, domum redierant. Illæ triremes omnes & quinqueres erant, aptæ instructæque omnibus rebus ad navigandum. Præter has, xxii erant, quæ præsidii causâ Alexandriae esse consueverant, constratæ omnes; quas si occupassent, classe Cæsari ereptâ, portum ac mare totum in sua potestate haberent; commeatu auxiliisque Cæsarem prohiberent. Itaque tantâ est contentione actum, quantâ agi debuit; cum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem

7 *Vim suorum*, d est, vim suis illatam. Le châiment de leurs peccés.

8 *Regum amicos*, &c. De-mander la mort des courtisans, des ministres.

obtinet Cæsar; omnesque eas naves, & reliquas quæ erant in navalibus, incendit; quod tam latè tueri tam parvâ manu non poterat: contestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

CXII. Pharus est in insula turris, magnâ altitudine, mirificis operibus exstructa, quæ nomen ab insula accepit. Hæc insula, objecta Alexandria, portum efficit: sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum dcccc in mare jactis molibus, angusto itinere & ponte cum oppido conjungitur. In hac sunt insula domicilia Ægyptiorum, & vicus, oppidi magnitudine: quæque ubique naves imprudentiâ aut tempestate paululum suo cursu decesserint, hæc more prædonum diripere consueverunt. His autem invitis a quibus Pharus tenetur, non potest esse, propter angustias, navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Cæsar, hostibus in pugna occupatis militibusque expositis, Pharum apprehendit atque ibi præsidium posuit. Quibus est rebus effectum, uti tutò frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent: dimisit enim circum omnes propinquas regiones, atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut æquo prælio discederetur, & neutri pellerentur, (id efficiebant angustia loci:) paucisque utrimque interfectis, Cæsar loca maximè necessaria complexus, noctu præmunit. Hoc tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi causâ initio erat inductus, & theatrum conjunctum domui, quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad portum & ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro objectas haberet, neu pugnare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemæi regis, vacuum pos-

sessionem regni sperans, ad Achillam se ex regia transiecit, unàque bellum administrare cœpit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta, quæ res apud milites largitiones auxit. Magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Hæc dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutritius pueri & procurator regni, in parte Cæsaris, quum ad Achillam nuntios mitteret, hortareturque ne negotio defisteret neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internuntiis, a Cæsare est interfectus. Hæc initia belli alexandrini fuerunt.

Finis belli civilis.

N O M I N A

POPULORUM, OPPIDORUM, FLUVIORUM, &c.

QUÆ APUD CÆSAREM REPERIUNTUR.

ACARNANIA, Regio Epiri, *l'Acarnanie*,
aliter, *Carnia*.

Achaia, reg. Peloponnesi; *l'Achaïe*, al. *le duché de Clarence*.

Acilla, *sive* Acholla, urbs Africae.

Adduasdubis; *vide* Dubis.

Adrumetum, oppidum Afr. *Toulba*, *sive* *Mahometta*.

Aduatici; *vide* Atuatici.

Ædui, populus Galliae, *les Autunois*. Leur territoire comprenoit avec le diocèse d'Autun, ceux de Châlons, de Mâcon, & de Nevers.

Ægimurus, insula maris africi, *la Galetta*.

Æginium, oppid. Thessaliae.

Ægyptus, *l'Egypte*.

Ætolia, regio Græciae, *l'Etolie*, al. *Artinia*,
al. *il Despotato*.

Agar, oppid. Africae, nescitur.

Agendicum, urbs Senonum, *Sens*.

Alba, oppid. Latii, in Italia, *Albe*, al. *Albano*.

Albici, pop. Galliae, qui sint, nescitur: quibusdam, *ceux de Viviers*, al. *de Riez*.

Alesia, *sive* Alexia, Mandubiorum oppidum,
Alise; *vide* Mandubii.

Alexandria, urbs Ægypti, *Alexandrie*, al. *Scandaria*.

Allobroges, Sabaudi, *les Savoyards*.

Alpes, montes, *les Alpes*.

Amagetobria, *Broie*, en *Franche Comté*, au nord de *Dole*.

Amantia, oppid. Macedoniae, *Porto Raguseo*.

Amanus, mons Syriae, *M. di Scanderona*.

Ambarri, pop. Galliae, incertum : quibusdam, *ceux du Charolois*.

Ambialites, pop. Galliae, *ceux de Lamballe*, en *Bretagne*. Sed creditur corruptum ex *Ambia*.

Ambianum, oppid. Belgarum, *Amiens*.

Ambibari, pop. Galliae, *ceux d'Avranches*, en *Normandie*.

Ambivateri, pop. Galliae, *le Vivarais*.

Ambivaritti, *Brabantini*, incertum : quibusdam, *ceux du diocèse d'Anvers*.

Ambracia, urbs Epiri, *l'Arta*.

Amphilochi, pop. Epiri, *Anfloga*.

Amphipolis, urbs Macedoniae, *Christopoli*, seu *Emboli*.

Anartes, pop. Germaniae, *Walachi*, *Servii*, *Bulgari*, incertum.

Anas, fluvius Hispaniae, *la Guadiana*, sive *Rio Roydera*.

Ancalites, Britanni, *partie du comté d'Oxford*, auct. *Camdeno*.

Ancona, urbs Italiae, *Ancone*.

Andes, pop. Galliae, *le duché d'Anjou*.

Antiocha; urbs Syriae, *Antioche*.

Antuates, vide *Nantuates*.

Apollonia, urbs Macedoniae, *Apollonie*, al. *Piergo*.

Aponiana, insula prope Lilybaeum, promontorium Siciliae.

Apfus, fluv. Macedoniae, *l'Aspro*, al. *Ureo*, al. *Spirnaza*.

Apulia, reg. Italiae, *la Pouille*.

Aquilaria, opp. Africae, prope *Clupeam*.

- Aquileia, urbs Italiæ, *Aquitée*.
 Aquitania, regio Galliæ, *la Guienne*.
 Arar, fluv. Galliæ, *la Saone*, vel *Sône*.
 Arduenna, silva, *la forêt d'Ardenne*.
 Arecomi; *vide* Volcæ.
 Arelate, urbs Galliæ, *Arles*.
 Ariminum, urbs Italiæ, *Rimini*.
 Armenia minor, regio Asiæ, *la petite Arménie*,
 al. *Ala iuli*.
 Armorica civitates, *la Bretagne*.
 Arretium, urbs Etruriæ in Italia, *Arezzo*.
 Arverni, pop. Galliæ, *l'Auvergne*.
 Asculum, oppid. Italiæ, *Ascoli*.
 Ascurum, oppid. maritimu. Mauritaniam.
 Asparagium, oppid. Macedoniæ.
 Aspavia, oppid. Hispaniæ bæticiæ, *Espejo*.
 Asta, oppid. Hispan. bæt. *Massa de Asta*, al.
Xerès de la Fontera.
 Ategua, oppid. Hispan. bæt. *Tebala Veja*.
 Atrebatas, pop. Gall. *l'Artois*.
 Atuatici, *Leotienses*; ces peuples habitoient des
 deux côtés de la Méhaigne, au comté de Na-
 mur.
 Atuaticorum oppidum. Probablement le lieu
 appelé aujourd'hui Falais, sur la Méhaigne.
 Atuatuca, pagus Belgii, *Tongres*.
 Avaricum, urbs Aquitaniæ, *Bourges*.
 Aulerci Eburovices, pop. Galliæ, *le pays d'E-*
vreux en Normandie.
 Aulerci Diablintes, pop. Galliæ, *le Perche*.
 Aulerci Cenomani, pop. Galliæ, *la vallée de*
Morienne, al. *le diocèse de Briçon*, sive de
Mâcon.
 Ausci, pop. Galliæ, *ceux d'Auch*, en Gascogne.
 Ausetani, pop. Hispaniæ sub Pyrenæis.
 Auximum, oppid. Italiæ, *Osimo*, sive *Osmo*.
 Axona, fluv. Gall. belgicæ, *l'Aisne*.

B.

Bacenis, silva Germaniæ, *Thuringer-Waldt*, al. *der Hartz Waldt*.

Bætis, fluv. Hispan. *le Guadalquivir*.

Bæturia; vide Bethuria.

Bagrada, fluv. Africae, prope Uticam, *Margreda*.

Baleares insulae, *Mayorque & Minorque*.

Batavorum insula, pars Gueldriae, *Bétuwe*.

Belgae, *les Pays-Bas*.

Bellocassi, sive Velocasses, pop. Galliae, *le pays de Bayeux*, en Normandie, al. *Le Bessin*.

Bellovaci, pop. Galliae, *le Beauvoisis*.

Bessi, pop. Thraciae.

Bethuria, regio Hispaniae lusitaniensis, *l'Estramadure*.

Betones sive Berones, pop. Hispaniae tarracoenensis.

Bibraete, urbs Aduorum, *Bevray d'Autun*, al. *Beaulne*.

Bibrax, Rheinorum oppidum, *Braine*, sive *Bresne*, al. *Bran*, al. *Fisines*.

Bibroci, pop. Britanniae.

Bigerriones, pop. Galliae, *le comté de Bigorre*, en Gascogne; incertum.

Bithynia, regio Asiae, *la Bithynie*.

Bituriges, pop. Galliae, *le duché de Berri*.

Boii, pop. Galliae, *le Bourbonnois*.

Bosphorus, regio prope Pontum Euxinum.

Brannovices; vide Aulerci.

Bratuspantium, oppid. Bellovacorum, *Beauvais*.

Britannia, *l'Angleterre*.

Brundisium, urbs Italiae, *Brindes*, al. *Brindisi*.

Brutii, pop. Italiae, *la Calabre*.

Bullis, oppid. Macedoniae.

Bursavolenses, pop. Hispaniæ bæt. creduntur
iidem qui Urfaonenses.

Euthrotum, utbs Epiri, *Buïrento*, sive *Boïronto*.

C.

Cabillonum, urbs Galliæ, *Chalon sur Sône*.

Cadetes, pop. Galliæ, nescitur.

Cadurci, pop. Galliæ, *le Quercy*.

Cæresi, pop. Belgii, incertum, quibusdam,
ceux de Namur.

Calagurritani, pop. Hispaniæ tarracon. *Calahorra*.

Caletes, pop. Galliæ, *le pays de Caux*, en Nor-
mandie.

Calydon, urbs Ætoliæ, *Ayton*.

Camerinum, urbs Umbriæ, in Italia, *Camerino*.

Candavia, reg. Macedoniæ, *la Canovia*.

Canopus, urbs Ægypti, *Canope*, al. *le Biquier*.

Cantabri, pop. Hispaniæ tarracon. *la Biscaye*.

Cantium, pars Britanniæ, *Kent*.

Canusium, urbs Apuliæ, in Italia, *Canosa*.

Cappadocia, reg. Asiæ, *la Cappadoce*.

Capua, urbs Italiæ, *Capoue*.

Carales, Sardinia urbs, *Cagliari*.

Carcafo, urbs Gall. *Carcaffone*.

Carmona, oppid. Hispaniæ bæt. *Carmone*.

Carnutes, pop. Galliæ, *le pays Chartrain*.

Carrucca, oppidum Hispan. nescitur.

Carteia, oppid. Hispan. *Algeziva*, al. *Tariffa*.

Casilinum, oppid. Italiæ, *Castelluzzo*.

Cassi, pop. Britannia.

Castulonensis saltus, urbs Hispaniæ tarracon.
Castona la vieja.

Castra Postumiana, oppid. Hispaniæ bæt. *Castro
el Rio*.

Catuaci, pop. Galliæ, *ceux de Douay*, sed cre-
ditur corruptum ex Atuatici.

Caturiges, pop. Galliæ, *le pays d'Embrun*, al. *Chorges*.

Cebenna, mons; vide *Gebenna*.

Celtæ, pop. Galliæ.

Celtiberia, reg. Hispaniæ.

Cenimagni, Britanni, *Iceni*, aust. Camdeno, *Suffolk*, *Norfolk* & *Cambridge*.

Cenomanni, pop. Galliæ, *le Maine*.

Centrones, pop. Galliæ, *la Tarantaise*.

Centrones, Nerviorum clientes, pop. Belgii, *ceux de Courtray*, al. *de S. Truyen*, vel. *S. Tron*, al. *de Gard*.

Ceraunis, montes Epiri, *Monti di Chimera*.

Cercina, insula Afr. *Chercara*, *Cercare*.

Chersonesus, peninsula Afr. prope Alexandriam.

Cherusci, pop. Germaniæ, *ceux du duché de Lunebourg*, al. *du comté de Mansfeld*.

Cilicia, reg. Asiæ minoris, *la Cilicie*, al. *la Caramanie*.

Cimbri, pop. Germaniæ, *ceux du Jutland*.

Cinga, fluv. Hispan. *le Cinca*.

Cingulum, oppid. Piceni, in Ital. *Cingoli*.

Cirta, oppid. Afr. *Constantine*, sive *Consantina*, al. *Tadel*.

Clupea, urbs Afr. marit. *Clupée*, al. *Quipia*.

Cocofates, pop. Galliæ, nescitur: quibusdam, *ceux de Dax*, al. *du Bazadois*.

Comana, Pontica, *Com*, sive *Tabachzan*.

Comana, Cappadociæ, *Arminacha*.

Compfa, urbs Ital. *Conza*, sive *Consa*.

Condrusi, sive Condrusones, pop. Belgii, *le Condrotz*.

Confluens Mosæ & Rheni, *Cobientz*.

Corcyra, insula Epiri, *Corjou*.

Corduba, urbs Hispan. bæt. *Cordoue*.

Corfinium, oppid. Pelignorum, in Ital. *Saint-Pelino*, al. *Pantina*, vicus Aprutii.

Corneliana castra, urbs Afr. inter Carthaginem & Uticam.

Cosa; vide Compsa.

Cósanum, urbs Calabriae, in Italia, Cassano.

Cretenses, ceux de l'Île de Candie.

Curiosolitæ, pop. Galliae, Cornouaille, en Bretagne.

Cyclades, insulae ægæi maris, Îles de l'Archipel.

Cyprus, insula, Chypre.

D.

Daci, les Daces, sive Transylvanie, Moldavi & Valachi.

Danubius, fluv. le Danube.

Dardani, pop. Mysiae, Rascia & pars Serviae.

Decetia, opp. Galliae, Décise sur Loire.

Delphi, urbs Achaiae, Delfo, al. Salona.

Delta, pars Ægypti, in ostiis Nili, le Delta.

Diablintes, pop. Galliae, le Perche, al. Diablères, en Bretagne, al. Linter, Brabantiae.

Dubis, fluv. Burgundiae, le Doux.

Duracium, vulgo, urbs Galliae, in Pictaviensi provincia, sed apud Cæsarem re versa, est nomen viri nobilis.

Durocortorum, urbs Galliae, Reims.

Dyrrhachium, urbs Macedoniae, Durazzo; Drazzi.

E.

Eburones, pop. Belgii, Tongres, al. le Liégeois.

Eburovices; vide Aulerci.

Elaver, fluv. Galliae, l'Allier.

Eleutheri; vide Dadurci & Sueffiones.

Elis, urbs Peloponnesi, Belvedere.

Elusates, pop. Galliae, le pays d'Euse en Gasconne.

418 NOMINA AGPULORUM, &c.

Ephesus, urbs Asiæ min. *Ephèse*, al. *Figena*.

Epidaurus, urbs Dalmatiæ marit. *Raguse*, al. *Dobronicha*.

Epirus, regio Græciæ, *l'Epire*, al. *Chimero & Laria*.

Essui, pop. Gall. *ceux de Seez*; sed potius creditur corruptum ex *Ædui*.

Eusubii, creditur corruptam ex *Unelli* vel *Le-xovii*.

F.

Fanum, urbs Umbriæ in Italia, *Fano*.

Fentani, pop. Italiæ.

G.

Gabali, pop. Galliæ, *le Gévaudan*.

Gaditani, pop. Hispan. *ceux de Cadix*.

Galli. Galliarum incolæ, *Gaulois*.

Gallogræcia, regio Asiæ min. *La Galatie*.

Garites, pop. Galliæ, *le pays de Gaure*, sive *Gavardan*, al. *l'Agenois*.

Garoceli, sive Graioceli, pop. Galliæ, *ceux du Mont-Cénis*, al. *de la vallée de Morienne*, al. *du Mont-Genèvre*.

Garumna, fluv. Galliæ, *la Garonne*.

Garumni, pop. Galliæ circa Garumnam.

Gebenna, *montagnes des Cévennes*.

Genabum, opp. Galliæ, *Orléans*.

Geneva, *Genève*.

Genusus, fluv. Macedoniæ.

Gergovia, Boiorum & Arvernorum, urbes Galliæ, incertum: quibusdam, *Moulins & Clermont en Auvergne*.

Germania, *l'Allemagne*.

Getuli, pop. Africae.

Gomphi, opp. Thessaliæ, *Gonfi*.

Gorduni, pop. Belgii, *ceux de Gand*, al. *ceux de Courtray*, incertum.

Graioceli; vide Garoceli.

Grudii, Nerviorum clientes, pop. Belgii, *ceux de Bruges*, al. *de Louvain*.

H.

Heliacmon, fluv. Macedoniæ.

Harudes, pop. Germaniæ, nescitur.

Helvetii, *les Suisses*.

Helvii, pop. Galliæ, *le Vivarais*.

Heraclea Sentica, oppid. Macedoniæ.

Hercynia silva, in Germania, *la forêt de Bohême*, olim multò amplior.

Herminius, mons Lusitaniæ, *monte Armino*, al. *monte della Strella*.

Hibernia, *l'Irlande*.

Hippo, urbs Africae, *Hippone*, al. *Bone*.

Hispalis, urbs Hispaniæ bæt. *Séville*.

Hispania, *l'Espagne*.

I.

Jacetani; vide Lacetani.

Jadertini (sive Hiadertini) Jadera, urbs Illyrici, *Zara*.

Iberus, fluv. Hispaniæ tarracon. *l'Ebre*.

Iccius, sive Itrius portus, opp. Galliæ, *Boulogne*, al. *Mardick*, al. *S. Omer*, al. *Calais*.

Igilium, *il Giglio*, *l'île du zys*, in mari tyrrheno.

Iguvium, urbs Umbriæ, in Italia, *Ugubio*.

Ilerda, urbs Hispaniæ Tarracon. *Lérida*.

Illurgavonenses, pop. Hispan. prope Iberum.

Illyricum, *l'Esclavonie*.

Illurgis, oppid. Hispaniæ bæt. *Illora*.

Iffa, infula maris Illyrici, *Liffa*.

Italia, *l'Italie*.

Italica, urbs Hispaniæ bæt. *Sevila la veja*, al. *Alcala del Rio*.

Ituræa, reg. Palæstinæ.

Jura, mons Galliæ, *le Mont-Jura*.

L.

Lacetani, pop. Hispan. sub Pyrenæis.

Laritanes, Larinum, urbs Italiæ, *Larino*.

Larissa, urbs Theſſaliæ, *Lariſſa*.

Latobriges, *sive* Latobrigi, nescitur.

Lemanus lacus, *le lac de Genève*.

Lemovices, pop. Galliæ, *le Limouſin*.

Lemovices Armorici, *ceux de ſaint Paul de Léon*.

Lenium, oppid. Luſitaniæ, nescitur.

Lepontii, incolæ vallis Levontinæ, inter Alpes.

Leptis, oppid. Africæ, *Lébédà*, *sive* *Lépédà*.

Levaci, pop. Belgii, incertum: quibusdam, *ceux de Louvain*, al. *de l'Ecluse*.

Leuci, pop. Gal. belgiæ, *le Toulouis*.

Lexovii, pop. Galliæ, *Lisieux*, *en Normandie*, *le Lieuvin*.

Liburni, pop. Illyrici.

Ligeris, fluv. Galliæ, *la Loire*.

Lilybæum, promont. Siciliæ, *Capo-Coco*, al. *Capo-Boco*.

Limo, *sive* Limonum, urbs Galliæ, *Poitiers*.

Lingones, pop. Galliæ, *ceux de Langres*.

Lissus, urbs Macedon, *Aleſſio*.

Lucani, pop. Italiæ.

Luceria, urbs Italiæ, *Lucera*.

Luſitania, *le Portugal*.

Lutetia, *Paris*.

M.

Macedonia, *la Macédoine.*

Magetrobia, *sive* Amegetrobia, urbs Galliæ, incertum : quibusdam, *Magstat*, al. *Binghen.*

Malaca; urbs Hispaniæ bæt. *Malaga.*

Mandubii, pop. Galliæ; *vide* Alexia, *l'Auxois en Bourgogne.*

Marcomanni; pop. Germaniæ, *la Marck*, al. *la Bohême.*

Marrucini, pop. Aprutii, in Italia.

Marfi, pop. Italiæ, *Ducato de Marfi.*

Massilia, urbs Galliæ, *Marseille.*

Matisco, urbs Galliæ, *Mâcon.*

Matrona, fluv. *la Marne.*

Mauritania, reg. Africæ, *la Mauritanie*, al. *la Barbarie.*

Mazaca, urbs Cappadociæ, *Tifaria.*

Mediomatrices, *ceux de Metz en Lorraine.*

Medobrega, urbs Lusitaniæ, *Armenna.*

Meldæ, *ceux de Meaux*; sed creditur corruptum ex Belgæ.

Melodunum, oppid. Galliæ, supra Lutetiam, *Melun.*

Menapii, pop. Germaniæ, in ora Flandriæ maritima, incertum : quibusdam, *ceux de Guedre.*

Messana, urbs Siciliæ, *Messine.*

Metiosedum, oppidum Galliæ ad Sequanam infra Lutetiam, *Corbeil*, al. *Meudon.*

Metropolis, urbs Thessaliæ, inter Pharsalum & Gomphos.

Mitylena, urbs Lesby insulæ, *Métélin.*

Mona, insula, *Man*, al. *Anglesey*, minus rectè.

Morini, pop. Galliæ, *ceux de Terouanne.*

Mosa, fluv. Galliæ belgiæ, *la Meuse.*

Munda, urbs Hispan. *Munda*, al. *Ronda la Veja.*

N.

- Nabatæi, pop. Arabiæ.
 Nannetes, pop. Galliæ, *ceux de Nantes*.
 Nantuates, pop. Galliæ, incertum: quibusdam,
ceux du Valais.
 Narbo, urbs Galliæ, *Narbonne*.
 Naupaëtus, urbs Ætolia, *Lépante*.
 Neapolis, *Naples*, urbs Italiae.
 Neapolis, urbs Afr. inter Clupeam & Adrume-
 tum.
 Nemetes, pop. German. *ceux de Spire*.
 Nemetocenna, oppid. Belgii, incertum: qui-
 busdam, *Arras*.
 Nervii, *le Haynault*, al. *ceux de Tournay*, in-
 certum.
 Nicopolis, oppid. Armeniæ minoris, *Gianich*,
 al. *Chierme*.
 Nilus, fluv. *le Nil*.
 Nitiobriges, pop. Galliæ, *l'Agenois*.
 Noricum, *sive Noreia*, urbs Germaniæ, *Nurem-
 berg*, incertum.
 Noviodunum Sueffionum, *Soissons*.
 Noviodunum Æduorum, *Nevers*.
 Noviodunum Belgarum, *Noyon*.
 Noviodunum Biturigum, *Nouan*.
 Numidæ, pop. Africae.
 Nymphæum, promontorium Macedoniæ, in
 confinibus Illyrici.

O.

- Obucula, oppid. Hispaniæ bæt. incertum.
 Ocelum, oppid. Alpinum Galliæ, *Exilles*, al.
Oulx.
 Oclodurus, oppid. Helvetiæ, *Marthenach*, *Mar-
 gny*, *S. Maurice*.

Octogesa, oppid. Hispaniæ tarracon, *Mequinenza*.
 Orchomenus, oppid. Bæoticiæ, *Orcomeno*.
 Oricum, oppid. Epiri, *Orcho*, sive *Orcha*.
 Oscienses, pop. Hispan. tarracon.
 Osismi, pop. Galliæ, incertum.

P.

Pæmani, *ceux de Pémont*, in territorio Leodiensi : incertum.

Palæpharsalus ; *vide* Pharsalus.

Palæste, oppid. Epiri, prope Oricum.

Parada, oppid. Africæ, non longè ab Utica.

Parætonium, urbs Afr. marit. *Alberton*, sive *Berton*.

Parisi, *l'île de France*.

Parthi, pop. Asiæ, *les Parthes*.

Partini, pop. Macedoniæ.

Peligni, pop. Italiæ, in Aprutio.

Pelusium, urbs Ægypti, *Péluse*, al. *Bilbaïs*.

Pergamus, urbs Mysiæ, *Pergame*.

Petra, oppid. Macedoniæ.

Petrocorii, reg. Galliæ, *le Périgord*.

Pharsalus, urbs Thessaliæ, *Pharsale*.

Pharus, olim insula Ægypti, *Farion*.

Picenum, reg. Italiæ, *la Marche d'Ancone*.

Pictones, pop. Galliæ, *le Poitou*.

Pirullæ, pop. Illyrici, *l'Albanie*, incertum.

Pisaurum, urbs Umbriæ, in Italia, *Pesaro*.

Placentia, opp. Ital. *Plaisance*.

Pleumosi, pop. Belgiæ circa Tornacum, incertum.

Pontus, reg. Asiæ, ad mare euxinum.

Postumiana castra ; *vide* Castra.

Preciani, pop. Galliæ, *Précins en Béarn*.

Provincia Romanorum, *la Provence*.

Ptolemaïs, urbs Syriæ, *S. Jean d'Acre*.

Puteoli, urbs Italiæ, *Pouzzol.*
 Pyrenæi montes, *les Pyrénées.*

R.

Ravenna, urbs Italiæ, *Ravenne.*
 Rauraci, pop. Helvetiis finitimi, *ceux de Bâle.*
 Rhedones, pop. Galliæ, *ceux de Rennes, en Bretagne.*
 Rhemi, pop. Galliæ, *les Rhémois.*
 Rhenus, fluv. *le Rhin.*
 Rhodanus, fluv. Galliæ, *le Rhône.*
 Rhodii, *ceux de Rhodes.*
 Roma, urbs Italiæ, imperii rom. caput, *Rome.*
 Ruspina, urbs Africæ marit. *Soufe, al. Mahadia.*
 Rutheni, pop. Galliæ, *le Rouergue.*

S.

Sabis, fluv. Belgii, *la Sambre.*
 Saguntini, pop. Hispaniæ tarracon. *Sagunte, al. Morvèdre.*
 Salonæ, urbs Dalmatiæ, *Salone, al. Spalatro.*
 Salsum, fluv. Hispaniæ bæt. *Rio Salado, sive Guadajos.*
 Samarobriva, pagus Galliæ belgicæ, *Amiens.*
 Santones, pop. Galliæ, *la Saintonge.*
 Sardinia insula, *la Sardaigne.*
 Sarfura, oppid. Afr. nescitur.
 Scaldis, fluv. Belgii, *l'Escaut.*
 Seduni, pop. Galliæ, *le haut Valais.*
 Sedusii, pop. Germaniæ, nescitur.
 Segni, pop. Belgii, nescitur.
 Segontiaci, Britanni, incertum.
 Segovia, urbs Hispan. bæticiæ, *Ségovie.*
 Segusiani, pop. Galliæ, *le Lyonnois.*

- Senones, pop. Galliæ, *le Sénonois*.
 Sequana, fluv. Galliæ, *la Seine*.
 Sequani, pop. Galliæ, *la Franche-Comté*.
 Sefuvii, pop. Galliæ, *ceux de Sééz*, incertum.
 Sibutzares, pop. Galliæ, *le pays de Buch*, incertum.
 Sicilia, insula, *la Sicile*.
 Sicoris, fluv. Cataloniæ, *le Sègre*.
 Siambri, sive Sicambri, pop. Germaniæ, nescitur.
 Silensis, fluv. Hispaniæ bæt. *Rio de las Algamidas*; creditur corruptum ex Singulis, *Xenil*.
 Soricaria, oppid. Hispan. nescitur.
 Soritia, oppid. Hispan. nescitur.
 Sotiates, vel Sontiates, pop. Galliæ, *Solz*, *le pays d'alentour d'Aire*, sive de *Leffoure*.
 Sueffiones, pop. Galliæ, *le Soissonnois*.
 Suevi, pop. Germaniæ, *Schawben*.
 Sulcitani, pop. Sardinia.
 Sulmo, urbs Italiae, *Sulmone*.
 Syria, *la Syrie*.

T.

- Tamesis, fluv. Britann. *la Tamise*.
 Tarbelli, pop. Galliæ, prope Pyrenæos montes, *ceux de Dax & de Bayonne*.
 Tarracina, oppidum Italiae, *Terracine*.
 Tarraconenses, Tarraco, urbs Hispan. *Tarragone*.
 Tarsus, urbs Ciliciæ, *Tarse*.
 Tarufates, pop. Galliæ, *le Teursan*, incertum.
 Tauris, insula in mari illyrico, nescitur.
 Taurois, castellum prope Massiliam, *la Ciou-rad*.
 Testofages; vide Volcæ.
 Tegea, oppid. Africae, nescitur.
 Tenchtheri, pop. Germaniæ, nescitur.

426 NOMINA POPULORUM, &c.

Tergestini, *ceux de Trieste*, in confinibus Istriæ & Carnorum.

Teutoni, pop. Germaniæ, *les Teutons*.

Thabena, urbs Africæ.

Thapfus, oppid. Africæ marit.

Thebæ, urbs Bœotiæ, *Thèbes*, sive *Stibes*.

Theffalia, regio Macedoniæ, *la Theffalie*.

Thurii, sive Turii, pop. Italiæ, *Torre-Brodogneto*.

Tigurinus pagus, *le canton de Zurich*, al. *ceux d'Avenches*.

Tifdra, sive Tifdrus, urbs Africæ, *Cairoan*.

Tolosates, pop. Galliæ, *ceux de Toulouse*.

Tralles, urbs Asiæ min. in Lydia, *Chora*.

Treviri, *ceux de Trèves*.

Triboces, sive Tribocci, pop. German. *l'Alsace*.

Trinobantes, pop. Britann. *Midlesex*.

Tulingi, pop. Germaniæ, incertum.

Turinus ager; *vide Thurii*.

Turones, pop. Galliæ, *la Touraine*.

V.

Vacca, oppid. Africæ, nescitur.

Vahalis, sive Walis, fluvius, pars Rheni, *le Waal*.

Vangiones, pop. German. *Wormes*.

Varus, fluv. Hisp. *le Var*.

Ubii, pop. German. *ceux de Cologne*.

Ucubis, opp. Hispaniæ bæt. *Lucubi*.

Velauni, pop. Galliæ, *le Vélai*.

Velaunodunum, oppid. Galliæ, *Auxerre*, al. *Château-Landon*, al. *Villeneuve en Lorraine*.

Velocasses; *vide Bellocasses*.

Veneti, pop. Galliæ, *Vannes en Bretagne*.

- Ventisponte, oppid. Hispan. nescitur.
 Veragri, pop. Galliæ, *le bas Valais*, al. *le Chablais*.
 Verbigenus, sive Urbigenus pagus, pop. Helvet. *le pays des environs d'Orbe*.
 Veromandui, pop. Galliæ, *le Vermandois*.
 Versaonenses; vide Urfaonenses.
 Vesontio, urbs Galliæ, *Besançon*.
 Vertones, pop. Hispan. *l'Estramadure*.
 Vibo ad fretum, oppid. Italiæ, prope fretum siculum.
 Vienna, urbs Galliæ Narbonensis, *Vienne en Dauphiné*.
 Ulla, sive Ulia, oppid. Hispaniæ bæt. *Monte major*, al. *Vana*, al. *Velia*.
 Unelli, pop. Galliæ, nescitur; fortè, *ceux du diocèse de Coutance*.
 Vocates, pop. Galliæ, in finibus Lampurdensium, *Bazas*.
 Voconti, pop. Galliæ, *ceux de Die en Dauphiné, & de Vaison au Comtat Venaissin*.
 Vogesus, *le mont de Vosge en Lorraine*, al. *de Faucilles*.
 Volcæ Arecomici & Tectosages, pop. Galliæ, *le bas & le haut Languedoc*.
 Ursao, oppid. Hispaniæ bæt. *Offone*.
 Usceta, opp. Afr. nescitur.
 Usipetes, pop. German. incertum.
 Utica, urbs Africæ, *Utique*, al. *Biserte*.
 Uxellodunum, oppid. Galliæ, incertum: quidam, *Cahors*.
 Uzita, opp. Afr. incertum.

X.

Xantones; vide Santones.

Z.

Zama, urbs Afr. *Zamora.*

Zetta, Africae marit. *Zerbi.*

Ziela, *sive* Zela, urbs Ponti.

CATALOGUE

*Des Livres qui se trouvent chez le même
Libraire.*

SELECTÆ e veteri, petit in-12.

— Le même, latin & françois, par Wailly, in-12.

Selectæ e novo, petit in 12.

— Le même, latin & françois, petit in 12.

Selectæ e profanis, petit in 12.

— Le même, françois, par Barett, in-12.

Appendix latin, in 24.

— Le même, latin & françois, petit in-12.

Cornelius népos, in-24.

— Le même, latin & françois, par Paul, 1 vol.

Sallustius, in 24.

— Le même, latin & françois, par Beauzée, in 12.

Q. Curtius, in 24.

— Le même, latin & françois, par Beauzée, deux vol. in 12.

Cæsaris Commentaria, in 12.

— Le même, latin & françois, par Wailly, 2 vol. in-12.

Justinus, in-24.

— Le même, latin & françois par Paul, 2 vol. in 12.

Eutropius, in-24.

— Le même, latin & françois, petit in-12.

Florus, in-24.

— Le même, latin & françois, par Paul, in-12.

Velleius Paterculus, latin, in-24.

— Le même, latin & françois, par Paul, in 12.

C. Plinii Epistolæ & Panegyricus, Trajano dictus, in 12. jolie édition.

— Le même, traduit en françois, par M. de Sacy, 2 vol. in-12.

Phædri Fabularum libri quinque, cum notis gallicis, P. Syrii Sententiis, parallelisque Fabulis J. de la Fontaine. Juxta editionem Gab. Brotier, in-12.

— Les fables de Phèdre, traduites en françois, augmentées de huit Fables qui ne sont pas dans les éditions précédentes, expliquées d'une manière très facile, avec des Remarques, nouv. édit. in-12.

— Fables de Phèdre en latin, avec des notes, des éclaircissemens, & un petit Dictionnaire à la fin, à l'usage des Commerçans, par Bourgeois, ancien Professeur au Collège de Louis-le Grand, nouv. édit. in-12.

Horatius, cum interpretat, ac notis Juvencii, nova editio nitidissima & accuratissima, 2 vol. in-12.

— *Idem*, cum notis, in-12.

— *Idem*, traduit par Batteux, 2 vol. petit in-12.

Virgilius, cum interpretatione ac not. Ruæi, 3 vol. in-12.

— *Idem*, cum notis tantum, in-12.

— *Idem*, ad usum delphini, in 4.

— *Idem*, in 24.

— Le même, traduit en françois, avec le latin à côté & des notes, nouvelle édition, revue & corrigée, par de Barrett, 2 vol. in-12.

— Le même, trad. par des Fontaines, avec des notes, 2 vol. in-12.

Metamorphoseon Ovidii Libri XV, cum notis gall. & Appendice, ad usum Schol. in-12.

— P. Ovidii Nasonis Opera quæ supersunt, sans fig. & vignettes gravées, 3 vol. in-12.

Métamorphoses d'Ovide, latin & françois, 2

vol. in-12, nouvelle édition, par Barett.
Tacitus (Corn.) juxta accuratissimam D. Lalle-
mand editionem, in 12.

Terentius, cum notis Juvencii, in-12.

Titus Livius, cum notis Crevier, 6 vol. in-12.

On sépare les volumes.

Ciceronis Eclogæ, quas in usum puerorum
selegit, & Gallicas ex Lat. fecit J. Olivet, in-12.

— Les mêmes, ou Pensées de Cicéron, trad.
pour servir à l'éducation de la Jeunesse, par
d'Olivet, nouv. édit. revue & augmentée,
in-12.

— Orationes quæ in Universitate Parisiensi vul-
gò explicantur, cum notis ex optimis quibus-
que Commentatoribus selectis, juxta accu-
ratissimam Lallemand, editionem, 3 vol.
in-12.

— Les mêmes, traduites par Wailly & d'Oli-
vet, 4 vol.

— Orationes, in Catilinam, cum not. in-8.

— Entretiens de Cicéron sur la nature des
Dieux, par d'Olivet, nouv. édit. 2 vol.
in-12.

— Entretiens de Cicéron sur les vrais biens &
les vrais maux, traduits en françois, par Re-
gnier Desmarais, avec le texte latin, nouv.
édit. revue & corrigée, in-12.

— Lettres de Cicéron à Atticus, traduites par
l'abbé Mongault, 4 vol. in-12.

— Lettres de Cicéron à Brutus & de Brutus à
Cicéron, traduites par Prévôt, in-12.

— Les deux livres de la Divination de Cicéron,
trad. en françois, par Regnier Desmarais,
avec le texte latin, suivis du Traité de la
Consolation, par Morabin, nouv. édit. revue
& corrigée, in-12.

- Les Loix de Cicéron, par Morabin, in-12.
- Les Livres de Cicéron, de la Vieillesse, de l'imitié, les Paradoxes, le Songe de Scipion, trad. nouv. avec le latin revu sur les textes les plus corrects, nouv. édit. augmentée de la Lettre politique à Quintus, & retouchée avec soin, par de Barrett, in-12.
- Les Académiques de Cicéron, avec le texte latin de l'édition de Cambrige, & des Remarques nouvelles, outre les conjectures de Davies & de Bentley, suivies du commentaire latin de Pierre Valence, par David Durand, M^{re} abbé de la S. R. de Londres. Nouvelle édition; revue, corrigée & augmentée de la traduction françoise du Commentaire de Valence par de Castillon, 2 vol. in-12, 1796.
- Philippiques de Démosthène & Catilinaires de Cicéron, par l'abbé d'Oliver, revue avec soin, in-12, nouvelle édition.
- Les Tusculanes de Cicéron, traduites par d'Oliver, 2 vol. in-12, nouv. édit.
- Epîtres & Evangiles, avec réflexions; l'ordinaire de la Messe, & Vêpres du Dimanche, in 18. 1801.
- Les mêmes, in-12. gros caractère, 1777, pap. commun.
- Les mêmes, avec réflexions, gros caractère, in 12. papier fin, rel.
- Poème de la Religion, par Racine, avec le Poème de la Grâce, 1 vol. petit in-12.
- Le même, en vers latin, avec le texte à côté, 1 vol. petit in-12. 1802.
- Fables de la Fontaine, avec les notes, de Coste, 1 vol. petit in-12.

BIBLIOTEKA KÓRNICKA

110592

